

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

13.-15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASINI ZİYARET EDEN
SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TÜRK İMGESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeynep YILDIZ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

AKSARAY, 2016

**13.-15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASINI ZİYARET EDEN
SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TÜRK İMGESİ**

Zeynep YILDIZ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**AKSARAY
ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ**

ARALIK, 2016

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra tezdin fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Zeynep

Soyadı : YILDIZ

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim tarihi : 15.12.2016

TEZİN

Türkçe Adı : 13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi

İngilizce Adı : The Turk Image From the Point of the Explorers Who Visited Dest-i Kıpçak Region (Area) between 13-15th Centuries

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Zeynep YILDIZ

İmza:

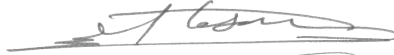
T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Zeynep Yıldız tarafından hazırlanan “13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE

Üye: Yrd. Doç. Dr. Hasan İŞİK

Üye: Yrd. Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

Tez Savunma Tarihi: 29/12/2016

Sosyal bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun ~~26.01.2017~~... tarih ve ~~2017/05-27~~ sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Öğrencinin

Zeynep YILDIZ

İmza

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yrd. Doç. Dr. Sevilay USLDİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Bu alıŐma, başta bۆlüm baŐkanım Doç. Dr. Necmettin Aygün olmak üzere Aksaray Üniversitesi Tarih Bۆlmnn tüm ۆğretim üyelerine ve ۆzellikle bu çalışmaya giriŐmemde teŐvikleriyle beni cesaretlendiren, bilgi birikimi ve duruşu ile her zaman ۆrnek kişi olarak gۆreceğim Muğla niversitesi ğretim yesi Doç. Dr. Mustafa Gۆke'ye çok Şey borçludur. Ayrıca Türkçe ۆzet metninin İngilizce'ye çevrilmesinde bana yardımcı olan Aksaray Azmi Milli İlkokulu sınıf ۆğretmeni HaŐim Dağ'a ve Aksaray Somuncu Baba Lisesi İngilizce ۆğretmeni Serkan Püsküllü'ye ve kaynak temini konusunda bana yardımcı olan Aksaray Üniversitesi Tarih ۆğrencisi Halil Can Akgün'e teşekkür ederim.

Son olarak, bu günlere gelmemde en büyük pay sahibi olan aileme sonsuz teŐekkürlerimi sunuyorum. Onlarsız bu çalışma vücuda gelemezdi.

ÖNSÖZ

Günümüzde sivil havacılığın ulaştığı göz kamaştırıcı erişim kapasitesiyle, kaşla göz arasında yer kürenin en ücra köşelerine kadar gitmek ve oralandaki yaşamdan kesitleri fotoğraf makinesi, video kamerası gibi cihazlarla enine boyuna görüntülemek son derece kolaylaştı. Öyle ki, nadiren de olsa konforlu uçakların erişemediği bir nokta söz konusu olduğunda o noktadan itibaren bu kez de devreye helikopter ve hız açısından onları hiç aratmayan çağdaş kara taşıtları giriyor. Hele de elde edilen görsel kayıtlar ve diğer verilerin dünyanın bir noktasından diğerine ulaştırılması çağdaş uydu teknolojileriyle artık o bölgelere erişmekten bile daha basit bir elektronik işleme dönüşmüş durumda... Fakat başta İbn Battuta olmak üzere diğer seyyahlarımız böylesi bir kolaylıklar çağında yaşamadılar. Buna karşın içinde bulunduğumuz hız çağında bile ancak fazla hareketli devlet adamlarına nasip olabilecek bir performans sergileyerek destansı yolculuklara imza attılar. Bu kadarla kalmayıp her halkın varlığını kendi içinde kapalı bir kutu biçiminde sürdürdüğü, bir kıtada yaşayanların diğer bir kıtada yaşayanlardan neredeyse hiç haberdar olmadığı fazlasıyla iletişim yoksunu bir çağda ulusların içlerine kadar girip adeta onlardan biri oldular. Bu süreçte de ellerinde kayıt cihazı olarak dijital video kameraları, ses kayıt cihazları ya da fotoğraf makineleri yerine biraz parşömen, biraz mürekkep hokkası, bir tüy kalemi ve de çok güçlü bir hafızadan başka bir şey bulunmuyordu.

Türkler bilindiği üzere büyük bir medeniyete sahip olmuşlardır. Bu medeniyetin başlangıcında, evcilleştirdikleri at ve buna bağlı olarak keşfettikleri üzengi ve pantolonun büyük katkısı olmuştur. Hatta ordu-millet bir yapıya sahip olan Türkler keşfettikleri onlu askeri düzen ile beraber başta Çin olmak üzere daha birçok devletin askeri teşkilatına ilham kaynağı olmuşlardır. Dolayısıyla Türkler haklarında çıkan “barbar bir millet” oldukları algısının aksine daha birçok alanda da üstün özellikler göstermişlerdir. Türkler gerçekten de haklarında birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen hala bilinmeyen yönleri ile araştırılmaya değerdir. Çünkü onlar sadece o dönem dünyasını derinden etkilemekle kalmamışlar, aynı zamanda günümüz dünyasına da etki etmişlerdir.

Bu tez çalışmasında da, Türklerin Kazakistan’ın kuzeyi ve bütün Ukrayna’nın da dâhil olduğu Deşt-i Kıpçak sahasındaki yaşantısına genel bir bakış ile onların kültürlerine, inanışlarına, diğer milletler tarafından öne çıkan yönlerine değinilecektir. Bu yapılırken ilk olarak tezin de başlığından yola çıkarak belirtilen zaman aralığında bölgeyi ziyaret etmiş seyyahların notlarına başvurulacaktır. Diğer taraftan Türklerin yaşantılarıyla ilgili bilinmeyen, ilgi çekici yönler ile ilgili detaylı ve dengeli bir bakış sunulacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde incelediğimiz coğrafyanın geniş bir tanımından yola çıkarak, bu coğrafyada yaşayan birinci etnik unsur ele alınarak, daha sonra bölgede teşekkül etmiş olan Altın Orda Devleti üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Deşt-i Kıpçak sahasını belirlenen tarihlerde ziyaret etmiş olan seyyahların hayatlarından ve notlarından kısaca söz edilmiştir. Son bölümlerde ise bölgede yaşayan Türklerin sosyal, ekonomik ve dini yaşantılarına genişçe yer verilmiştir.

Lisans eğitimimde bitirme tezimi dünyaca ünlü seyyah İbn Battuta üzerine yapmış olmam, bu çalışmaya girişmemin ilk adımını oluşturmuştur. Fakat beni cesaretlendiren en önemli şey değerli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Mustafa Gökçe'nin teşvikleri olmuştur. Bilgi birikimi ve duruşu ile her daim örnek kişi olarak göreceğim hocama müteşekkirim.

AKSARAY-2016

Zeynep YILDIZ

13.-15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASINI ZİYARET EDEN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN TÜRK İMGESİ

Yüksek Lisans Tezi

Zeynep YILDIZ

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER

ENSTİTÜSÜ

ÖZET

Türkler, bilindiği üzere dünya tarihinde büyük bir rol oynamışlardır. Medeniyetlerinin temelini atmalarına vesile olan evcilleştirdikleri atın yanı sıra, kurdukları büyük devletler ve bu devletlerdeki olağanüstü teşkilatlanma ile kendilerinden sonra gelen birçok devlete de ilham kaynağı olmuşlardır. Bu durumun en dikkat çekici delilleri, bu büyük medeniyetlere bizzat şahit olan seyyahların notları olmuştur. Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaret eden birçok Arap ve Avrupalı seyyah, bu bölgeye yaptıkları yolculuklarda, 13.-15. yüzyıl dönem Türk toplumunun siyasi, sosyal, iktisadi ve dini hayatının fotoğraflarını günümüze taşımışlardır. Dolayısıyla bu çalışmada, 13.-15. yüzyıl Deşt-i Kıpçak Türklerinin, seyyahların zihinlerinde kurdukları imgelerle beraber, gerçek karşısındaki ifadelerini oluşturan tüm yönlerine değinilmeye çalışılmıştır. Bu vesileyle geçmiş ile gelecek arasında bir bağ kurularak karşılaştırma yapma şansı da elde edilmiş, böylece Türklerle ilgili bugün de geçerli olan bazı kavram ve yargılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu :

Anahtar Kelimeler : Seyahatname, Seyyah, Deşt-i Kıpçak, Türk, İmge.

Sayfa Adedi : 213.

Danışman : Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE.

İkinci Danışman :

THE TURK IMAGE FROM THE POINT OF THE EXPLORERS WHO VISITED DEST-I KIPCAK REGION (AREA) BETWEEN 13-15TH CENTURIES

M.S. Thesis

Zeynep YILDIZ

**UNIVERSITY OF AKSARAY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE**

ABSTRACT

As is known, Turks have had a grand role on world's history. With the great states they founded and extraordinary organisation ability within these states as well as with the horse they domesticated which constituted the basic means for laying their own civilisation, they were source of inspiration for many following states. The most significant proof for this is the notes of explorers who witnessed these civilisations themselves. Many Arabic and European explorers, who had a visit to Dest-i Kıpçak Region, enabled the photos of 13-15th century political, social, economic and religious environment to reach our present day. Therefore, in this study, we aim at examining every aspects constituting their overall reactions to reality together with the images the explorers built up in their minds. Hereby, by bridging between past and present, there stood a chance to make a comparison and thus it was aimed to reach some terms and judgements that are still valid for Turks at present.

Science Code :

Key Words : Traveling, Traveler, Dest-i Kıpçak, Turkish, Image.

Page Number : 213.

Supervisor : Assoc. Dr. Mustafa Gökçe.

Co-supervisor :

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	II
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	III
TEŞEKKÜR.....	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	XIII
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	XV
GİRİŞ.....	- 1 -
BÖLÜM I:13.-15.YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASI.....	-3-
1.1. Deşt-i Kıpçak.....	- 3 -
1.2. Kıpçaklar	- 7 -
1.3. Altın Orda Devleti.....	-11-
BÖLÜM II: 13-15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASINI	
ZİYARET EDEN SEYYAHLAR.....	-14-
2.1. Ratisbon'lu Rabbi Petachia (1170-1187)	- 15 -
2.2. Simon De Saint Quentin (1245)	- 16 -
2.3. Plano Carpini (1245-1247)	- 18 -

2.4. Ruysbroeckli Willem (1253-1255)	- 21 -
2.5. Marko Polo (1269-1295)	- 25 -
2.6. İbn Battuta (1325-1353).....	- 27 -
2.7. Johannes Schiltberger (1396-1430)	- 33 -
2.8. Ruy Gonzales De Clavijo (1403)	- 36 -
2.9. Josaphat Barbaro (1436-1478).....	- 38 -
2.10. Pero Tafur (1437).....	- 39 -
2.11. Ambrogio Contarini (1475-1477).....	- 41 -
BÖLÜM III: DEŞT-İ KIPÇAK'TA SEYAHAT.....	-43-
3.1. Yol Töresi	-45-
3.2. Teşrifat.....	-50-
3.3. Misafirperverlik.....	-55-
BÖLÜM IV: SOSYAL HAYAT.....	-60-
4.1. Aile Hayatı ve Evlilik.....	- 60-
4.2. Gündelik Uğraşlar ve İş Bölümü	- 65-
4.3. Kadının Statüsü ve Uğraşları	- 68-
4.4. Yemek Kültürü.....	- 73-
4.5. Kıyafet Kültürü	- 85-
4.6. Karakteristik Özellikleri ve Dış Görünüşleri	- 89-
4.7. Deşt-i Kıpçak'ta Hukuk	- 96-
4.7.1. Suçlar ve Cezaları	- 99-
BÖLÜM V: DİNİ HAYAT.....	-104-
5.1. Gök Tanrı Dini	- 104-
5.1.1. Ayin ve Yuğ Töreni.....	- 108-

5.1.2. Ölü Gömme Adetleri.....	- 110-
5.2. Şamanizm	- 113-
5.2.1. Şamanlar/Kamlar	- 115-
5.3. İslamiyet.....	- 117-
5.4. Hıristiyanlık.....	- 121-
5.5. Musevilik.....	- 123-
BÖLÜM VI: EKONOMİ.....	-124-
6.1. Para ve Kıymetli Maddeler	- 125 -
6.2. Ticaret ve Ticaret İle İlgili Terimler	- 125 -
6.3. Deşt-i Kıpçak Sahasında Tüccarların Mal Alıp Sattıkları Önemli Şehir ve Limanlar	- 126 -
6.4. Tüccarlık ve Başlıca Ticaret Emtiası	- 129-
6.5. Hayvancılık.....	- 131-
6.6. Avcılık	- 134-
6.7. Çiftçilik ve Ziraat Ürünleri.....	- 134-
6.8. Esnaflar, Zanaatkarlar ve Diğer Meslek Erbabları	- 135-
BÖLÜM VII: MİMARİ YAPI.....	-138-
7.1. Yaşadıkları Evler	- 138-
7.2. Karargâhları.....	- 144-
7.3. Büyük Hükümdar Otağları.....	- 145-
BÖLÜM VIII: ORDU VE ASKERLİK.....	-147-
8.1. Ordu Düzeni	- 147-
8.2. Silah ve Teçhizatları	- 148-
8.3. Savaş Usulleri	- 151-

SONUÇ	- 154-
KAYNAKÇA	- 157-
EKLER	- 165-
Taytuğlu Hatun'un Verdiği Yarlıklar	-165-
Şekiller	-169-

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1.** 10. yüzyılda Deşt-i Kıpçak sahasında Kıpçaklar.
- Şekil 2.** Moğol fethi.
- Şekil 3.** 13. yüzyılda Moğol ulusu.
- Şekil 4.** 1200-1241 döneminde Deşt-i Kıpçak sahası.
- Şekil 5.** 1256-1335 döneminde Deşt-i Kıpçak sahası.
- Şekil 6.** 1400 yılında Moğol İmparatorluğu.
- Şekil 7.** 1405-1468 Timurlular, Moğollar ve Özbekler.
- Şekil 8.** 1469-1499 Timurlular, Moğollar ve Özbekler.
- Şekil 9.** 13.-15. yüzyıllarda Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda) ile Gök Orda Hanlıkları.
- Şekil 10.** Ratisbon’lu Rabbi Petachia’nın seyahat güzergâhı.
- Şekil 11.** Plano Carpini’nin seyahat güzergâhı.
- Şekil 12.** Ruysbroeckli Willem’in seyahat güzergâhı.
- Şekil 13.** Marko Polo’nun seyahat güzergâhı.
- Şekil 14.** İbn Battuta’nın seyahat güzergâhı.
- Şekil 15.** Ruy Gonzales de Clavijo’nun seyahat güzergâhı.
- Şekil 16.** Pero Tafur’un seyahatinin Anadolu ve Karadeniz safhası.
- Şekil 17.** Cengiz Han’ın torunlarının otağlarındaki oturma düzeni ve protokolü (Willem’in anlatısına göre).
- Şekil 18.** Orta Asya’da yükleme biçimleri.
- Şekil 19.** Türklerde içki içme protokolü ve kadeh tutma.
- Şekil 20.** Orta Asya karakterinde yemek pişiren biri.
- Şekil 21.** Orta Asya’da çıkrık, iğ, nazarlıklı kımız tulumu, süpürge ve tarak.
- Şekil 22.** Kıpçak-Karagay Türklerinin ak-sekmen veya ak-çekmen dedikleri paltoları.
- Şekil 23.** Orta Asya kaftanlı iki Uygur beyi.
- Şekil 24.** Fatih albümünde Orta Asya köklü resimler ve kürklü kaftanlar.
- Şekil 25.** Fatih albümünde kürk ve geniş Orta Asya çizmelerinin altındaki binek pantolonları.
- Şekil 26.** Fatih albümünde görülen Orta Asya asıllı çeşitli çizmeler.

- Şekil 27.** Fatih albümünden geniş Orta Asya çizme ve karlıkları.
- Şekil 28.** Fatih albümünde geniş ve akıntılı Orta Asya çizme ve karlıkları.
- Şekil 29.** Orta Asya’da çizme ve ayakkabı çeşitleri.
- Şekil 30.** Kıpçak Türklerinin (biraz dış tesirli) çizme ve ayakkabıları.
- Şekil 31.** Orta Asya’da çorap ve terlikler.
- Şekil 32.** Orta Asya’da süs ve kemer parçaları.
- Şekil 33.** Orta Asya’da iğler ve ip bükme aletleri.
- Şekil 34.** Bazı eski Orta Asya bilezikleri.
- Şekil 35.** Hotoz. Eski Türklerin “kutuz” geleneğinin Osmanlılarda devamı.
- Şekil 36.** Fatih albümünde önlüklü ve sarıklı Orta Asya tipindeki şapkalar.
- Şekil 37.** Fatih albümünde Orta Asya asıllı şapkalara sarık sargısı.
- Şekil 38.** Orta Asya’da kışlık ve yazlık şapkalar.
- Şekil 39.** Fatih albümünde çamaşır yıkayan Orta Asyalı yaylacılar.
- Şekil 40.** Türk ustaların tasviriyle Deşt-i Kıpçak’ta cesur kadın biniciler.
- Şekil 41.** Kıpçaklara göre Gök Tanrı’nın ilk tasvirlerinden biri.
- Şekil 42.** Şaman davulları.
- Şekil 43.** Koyun Kıpçaklarda her zaman zenginlik ve varlık ölçüsüydü.
- Şekil 44.** Kıpçakların V. asırda doğanla yaptıkları bir av sahnesi.
- Şekil 45.** Türk ile bir bütünlük ifade eden at.
- Şekil 46.** Orta Asya’da II. asırda kapalı eşya ve azık arabaları.
- Şekil 47.** Arkeologların araştırmalarına göre Kıpçakların kullandığı ilk tekerlekli taşıt.
- Şekil 48.** Cengiz Han çağında hakanın arabalı otağı.
- Şekil 49.** Süvari maskeli bir Kıpçak askeri (Temsili).
- Şekil 50.** Orta Asya kazılarında bulunmuş koşum ve üzenği.
- Şekil 51.** Cengiz Han savaş kösleri.

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agt.	Adı geçen tez
Bkz.	Bakınız
C:	Cilt
cm	Santimetre
Çev:	Çeviren
Ed.	Editör
h.	Hicri
Haz:	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
S	Sayı
s.	Sayfa

TDV Türk Diyanet Vakfı
TDK Türk Dil Kurumu
TTK Türk Tarih Kurumu
vs. Ve saire.

GİRİŞ

Ortaçağ dünyası hareket halinde bir dünyaydı. Avrupalı olsun, Ortadoğulu olsun herkes karada ve denizde benzer tehlikelere atılıyor; küçük veya büyük gruplar halinde ama nadiren tek başına seyahat ediyordu. Tüccarlar mal nakledeken, krallar, sultanlar, papalar ordularını iletiyorlardı. Elçiler ve heyetleri siyasi meselelerle ilgili görevlere gönderiliyor, misyonerler inançlarına yeni ruhlar kazandırmak için yurtdışına çıkıyorlardı. Sıradan insanlar iş bulmak ya da ailevi meseleleri çözmek için seyahat ediyorlardı. Genellikle âlimin de paylaştığı hacının arayışı ise ruhun zenginleştirilmesine yönelik bir arayıştı; ya da Chaucer'ın "dolambaçlı yollarının" düşündürebileceği gibi başka yerler, başka şeyler görme merakıydı. Bu hareketliliğe hayati destek, nehirleri ve suyollarını aşan türlü tekneleri kullanan taşımacılar ile seyahat rehberlerinin emek ve becerisinden yahut bir bölgeyi ya da kıtayı diğerine bağlayan yolları aşan hareket halinde topluluklar olan kervanlardan geliyordu.

Günümüzde gelişen teknolojiyle, dünyanın en ücra köşelerine kadar gitmek ve oralardaki yaşamdan kesitleri fotoğraf makinesi, video kamerası gibi cihazlarla görüntülemek son derece kolaylaştı. Öyle ki, nadiren de olsa konforlu uçakların erişemediği bir nokta sözü konusu olduğunda, o noktadan itibaren bu kez de devreye helikopter ve hız açısından onları hiç aratmayan çağdaş kara taşıtları giriyor. Hele de elde edilen görsel kayıtlar ve diğer verilerin dünyanın bir noktasından diğerine ulaştırılması çağdaş uydu teknolojileriyle artık o bölgelere erişmekten bile daha basit bir elektronik işleme dönüşmüş durumda... Fakat geçmiş yüzyıllarda yaşamış seyyahlar, böyle kolaylıklar çağında yaşamadılar. Buna karşın her halkın varlığını kapalı bir kutu biçiminde sürdürdüğü, bir kıtada yaşayanların diğer bir kıtada yaşayanlardan neredeyse hiç haberdar olmadığı bir çağda, yalnızca bir gezgin olarak değil, uluslararası gazeteci olarak da öncü bir rol üstlendiler. İnsanları birbirine tanıttılar, devletleri ve toplumları yakınlaştırdılar ve 13.-15. yüzyılın fotoğraflarını günümüze taşıdılar. Buna rağmen seyahat edenlerin sayısıyla kıyaslandığında çok az kişi deneyimlerini anlatı halinde geride bıraktı.

İşte bu çalışmanın konusu da, gerek yeni bilgiler öğrenme, gerekse de misyonerlik gayesiyle, 13-15. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan halkları ziyaret etmiş seyyahların gözünden, Türklerin geçmiş yaşantısını inceleyerek genel bir kavrayış elde etmek üzerinedir. Zira Türkler kurdukları devletlerle ve ordu-millet olma özellikleriyle her zaman gıpta ile bakılan milletlerden olmuşlardır. Bunun yanı sıra atı evcilleştirerek rahvan yürütmüşler ve Avrupa'ya medeniyeti taşımışlardır. Kurdukları devletlerle, Çin başta olmak üzere birçok devlet ile önemli ilişkiler kurmuşlardır. Türkler gerçekten de haklarında birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen hala bilinmeyen yönleri ile araştırılmaya değerdir. Çünkü onlar sadece o dönem dünyasını derinden etkilemekle

kalmamışlar, aynı zamanda günümüz dünyasına da etki etmişlerdir. Bunun için öncelikli amacımız Türklerin ana yurdundaki sosyal yapıyı incelemek ve konar-göçer olarak bilinen Türklerin diğer milletlere mensup gözlemciler tarafından dünyaya nasıl tanıtıldığını ortaya koymaktır. İkincil amaç ise, seyahatnameleri değerlendirmek ve 13.-15 yüzyıllarda Türk yaşantısının ayrıntılı bir resmini oluşturmak için birinci elden kaynak teşkil eden seyahatnameleri diğer kaynaklarla birlikte değerlendirmek ve bununla birlikte güncel tartışmalara da yer vermektir. Ayrıca bu çalışma ile Türkler hakkında bahsi geçen yüzyıla ait seyahatnamelerdeki dağınık halde bulunan bilgileri bir araya toplayarak Türklerle ilgili daha fazla çalışmaya bir kaynakça teşkil etmesi umulmaktadır.

BÖLÜM I

13.-15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASI

1.1. Deşt-i Kıpçak Sahası

Deşt-i Kıpçak, kelime anlamı olarak “Kıpçak çölü” veya “Kıpçak bozkırı” anlamına gelmektedir.¹ Zira “deşt” kelimesi, İran ve Belucistan’da “çöl” veya “ekilmemiş bir mıntıka” anlamındadır.² Terim anlamı olarak ise Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasıyla Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortasındna Moğol istilana kadar olan devredeki Kıpçakların yayıldıkları sahayı ifade etmektedir. Bu hudutlar Kıpçak Hanlığı’nın asıl ülkesini ihtiva etmektedir. Kıpçakların esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması sebebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş ırmağından başlamaktadır. Batı Sibirya’yı, Hazar Denizi’nin ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra, Deşt-i Kıpçak’ın batıdaki sınırı Karpat Dağları’na dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak güneyde Kırım’ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya’daki Kuban ve Terek ırmakları hudut olmak üzere Hazar Denizi’ne, Aral Gölü’ne ve oradan da Sır-Derya boylarına kadar uzanmaktadır. Kıpçak ülkesi, kuzeyde ise Slav prenslikleri ve Orta İtil bölgesindeki Yukarı Bulgarya ile hudutlanmaktadır.³

XIII. yüzyılın ilk yarısında bu sahanın Cuci evladının eline geçtiği görülmektedir. Ancak eski Kıpçak Hanlığı’nın yerini yeni bir devlet almış olsa da ülke, yine Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya devam etmiştir. Bu durum Kıpçakların Deşt-i Kıpçak’ta köklü olarak yerleşmiş olduklarını göstermektedir. Hatta Arap kaynakları Cuci Ulusu’ndan bahsederken genellikle

¹ Agâh Sırrı Levend, “Deşt-i Kıpçak”, **Türk Ansiklopedisi**, C:13, Milli Eğitim Basımevi (MEB), Ankara 1966, s.133.

² Adnan Adıvar, “Deşt”, **İslam Ansiklopedisi**, C:3, MEB, İstanbul 1997, s.521.

³ Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009, s.36-7.

“Kıpçaklar” şeklinde zikrettikleri gibi, Cuci ülkesini de “Deşt-i Kıpçak” olarak nakletmişlerdir. Deşt-i Kıpçak sınırları, Cuci Devleti zamanında Yukarı Bulgarya Hanlığı’nın Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend’e kadar olan Kuzey Kafkasya’yı ve Harezm ülkesini de içine alarak genişlemiştir. Böylelikle Deşt-i Kıpçak sınırları itibarıyla daha geniş bir mana kazanmış ve büyümüştür. Kıpçak Hanlığı devresinde Yukarı Bulgarya, Kuzey Kafkasya ve Harezm ülkeleri, Deşt-i Kıpçak’tan ayrı ve müstakil birer ünite oldukları halde Kıpçak unsurun yerleşme sahası dâhilindeydiler. Yalnız bu ülkeler Kıpçak Hanlığı’nın siyasi hudutlarının haricinde olup, Yukarı Bulgarya müstakil bir hanlık; Harezm, Harzemşahlar Devleti’nin bir parçası ve Kuzey Kafkasya da başlı başına bir ülkeydi. Cuci Devleti’ nin teşekkülünden sonra hem coğrafi hem de etnik bünye bakımından Deşt-i Kıpçak’ın doğal parçası durumunda olan adı geçen ülkeler Cuci hanedanının idaresi altında siyasi birliğin teşekkül etmesiyle birlikte Deşt-i Kıpçak mefhumuna ithal olunmuşlardır.⁴

Yazar Abdullah İbn Rıdvan da, Deşt-i Kıpçak bölgesi hakkında siyasi açıdan tanımlamalarda bulunmuştur. Bu bölgenin eskiden Tatar Hanlarına, Cengiz ailesinden ırs yoluyla geçen geniş ve uçsuz bucaksız memleketlerden oluşan bir sultanlık olduğunu ve sultanlar tarafından idare edildiğini söylemiştir. Daha çok Müslümanların oturduğu bir yer olduğunu da eklemeyi unutmamıştır. Ona göre bu bölgede, temiz yaratılışlı Sünni Deşt-i Kıpçak halkı yaşamıştır. Bölgede valiler tarafından yönetilen idari birimler bulunduğunu, bunların Kırım, Bahçesaray, Seracık (muhtemelen: Salacık), Alamasaray, Gazan/Kazan, Azak, Or Kalas’ı, Hacı Turhan, Akmesicid, Kazan ve Ejderhan olduğunu ve bu vilayetlerin Deşt-i Kıpçak’ta bulunan başşehirler olup, bunlar içinde de Tatar Hanlarının esas başkentinin Bahçesaray olduğunu söylemiştir.⁵

Deşt-i Kıpçak halkını izah ederken, özellikle etnik yapı bakımından Kıpçak Hanlığı devresi ile Cuci Devleti zamanını karşılaştırmak için daima geniş manasıyla Deşt-i Kıpçak’ı esas almak gerekmektedir. Zira dar manada Deşt-i Kıpçak’ın haricinde kaldığı halde, geniş manada Deşt-i Kıpçak’ın içine giren yukarıda adı geçen ülkeler için gerekli karşılaştırma ve açıklamayı yapmak mümkün olmayacaktır. Zaten geniş manasıyla Deşt-i Kıpçak, dar

⁴ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s.12.

⁵ **Abdullah İbn Rıdvan Tevarih-i Deşt-i Kıpçak’an Hıttı-i Kırım veya Tevarih-i Tatarhanan-ı Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak**, Haz: Mehmet Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, s.9-10.

manasıyla Deşt-i Kıpçak'ın genişleyerek tabii hudutlarına erişmiş hali olmaktadır. Bu sebeple Moğol istilasından önceki Deşt-i Kıpçak halkını kısaca gözden geçirmekte fayda vardır.

Kıpçaklar, İrtiş ile Yayık ırmakları arasındaki batı Sibiry bozkırlarında yaşıyorlardı. Bunlar XI. yüzyılın ortalarında Yayık ve İtil ırmaklarını geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki ovalara girdiler. Aynı yüzyılın ikinci yarsında ise güneye inerek Aral ve Sır-Derya'nın kuzeyine hâkim olmuşlar ve aynı zamanda batıdaki hâkimiyetlerini Karpat Dağları'na kadar genişletmişlerdir. Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar bu tarihe kadar Deşt-i Hazar, Sır-Derya boylarından Yayık Irmağı'na kadar uzanan bozkırlar ise Oğuz memleketi olarak bilinmekte iken; artık XI. yüzyılın ortalarından itibaren birbirinin devamı olan her iki bozkır bir bütün olarak, doğu kaynaklarında Deşt-i Kıpçak adıyla anılmıştır. Kıpçakların Doğu Avrupa'da zuhur etmeleriyle birlikte Avrupa kaynaklarının da Kıpçaklar hakkında bilgi vermeye başladıkları görülmüştür.⁶ XI. asrın sonlarında Kıpçakların, doğuda İrtiş Havzası'ndan batıda Karpat Dağları'na kadar yayılmaları; güneyde Sır-Derya, Harezmi, Hazar Denizi ve Karadeniz'den, kuzeyde Slav Knezlikleri ve Kama Havzası'ndaki Bulgar ülkesine kadar genişlemeleri, adlarının, nüfuzlarının ve illerinin ne derece büyüüp geliştiğini göstermektedir. Kıpçakların bu sahalara yayılmaları Peçeneklerin Hazar Denizi'nin kuzeyinden Balkan yarımadasına inmeleri; Hazar Devleti'nin sükûtu ve Oğuz ilinin kısmen Maverâünnehir yoluyla Ön-Asya'ya, kısmen Balkanalara göç etmeleriyle meydana gelmiştir.⁷

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında Aral Gölü'ne yakın çevrelerde oturan Kıpçaklara Kanglı; ve bunlarla birlikte hareket ederken Sır-Derya boylarında oturan diğer bir Kıpçak unsuruna da Bayavut dendiği bilinmektedir. Hatta Kanglılar, XII. yüzyılın sonlarında başlı başına bir il mahiyetini almışlar ve arada yerleşmiş oldukları Harezmi ülkesinde de oldukça yoğunlaşmışlardır. XII. yüzyılda Karahıtay Devleti'nin öncüleri olan bazı Kıtay kabileleri, Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdi. Bu kabileler kısa bir müddet sonra Kıpçakların içinde eriyerek Kıpçaklaşmışlardır.⁸

⁶ Mustafa Kafalı, 1976, s.13.

⁷ Adnan Adıvar, "Kıpçaklar", **İslam Ansiklopedisi**, C:6, (MEB), İstanbul 1977, s.713.

⁸ Mustafa Kafalı, 2009, s.38.

Kıpçakların Karadeniz'in ve Hazar Denizi'inn kuzeyindeki ovalara girmeleriyle bu sahadaki hâkimiyetleri sona eren Peçenekler, Oğuzlar ve Hazarlardan Peçenek ve Oğuzlar'ın büyük bir kısmı Balkanlara inmekele beraber; bu ovalarda geride kalanları, Kıpçakların idaresi altına girmişlerdir. Keza, federasyon mahiyetinde on kabileden meydana gelen Hazar Devleti yıkılınca Hazar-İli'nin dağılan kabileleri de Deşt-i Kıpçak'ta kalmışlardı. Bunlar da büyük Kıpçak-İli'nin bünyesine katılmışlardı.⁹

X. ve XI. yüzyıllarda Orta İtil Havzası'nın Türk sekenesi arasında Bulgarları ve bunlara komşu durumunda olan Başkurtlar ile Suvarları görmekteyiz. Başkurtlar ve Suvarların, Divan-ı Lügati't-Türk'te isimleri birlikte zikredilmektedir. Bilahare Deşt-i Kıpçak'ta üstün Kıpçak hâkimiyeti teessüs edince, bu Türk toplulukları da büyük Kıpçak ilinin bünyesine katılmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın bu yapısı, bize "Kıpçak" isminin çeşitli Türk illerine ve topluluklarının hepsine önder olduğunu ve Kıpçak ilinin de bu isim altında toplanmış olan Türk kavimleri birliği olduğunu ifade etmektedir. Yalnız bu kavmi yapının haricinde mütalaa edilmesi gereken ve miktarları fazla olmayan bazı gayri Türk unsurlar da mevcuttu. Bunlar Bulgar ülkesinde oturan Fin toplulukları; Kırım'ın Kefe ve Sudak limanlarında ticaret kolonileri bulunan Grekler ve Cenevizliler, Bulgar, Saksın ve İtil'de ticaretle meşgul olan Saklablar, Çerkesler ve Alanlar'dır.¹⁰

XI. yüzyılın ikinci yarısında Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetlerini tesis eden Kıpçaklar, 1223 Kalka muharebesine kadar olan bir buçuk asrı aşan uzun devrede, bu geniş ülkede hakiki bir üstünlük kurmuş görünmektedirler.¹¹ Bunun neticesi olarak bünyelerinde birleştirdikleri birçok Türk topluluklarına kendi adlarını vermişlerdir. Hatta hâkimiyeti kaybetmelerinden sonra Cuci Ulusu'nun esasını teşkil ettikleri için, Cuci Devleti, "Kıpçak Hanlığı"; Batu Han soyundan gelen hükümdarlar ise "Kıpçak Hanı" olarak adlandırılmıştır. Rusların bu bozkırları tamamen ellerine geçirmelerine kadar da Deşt-i Kıpçak ismi canlılığını korumuştur.¹²

⁹ Mustafa Kafalı, 1976, s.14.

¹⁰ Age, s.15.

¹¹ Adivar, agm, C:6, s.715.

¹² Mustafa Kafalı, 2009, s.40.

1.2. Kıpçaklar

Orta Asya bozkırları ile bunun tabii bir devamı olan Güney Doğu Avrupa bozkırları, tarihin kaydettiği en eski devirden beri Türklerin yaşadığı bir saha olmuştur. Burası çeşitli Türk kavimlerinin göç ve kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, burada birçok Türk devleti de kurulmuş ve Türk kültür merkezleri meydana gelmiştir. Hun Devleti'nin ağırlık merkezinin batıya doğru kayması ile IV. asrın ortalarında Hunların bir kısmı, Alanların yurdunu işgal ederek, Hazar denizine gelmişler ve devletin merkezi buraya nakledilmiştir. VI. asrın ortalarında bunları takip eden Avarlar da, Karadeniz'in kuzeyine kadar ilerleyerek Hunların yerini almışlardır. Avarların yerini de, Kubrat Han'ın idaresinde birleşmiş olan Oğuz kavimlerinin Bulgar birliği almıştır. Bir müddet Kök Türk Devleti'ne dâhil bulunan bu sahanın daha çok ticaret yollarının birleştiği Don-İtil-Kafkas doğrultusunda Hazarlar hâkim olmuşlardır.¹³

Güney Doğu Avrupa bozkırı bundan sonra da birçok Türk kavmini kendine çekmiştir. Bunlar burada bir devlet kurmamışlar ve daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş olan birlikler halinde yaşamışlardır. Hâkim kavmin adı ile adlandırılan bu birlikler daha evvelkileri kendi içlerine aldıkları gibi, daha sonrakiler için de tabii bir birlik unsuru olmuşlardır. Bunlardan biri evvelce Kök Türk Devleti'ne dâhil bulunan Peçenekler olup, Yayık Nehri havzasında oturuyorlar ve Hazarlara hücumlarda bulunuyorlardı. Ancak Hazarlar, daha doğuda bulunan Oğuzlar ile anlaşarak, 889'da beraberce Peçenekleri büyük bir bozguna uğratmışlardır. Bunu takiben, Peçeneklerin büyük bir kısmı batıya doğru göç etmiş ve Macarları Levedya'dan çıkarmışlardır. Bir kısmı da Oğuzlara katılmış olmalıdır. XI. asırda, Mahmud Kaşgari'ye göre, Oğuz kabileleri içinde Peçenekler de bulunmaktadır. XI. asırda doğudan gelen Oğuzlar ile beraber kuzeyden Rus baskısı altındakilerin bir kısmının Bizans arazisine göç ettiği, bazı bölüklerin de Ruslar ile işbirliği yaptığı ve Ruslar ile birlikte Hıristiyanlığı kabul ettiği anlaşılmıştır.

Batıya doğru hareket eden kavimlerden biri de Oğuzların bir kısmı olan Uzlar olup, Volga Nehri'nin doğusunda oturuyorlardı. Uzlar XI. asırda Don-Dinyeper arasındaki Peçenekleri yerlerinden çıkartmışlardır. Kiev Beyliği'nin güneyinde yerleşenlerin bir kısmının Ruslar ile işbirliği yaptığı ve daha sonra Ruslaştığı bilinmektedir.¹⁴

¹³ Adivar, **agm**, C:6, s.712.

¹⁴ **Agm**, s.713.

Bu sahada ikamet etmiş olan bir diğer kavmi topluluk da Kıpçaklardır. Kıpçaklar'ı Bizanslılar ve Latinler “Kumanos, “Cumanus”, “Komani”, Ruslar “Polovets Kıpçaki” (Ferganskiye), Almanlar ve diğer Batılı milletler “Falben, Valani, Pallidi”, Ermeniler “Khartes”, Macarlar “Kun” adlarıyla zikretmişlerdir. İslâm kaynaklarında “Kıbcâk, Kıbşâk, Kıfçak”, Gürcü kaynaklarında “Kifşak, Hifşah” şekillerinde geçen kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamamıştır. Ancak Kıpçakların adının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında, Türkmen, Peçenek ve Uzlarla aynı kavimden oldukları vurgulanmaktadır.¹⁵

Bur kavme bu türlü değişik ad verilmesi şöyle açıklanmıştır: Rusça, Almanca ve Ermenice bu kavime verilen adın manası “açık sarı” ve “saman renginde olan sarı saç”ı ifade etmektedir. Yani bu üç dilde de Kıpçaklara takılan isim bir kavim adı değil de, bu kavmin sarışın (daha doğrusu sarı-kırmızı saçlı) olduklarını ifade etmektedir. Rusça'daki “Polovts” adı “beyazımsı sarı, sarımtırak” anlamına gelen “Poloviy”den gelmektedir. Almandaki “Falb” ise “beyazımsı sarı” demektir; Ermenicedeki “Chardeş”in de aynı manada olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle, Kıpçaklarla temas eden üç kavim, Ruslar, Almanlar ve Ermeniler, Kıpçakları sadece “sarışınlar” diye adlandırmışlardır. Nemeth'e göre Kun ve Kuman sarımtırak manasına gelen “ku” ve “kuba” sözünden türemektedir. Buradan yola çıkarak “Kuman” sözü ise, “Türk”ten “Türkmen” gibi “Kun” ve “man” unsurlarından türemiş olabilirdi.¹⁶

Kıpçaklar da, yukarıda bahsedildiği üzere, kendilerinden önce aynı coğrafyayı paylaştıkları Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş topluluklar halinde yaşamışlardır. Bu yaşayışta yine de zorunlu şartlar halinde, dış tehlikelere karşı ortak bir başbuğ seçmişler, sonra geri eski düzene dönmüşlerdir. Zira konar-göçerlerin hayatı bütün sadeliğine rağmen vahşi kavimlerin hayatlarından çok farklıydı. Stepte de zengin ve fakirler arasında fark vardı ve bunun neticesi olarak bu iki sınıf arasında düşmanlık yaşanmaktaydı; özel mülkü, bilhassa hayvan sürülerini dış düşmanlara karşı korumak zorunluluğu vardı. Meralar için elde silahla mücadeleler olur ve bazen bunlar çok geniş bir arazi üzerinde meydana gelirdi.

¹⁵ Mualla Uydu Yücel, “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.191.

¹⁶ Mustafa Safran, “Kuman/Kıpçaklar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.785.

Stepte aynı zamanda birçok buhranlar vücuda gelmekte ve halk da kuvvetlerini toplayarak bir şahıs veya bir kabilenin idaresi altında hareket etmek zorunda kalmaktaydı.¹⁷

Kıpçaklar yukarıda bahsedildiği üzere her ne kadar bir devlet kurmamış olsalar da “saray”, “orda”, “topkaç” ve “alam” gibi kelimelerin varlığı eski Türk devlet geleneklerini sürdürdüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bundan başka “il”, “el” ve “kent” kelimeleri de Kıpçakları anlatan lügatlerde karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

Kaynaklarda çoğunlukla Kumanlar adı altında zikredilen Kıpçaklar, İrtiş boylarındaki Kimeklerin, İşim-Tobol vadilerinde oturan bir koludur. XI. yüzyılın son yarısında ikili federasyon halinde yaşayan Kimekler’de idarecilik görevi Kıpçak kolundaydı. Balkaş’tan İrtiş’e kadar olan bölgeye hükmeden Kıpçaklar, güneyden gelen Kunsarılar’ın kendilerine katılmasıyla daha da kuvvetlenmişlerdir. Ancak büyük bir ihtimalle doğudan Kitan baskısı, yer ve otlak darlığı sebebiyle İtil Nehri üzerinden Batı’ya yönelmişler, önlerindeki Uz (Oğuz) kitlelerinin 1048’de Balkanlar’a çekilmesi üzerine de Güney Rusya’ya gelmişler ve hâkimiyet sahalarını Dinyeper’e kadar genişletmişlerdir.¹⁹

Kıpçaklar 1061’den itibaren Rus bozkırlarını ele geçirmeye başlamışlardır. Hâkimiyetlerini 1080’lerde Don-Dinyeper havzaları başta olmak üzere Balkaş Gölü-Talas yöresinden Tuna ağzına kadar yaymışlardır. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahası, o zamandan itibaren İslâm kaynaklarında “Deşt-i Kıpçak” (Kıpçak Bozkırı) adıyla anılmıştır. Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar ve Ulahlar’ın Kıpçak tâbiyetinde yaşadıkları bu devirde Kıpçak ülkesi; Orta Asya, İtil-Yayık, Don-Dinyeper, Aşağı Dinyeper ve Tuna adlı beş bölgeye ayrılmıştır. Kıpçaklar da bu bölgelerde kendi başbuğlarının idaresinde yaşamışlardır.²⁰ Ruysbroeckli Willem bu konuda Kıpçaklar için: “Bunlar Tuna ağzından gün doğusuna doğru uzanan geniş İskit ülkesini kendi aralarında taksim etmişlerdir. Her başbuğ, kendisine tabi olan insanların miktarını ve onlara ait olan yaylak ve kışlak

¹⁷ Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Çev: Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, s.3.

¹⁸ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.58.

¹⁹ Mualla Uydu Yücel, “Kıpçaklar”, **İslam Ansiklopedisi**, C:25, Türk diyanet Vakfı (TDV), Ankara 2002, s.420.

²⁰ Yücel, **agm**, C:25, s.421.

ve otlakların hudutlarını bilmektedir.”²¹ Demiştir. Buradan Kıpçakların ayrı oymaklar halinde yaşadıkları fikri de teyit edilmektedir. Bunların bazıları: Bergü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Barç-oğlu Konguroğlu ve Yimek’tir. Daha küçük olanları ise: Tok, Başkırt, Kumandu, Berendi, Beçene, Kara-börklü, Uzun ve Çutan’dır.²²

Rus Knezleri, Kıpçakların yardımlarını sağlamak ve nüfuz elde etmek amacıyla Kıpçak başbuğlarının kızlarıyla evlenmişlerdir. Kıpçak başbuğu Atrak’ın güzelliğiyle meşhur olan kızının, Gürcü Kralı Bagratlı II. David ile evlenmesinden sonra, Don-Kuban boyundaki Kıpçaklarla Gürcüler arasında yakın münasebetler kurulmuştur. Gürcü Kralı 1118’de Çoruh Kür dolaylarına yerleşen Kıpçaklardan 40.000 kişilik mükemmel bir atlı ordu oluşturmuştur. 1125’e gelindiğinde Kıpçak başbuğu Atrak, Gürcistan’dan yurduna dönmüş, ancak kendisiyle beraber Gürcistan’a giden Kıpçakların büyük bir kısmı geri dönmeyip orada kalmış ve çeşitli görevlere yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu’da Çıldır Gölü çevresindeki Kıpçaklar bunların torunlarıdır. Gürcistan’a gittikleri için Don boylarını tamamen, Kuban bölgesini de kısmen boşaltan Kıpçaklardan Kırım yarımadasında kalanlar bölgedeki şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atılmışlar ve bazı küçük kasabalar kurmuşlardır.²³ Kiev civarına akın eden Aksu Nehri boyundaki Kıpçaklar ise, Kiev Knezi Svyatoslav idaresinde bütün Güney Rus Knezliklerinin birleşerek meydana getirdikleri orduya mağlûp olmuşlardır (1184). Bu sefere katılmayan Novgorod-Seversk Knezi İgor Svyatoslaviç, 1185 yılında Kıpçaklara karşı sefere çıkmış, ancak Aşağı Don sahasındaki Kayalı Irmağı kıyısında kuşatılarak imha edilmiştir. Rus edebiyatının şaheseri olarak kabul edilen “İgor Bölüğü Destanı”nda, İgor Svyatoslaviç’in bu seferi anlatılmaktadır.²⁴

Kıpçaklar, 1221 yılında Sudak şehri sebebiyle Anadolu Selçukluları ile yaptıkları savaştan sonra, doğudan gelen Moğol istilâsı karşısında Ruslarla yeniden askerî iş birliği yapmalarına rağmen, 1223 yılında meydana gelen Kalka Savaşı’nda Cebe Noyan ile Subutgay kumandasındaki iki Moğol askerî tümenine mağlûp olmaktan kurtulamamışlardır.²⁵ 1238’de Rusya’nın kuzeyi tamamen Cengiz’in torunu Batu Han’ın eline geçmiştir. Kıpçaklar Moğol ordusu karşısında tutunamamışlardır. Başbuğ Köten

²¹ Ruysbroeckli Willem, **Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255**, Çev: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s.87.

²² Mustafa Safran, **age**, s.58.

²³ Yücel, **agm**, C:25, s.421.

²⁴ Agah Sırrı Levend, “Kıpçak”, **Türk Ansiklopedisi**, C:22, MEB, Ankara 1975, s.40.

²⁵ Akdes Nimet Kurat, **IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1972, s.75-6.

kumandasındaki Kıpçak kuvvetleri, Don ve Dinyeper Havzası'nda darmadağın olmuş ve kaçabilenler Macaristan'a sığınmışlardır (1239). Kıpçakların büyük bir kısmı Moğol istilâsı sırasında İtil Bulgarlarının topraklarındaki ormanlık sahaya gitmişlerdir. Bu olay, eski İtil Bulgar yurdunun büsbütün Kıpçaklaşmasında büyük rol oynamıştır. Kıpçak ülkesi Moğol istilâsına uğrayıp bölgede Altın Orda Devleti'nin kurulmasından sonra da (1241) Kıpçakların hiçbir rolü ve kuvveti kalmamıştır. Ancak Kıpçakların bölgedeki hâkimiyeti sona erse bile, Moğolların İslamiyet'i kabul etmelerinde etkin rol oynamaları ve Altın Orda sonrası hanlıklar tarihinde bile bürokraside daima en yüksek makamlarda yer almaları, bu bölgedeki Moğolların Türkleşmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu sebeple de bölgeye gelen seyyahlar, bölgeyi bir Türk yurdu, hanlığı da bir Türk hanlığı olarak değerlendirmişlerdir.²⁶

1.3. Altın Orda Devleti

En kısa tanımıyla Altın Orda Hanlığı, 1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren bir Türk-Moğol devletidir. Orda Moğolca "çadır, otağ" manasına gelmektedir. Devletin kurucusu Batu Han'ın ak otağının üst kısmının altın yıldızlı olması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiştir.²⁷

Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra yerine geçen Ogeday zamanında karar verilen batı seferi, 1237-1241 yılları arasında sürmüş, seferleri yürüten Cengiz'in torunu olan Batu (Sayın) Han, bir Türk kavmi olan Kumanlar üzerine yürüyerek onları dağıtmıştır.²⁸ Çağatay Han ve Ogeday Kağan'ın 1241 yılında birbirini ardına ölmeleri üzerine Cengiz'in torunları arasında en yaşlı ve itibarlı kişi durumuna geçen Batu Han, daha rahat hareket etme imkânına sahip olmuş, böylece İrtiş boyundan Aral Gölü'nün kuzeyindeki yerler de dâhil olmak üzere Kama, İtil Havzası, Özü Boyu ve Turla bölgesine kadar uzanan geniş bir sahada, merkezi Saray şehri olan Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Bu devletin teşkilâtı, Cengiz Han'ın yasası ile Türk töresinin ortak esaslarına göre tespit edilmekle beraber,

²⁶ Lazslo Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, s.98-100.

²⁷ **Mustafa Kafalı Makaleler**, C:1-2, Haz. Edip Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.81.

²⁸ **Makaleler**, C:2, s.52-6.

idare altına alınan yerlerin mahallî birçok hususiyetleri de göz önünde tutulmuş ve bu esaslar bilhassa Batu Han zamanında başarıyla uygulanmıştır.²⁹

Batu Han'ın oğullarının ölmesi üzerine kardeşi Berke, han olmuştur. Daha önce Müslümanlığı kabul eden Berke-Han, İlhanlı Hakanı Abaka Han ile yaptığı savaşta yenilgiye uğramış ve dönüş sırasında hastalanarak 1266 yılı başlarında vefat etmiştir.³⁰ Berke-Han'dan sonra Altın Orda'nın başına geçen Müngge-Timur (1266-1280), devletin bütünlüğünü korumaya çalıştıysa da yerine geçen Tuda Mengü Han zamanında (1280-1287) ve bundan sonraki yirmi beş yıllık süre, Altın Orda'nın ilk fetret devri olmuştur.³¹ Neyse ki fetret devrinin XIV. yüzyılın başlarından sona ermesiyle başa geçen Özbek Han (1315-1341) ile Can-ı Bek Han'ın (1342-1357) saltanatları döneminde Altın Orda'nın bütünlüğü yeniden sağlanmıştır. Keza ilerleyen yıllarda Özbek Han döneminde İslamiyet'in tam olarak bölgeye yerleşmesinin yanı sıra, Özbek Han dönemi, İbn Battuta tarafından dönemin yedi büyük hükümdarları arasında gösterilebilecek kadar parlak bir dönem olmuştur.³² Ancak Berdi-Bek Han'ın (1357-1359) başa geçmesiyle beraber Altın Orda yeniden bir karışıklık devrine girmiştir.³³ Altın Orda'nın batısında bu gelişmeler olurken, doğuda Timur Devleti kurulmuştur. Timur, Altın Orda'nın başına yeni geçmiş olan Toktamış Han'ı (1379-1396) destekleyerek duruma tamamen hâkim olmasını sağlamışsa da bu iki Müslüman devletin araları Azerbaycan meselesi yüzünden açılmıştır.³⁴ Netice olarak Timur, Altın Orda'ya karşı sefere çıkarak, Toktamış Han'ı önce 1391'de Kundurça'da, sonra 1395'te de Terek'te büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgilerden sonra da Altın Orda Hanlığı hızla parçalanmaya başlamıştır. Bundan sonra sırasıyla Timur Kutluk (1396-1400), ve Edige Mirza yönetimi ele geçirerek 1419'a kadar devleti idare etmişlerdir. Daha sonra başa geçen Uluğ Muhammed Han (1419-1422) ise, saltanat mücadelesine girmiş olan prensler tarafından tahttan indirilmiştir.³⁵ Bundan sonra Altın Orda Hanlığı'nı ele geçiren Küçük Muhammed Han'ın (1427-1445) onu takip

²⁹ Mustafa Kafalı, 2009, s.43.

³⁰ İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, C:5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.31.

³¹ Uli Schamiloglu, "Altın Orda", **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Çev: Bülent Keneş, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.415-6.

³² **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev: Said Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2005, s.320.

³³ Mustafa Kafalı, 1976, s.85-7.

³⁴ **Age**, s.107.

³⁵ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", **İslam Ansiklopedisi**, C:2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s.539.

ettirmesi üzerine, Uluğ Muhammed kuzeye giderek orada Kazan Hanlığı'nı kurmuştur. Küçük Muhammed Han böylece tamamen Altın Orda Devleti'nin hâkimi olmuştur.³⁶

Küçük Muhammed Han'ın ölümünden sonra ise yerine geçen Seyid Ahmet Han (1445-1465), Altın Orda'yı eski parlak günlerine döndürmek amacıyla giriştiği mücadelelerde bir sonuç alamamıştır. Seyid Ahmet'den sonra Ahmet Han da (1465-1481) mücadeleyi sürdürmüş, yerine geçen oğlu Şeyh Ahmed Han (1481-1502), ise dirayetsiz bir hükümdar olduğu için, memleketi içine düştüğü buhrandan kurtaramamıştır. Taht mücadelesine giren prenslerin artması ve bunlar arasındaki rekabet, zaten ağır darbeler yemiş olan devletin parçalanmasına yol açmıştır. Böylece Altın Orda toprakları üzerinde daha önce kurulan Kırım, Kazan ve Nogay hanlıklarından başka Astrahan ve Sibir hanlıkları da ortaya çıkmıştır.³⁷

³⁶ Mustafa Kafalı, 1976, s.31-2.

³⁷ Saray, 1989, C:2, s.539.

BÖLÜM II

13.- 15. YÜZYILLARDA DEŞT-İ KIPÇAK SAHASINI ZİYARET EDEN SEYYAHLAR

13.-15. yüzyıllarda, Deşt-i Kıpçak sahasını pek çok seyyah ziyaret etmiştir. Bunlar arasında başta İbn Battuta olmak üzere, Plano Carpini, Ruysbroeckli Willem, Ambrogio Contarini, Pero Tafur ve Josaphat Barbaro dikkat çekici gözlemlerde bulunmuşlardır. Belirtilen yüzyıllardan önce ise, Ratisbon'lu Petachia da Deşt-i Kıpçak'tan geçmiş ve bu bölge hakkındaki gözlemlerini not etmiştir. Meşhur gezginler Marko Polo ve Ruy Gonzales de Clavijo ise 15. yüzyılda, başka ülkeler görme isteğiyle yollar kat ederken, Deşt-i Kıpçak'a yakın bölgelerden geçmişler ve kıymete değer notlar almışlardır. Bundan başka Clavijo'nun dönemine yakın olmakla birlikte, bir başka dikkat çekici bilgiler veren seyyah Johannes Schiltberger olmuştur. Zira Ankara Savaşı sırasında esir düşüp, Kumanlarla ilgili gördüklerini ve duyduklarını anlatan Schiltberger'in aktardığı bilgiler, diğer seyyahlarımızın gözlemleriyle oldukça benzerlik arz etmektedir. Son olarak Simon de Saint Quentin de Deşt-i Kıpçak sahasına gelmiş ve Plano Carpini ile aynı yıl Deşt-i Kıpçak'ta bulunmuştur. Quentin'in eseri, tam olarak seyahatname niteliğinde olmasa da, raporunda bölge halkı hakkında verdiği bilgiler oldukça dikkat çekicidir.

Seyyahların verdiği bilgiler noktasında bilinmesi gereken bir husus vardır ki, bu da, Batu ile beraber Deşt-i Kıpçak'a önemli bir Moğol kitlesinin geldiği ve konar-göçer halk arasında Moğolların çokluğu teşkil ettiği düşüncesidir. Ancak bilindiği gibi, Moğolların esas kitlesi Moğolistan'da kalmıştır. Bu durum karşısında da Kıpçak bozkırlarının Moğollaşmasından söz edilemeyeceği tabiidir.³⁸ Keza, Güneydoğu Avrupa'da eski Türk unsurlarının kuvvetli oldukları, Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'ta esas konar-göçer kitleyi teşkil

³⁸ Safran, **agm**, s.791.

ettikleri el-Ömeri'nin aşağıdaki ifadesinden anlaşılmaktadır: “Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular. Toprak, Tatarların tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar Kıpçak topraklarına yerleştiler ve onlardan kız aldılar ve Kıpçakların yurtlarında kaldılar.”³⁹ Bu Türkleşmenin ne derece süratli olduğunu, XIV. yüzyılda Altın Orda’da Moğolca yerine Türkçe edebi bir dilin teşekkül etmesinden de anlayabiliriz.⁴⁰

Sonuç olarak, Altın Orda Devleti’ndeki bu etnik kaynaşmadan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, adı geçen devletin kurulduğu ve yükseldiği yıllarda, Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden seyyahlardan özellikle Plano Carpini, Ruysbroeckli Willem ve Simon de Saint Quentin, aktardıkları gözlemlerinin her ne kadar Moğollara dair olduklarını söyleseler de, bölgenin etnik çoğunluğunu oluşturması dolayısıyla bu gözlemlerin Kıpçaklar yani Türkler için de geçerli olduğu kanaatindeyiz.

2.1. Ratisbon’lu Rabbi Petachia (1170-1187)

R. Jacop’un oğlu, Tosaphist R. Isaac Halavan ve R. Nachman’ın kardeşi Ratisbon’lu R. Petachia, 12. asrın ilk yarısında Ratisbon’da (diğer adı Regensburg) doğmuştur. Birkaç yıl Prag’da ikamet ettikten sonra, buradan yolculuğuna başlamış; Polonya, Kiev, Kırım, Tataristan Ermeniye, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Rum memleketlerini dolaşmıştır. Petachia’nın Karailer hakkında naklettiği bilgiler, 18. asrın başlarında Prof. Trigland’ın çalışmalarına kadar yegâne bilgi kaynağı olma özelliği taşımıştır.⁴¹

Ratisbon’lu Petachia gezdiği yerlerde, yerleşik olan Yahudilerin bulunması ve sınıflandırılması işine girişmiş, kendisi de bir din adamı olduğundan dolayı karşılaştığı Yahudilerin dinsel hayat ve cemaat yapısını bizlere nakletmiştir. Mezopotamya bölgesine geldiğinde, bölgenin sahip olduğu şehirlerin eski isimlerini kullanmış, yeni isimlerinden bahsetmemiştir. Örneğin; Abbâsî Halifesi’nden “Bâbil Kralı” olarak bahsetmiştir. Bununla

³⁹ W. De Tiesenhause, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev: İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Vekâleti, İstanbul 1941, s.373.

⁴⁰ Safran, **agm**, s.791.

⁴¹ Tudeda’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia, **Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya,-Afrika Gözlemleri**, Çev: Nuh Arslantaş, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s.93.

beraber Hz. Davud soyundan gelen Yahudi dini liderlerinin konumundan bahsetmiştir. Ratisbon’lu Petachia’nın Seyahatnamesi’nde doğaüstü olaylara, mitolojik hikâyelere ve varlıklara dair kayıtlara rastlanmaktadır. Seyyahın özellikle Bağdat tasvirleri ve Bağdat’ın ilerisinde tarihin izini sürerek bahis konusu ettiği eski Bâbil şehrinden bahsi de oldukça orijinaldir. Ratisbon’lu Petachia seyahatinin sonlarına doğru Kudüs’e gitmiş, hem civar topraklardaki hem de Kudüs’e dair tespit ve anlatılarını oldukça ilahi bir pencereden nakletmiştir. Ratisbon’lu Petachia, Yunanistan ve Bizans coğrafyasında Yahudilerin çok büyük baskı altında tutulduklarından bahsetmiş, böylece Tudela’lı Benjamin’in gözlemlerini onaylamıştır.⁴²

Notlarına başvurduğumuz Petachia’nın dipnotta belirtilen seyahatnamesi 1595’te Prag’ta istinsah edilen bir yazmaya dayanmaktadır. Seyahatname 1687’de Altdorf’ta Almanca’ya; aynı yıl Wagenseil tarafından Strasbourg’ta Latince’ye; 1831 yılında Carmoly tarafından Fransızca’ya; 1856’da Dr. Benish tarafından Londra’da İngilizce’ye çevrilmiş ve Dr. Grünhut tarafından Kudüs’te tahkik edilerek neşre hazırlanmıştır. Neşre hazırlanan bu yazma, Dr. Benisch tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.⁴³ Dilimize ise Nuh Arslantaş tarafından çevrilen eser, ilk olarak 2001 yılında Kaknüs Yayınları tarafından çıkarılmış, daha sonrasında 2009 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından yeniden basılmıştır.⁴⁴ Seyahatname ayrıca, Ortaçağ’ın dini, siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yönlerini yansıttığı için E. Ashtor, M. Gil, S. D. Goitein, H. Graetz, P. Hitti, S. Runciman, D.S. Sassoon ve Osman Turan gibi kendi alanlarında ün yapmış pek çok Ortaçağ, Bizans ve Türk-İslam tarihçisinin başvuru kaynağı olmuştur.⁴⁵

2.2. Simon De Saint Quentin (1245)

XIII. yüzyılın başında Cengiz Han, bütün Moğolları bir bayrak altında toplayıp yarım asır içinde Çin’den Doğu Avrupa’ya kadar olan sahaları zapt etmişti. Şüphesiz bu sahalar içinde en büyük tahribatı İslam dünyası üzerine yapmıştı. Hıristiyanlar ise Müslümanlara düşman olan bu gücün dostluğunu kazanmak ve Hıristiyanlığı kabul ettirme ümidiyle

⁴² Onur Kutlu Şentürk, “Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 4 (2010), s.270-2.

⁴³ Ratisbon’lu Petachia, *age*, s.6.

⁴⁴ Şentürk, *agm*, s.272.

⁴⁵ Ratisbon’lu Petachia, *age*, s.5.

Moğollarla dostane ilişkiler kurmanın yollarını arıyorlardı. Bu nedenle gerek Avrupalı krallar gerekse Papalık tarafından diplomatik ve misyonerlik görevi ile birçok elçi Moğollara yollanıyordu. Bu elçiler arasında Simon de Saint Quentin de bulunuyordu.⁴⁶

Hayatı hakkında oldukça kısıtlı bilgi olan Quentin, Papa IV. Innocent tarafından doğuya gönderilen bir grup keşişin arasında yer alan Fransız asıllı Dominikan keşişiydi. Moğolların yaptıkları kıyıma son vermeleri ve Hıristiyanlığı kabul etmelerini telkin eden Papalık mektubunu Moğol hakanına ulaştırmakla görevli heyetin içerisinde yer alıyordu. 1245 yılında Anadolu'ya gelen Quentin, başta Antakya, Adıyaman, Malatya ve Sivas olmak üzere devrin önemli şehirlerini görmüştür. Moğollar ve Türkiye Selçuklu Devleti tarihi hakkında önemli bilgiler veren Simon de Saint Quentin'in içinde bulunduğu heyet Moğol komutanı Baycu ile görüşmüş ve Papa'nın verdiği mektubu Han'a götürmesi için Baycu'ya teslim etmiş ve nihayet geri dönüş yoluna koyulmuştur.⁴⁷

Simon de Saint Quentin, Moğollarla ilgili olarak Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, Han ilan edilmesi ve koyduğu yasalardan kısaca söz ettikten sonra Tatarlar diye bahsettiği Moğolların dış görünüşleri ve fiziki özellikleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi vermiştir. Bu bozkır halkının nasıl bir mizaca sahip olduğuna da değinen yazar, Moğolların giyim-kuşamları ve yemekleri hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Moğol ordusunun askeri harekâtları üzerinde de duran Quentin, Moğolların bir bölgeyi nasıl işgal ettikleri ve kaleleri nasıl kuşattıkları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Simon de Saint Quentin'in eseri, Erendiz Özbayoğlu tarafından Latince'den Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Turfan Karasu tarafından yayına hazırlanmıştır. Basımı ise Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı (DAKTAV) tarafından yapılmıştır. Simon de Saint Quentin'in bu raporu, her ne kadar seyahatname niteliği taşımasa da geçtiği bölgeler hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler ve bu bilgilerin diğer seyyahların gözlemleriyle uyuyor olması nedeniyle Anadolu ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasını inceleyen tarihçiler için her zaman göz ardı edilmeyen bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁴⁸

⁴⁶ Bayram Arif Köse, **Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Erzurum 2009, s.13.

⁴⁷ Yusuf Ayönü, "Simon de Saint Quentin, Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 21/2, (2006), s.252-4

⁴⁸ Ayönü, **agm**, s.253.

2.3. Plano Carpini (1245-1247)

Plano Carpini'nin hayatı hakkındaki elimizdeki yegâne kaynak d'Avezac'tır. O da aynı devirde yaşamış olan yazarlara ve Fransisken tarikatının tarihçisi olan Wadding'e dayanmaktadır. Carpini'nin doğum tarihi hakkında d'Avezac, Wadding'e dayanarak Plano Carpini'nin, çağdaşı Aziz Franciscus'un bir öğrencisi ve 1223'te Almanya eyaletinde eski bir tarikatın üyesi olduğunu söylemiş ve Carpini'nin bu sırada 40 veya 41 yaşında olduğunu farz ederse 1182 yılını yaklaşık doğum tarihi olarak bulabileceğini söylemiştir.⁴⁹

Carpini'den ilk defa 1221 yılında bahsedildiği görülmektedir. St. Franciscus d'Assisi, birader Caesar de Speier'i ilk Almanya eyalet reisi olarak tayin ettiği zaman, kendisine işlerinde yardımcı olmak üzere tarikat biraderleri arasından iki muhteşem vaiz seçmişti ve bunlardan biri Carpini idi. Yine 1221'de Augsburg'da 31 tarikat mensubunun katıldığı bir toplantı düzenlendi ve bunların her biri Almanya'nın çeşitli bölgelerine gitmek üzere görevlendirildiler. Bu tarikat mensupları arasında Carpini de bulunuyordu ve Würzburg'da görevlendirilmişti. 1223 yılında ise, Caesar de Speier'in Alman mümessilliğinden alınmasıyla yeni bir toplantı düzenlendi ve Carpini, Alsace bölgesinde ruhban sınıfının önünde vazetme fırsatını yakaladı. 1228 yılına geldiğimiz zaman ise Fransisken reisi Elias de Cortona, Almanya için bir dini vaiz olmadığını görünce, Almanya mümessili İngiliz Simon'u görevinden alarak Plano Carpini'yi Alman mümessilliği ve dini vaizliğine tayin etmişti. Daha sonraki yıllarda Plano Carpini, inandığı değerler için çalışmaya devam etmişti. Tarikat adına Metz'de büyük bir mülk edinmiş ve tarikatın Lorraine'de yayılmasını sağlamıştı. O büyük bir cesaretle kralların önünde tarikatını savunmanın yanı sıra tarikat mensuplarını bir annenin çocuklarını korur gibi korumuş ve bunun karşılığında insanlardan kelimelerle tarif edilemeyecek bir sevgi kazanmıştı. 1230 yılında ise, d'Assisi'nin cenazesinin nakil töreni için genel bir Fransisken toplantısı yapılmış, bu toplantıda Elias de Cortona'nın İspanya mümessilliğinden azledilmesiyle boşalan bu mevkie, Carpini tayin edilmişti.⁵⁰

Carpini'nin bundan sonraki on yılda ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu bilmiyoruz. Nihayet Carpini 1241 yılında karşımıza Köln eyaletinin başında çıkmıştır. Papa IX. Gregorius,

⁴⁹ Köse, *agt*, s.12.

⁵⁰ **Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247**, Çev: Ergin Ayan, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2015, s.15-9.

Liegnitz yenilgisinden sonra Moğollara karşı bir Haçlı seferi düzenlenmesi için çağrı yaptırmaya başladığında Carpini'ye bu hususta, Almanya'da görev verilmiştir. Böylece o ardı adına Saksonya, Almanya, İspanya, belki Barbaria ve nihayet Köln'deki görevlerinde kilisenin hizmetinde olarak ömrünü geçirmiştir. Nihayet Carpini 65 yaşına geldiğinde, Papa IV. Innocent onu elçilik göreviyle Moğollara gitmesi için çağırılmış, o, ilerlemiş yaşına rağmen bu görevi yine de kabul etmiş ve 16 Nisan 1245 Paskalya Yortusu'nda o zamanlar Papa'nın ikametgâhı olan Lyon'dan yola çıkmıştır. Seyahat Polonya ve Rusya üzerinden devam etmiş, nihayet Carpini 22 Temmuz 1246'da Moğol imparatorluk sarayına ulaşmıştır. Bu esnada hakan seçimi yapılmış ve Güyük Han tahta çıkmıştır. 13 Kasım 1246 tarihine gelindiğinde ise, Carpini onlara veda ederek Rusya'ya gelmiş ve daha sonra Lyon'da papanın yanına dönmüştür. Seyahatnamesindeki son tarih 8 Haziran 1247'dir ki, bu tarih Kiev'e gelişinin tarihidir. Onun hayatının son yılları hakkında d'Avezac, Papa IV. Innocent'in birçok zorluklar çeken bu Fransisken'i vatana döndükten sonra, 3 ay Lyon'da kendi yanında alıkoyduğunu, daha sonra Carpini'yi Antivari başpiskoposluğuna tayin ettiğini söylemiştir. Bundan bir süre sonra Carpini'nin o sıralarda mukaddes topraklara doğru bir haçlı seferine hazırlanmakta olan St. Louis (IX. Fransa Kralı 1226-1270)'ye elçi olarak gönderildiğini ve ondan doğuya doğru hareketini Papa'nın, İmparator Friedrich (II. Germen İmparatoru 1220-1250)'in baskı ve saldırılarından emin olmasına kadar geciktirmesini rica ettiğini söylemiştir.⁵¹

Carpini'nin ölüm tarihi 1 Ağustos olarak bize Martyrologium Franciscanum'da nakledilmiş, fakat ölüm yılı belirtilmemiştir. Ancak yine de bu tarih hesaplanabilir. Zira onun Antivari'deki halefi, kendisi ile birlikte Moğolistan'a elçi olarak gönderilmiş olan Portekizli Lorenz, ikinci halefi de Fransisken Gottfried idi. Bu ikincisi makamına 12 Nisan 1253'te tayin edildiğine göre, Carpini'nin ölümü 1 Ağustos 1248 ile 1252 arasında olmalıdır. Martyrologium'da ölüm yeri olarak İtalya verilmiştir. Carpini hakkında onun ile Moğolistan'dan dönüşünde 1247'de Fransa'da karşılaşılan çağdaşı birader Salimbene iyi huylu, akıllı, mükemmel bir hatip ve dost bir insan olduğunu söylemiştir. Ayrıca birçok konuda tecrübeli ve yetenekli olduğunu ekleyen Salimbene, Moğollar ve dünyanın diğer harikaları hakkında büyük bir kitap yazdığını söylemiş ve insanların ondan Moğolları

⁵¹ Plano Carpini, *age*, s.15-7.

anlatmasını istediklerinde onlara bu kitaptan bilgiler okuduğunu görüp işittiğini aktarmıştır.

Carpini'nin hayatı hakkındaki bu bilgilerden başka, Saksonya yıllıkları bize onun yaşamından bazı ilginç bölümler anlatmaktadır. Buna göre Carpini çok şişman birisi olduğu için, binek hayvanı olarak eşeğe binmek zorunda kalmaktadır. Bu durum adeta insanlara az bulunur bir tiyatro sahnesi gibi gelmekte ve ona bakmak için etraflarında toplanmalarına sebep olmaktadır.⁵²

Plano Carpini'nin eseri, ilk defa tam olarak Richard Hakluyt tarafından 1598'de basılmıştır. Daha sonra çeşitli dillerde tenkitli bir şekilde neşr ve tercüme edilmiştir. Carpini'nin seyahatnamesinin yazmaları beş tanedir. "Corpus", "Petau", "Colbert", "London-Lumbey (Hakluyt'un transkript ettiği yazma buradadır)", "Dupuy". Corpus yazması, Cambridge, Corpus Christi Colloge Kütüphanesi, codeks nr. 118'dedir. Carpini'nin yazması 278-321. sayfalar arasında bulunmaktadır. Bu yazma 13. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl başında yazılmıştır. Petau yazması, d'Avezac tarafından 1839'da (Paris, Recueil içinde) yayınlanmıştır. Şimdi Leyden Üniversitesi Kütüphanesi'nde nr. 104'de bulunmaktadır. Paul Petau imzasını taşıyan bu yazma Cambridge nüshasının aynıdır. Muhtemelen "Corpus"dan birkaç yıl sonra yazılmıştır. d'Avezac, bu nüshanın Cambridge nüshasıyla aynı mükemmelliğe sahip olduğunu belirtmeye çalışır. Colbert yazması ise Paris Milli Kütüphanesi'nde Latince yazmalar nr. 2477'de kayıtlı olup XIV. yüzyılının ortalarında yazılmıştır. Ancak bu yazma London-Lumley ve Dupuy'dakiler gibi hatalı olup, Corpus ve Petau yazmalarından farklıdır. Bazı yerlerde London-Lumley'den iyidir ve bazı yerlerde Corpus-Petau'ya benzerlik arz eder. Dördünü yazma London-Lumley yazması, British Museum yazmalar nr. 13 A, XIV'dedir. Bu yazma XVI. yüzyılda Lord Lumley'in kütüphanesinin hazinelerinden biriydi; XVII. yüzyılda royal Library'ye geçmiş, XVIII. yüzyılda British Museum'da yer almıştır. Son olarak Dupuy yazması, sadece 17. yüzyılda Hakluyt basımından yapılan bir kopyadır. Jacques Dupuy tarafından armağan edilen bu kopya, Fransız Royal kütüphanesinin koleksiyonları arasında nr. 686'da kayıtlıdır.⁵³

⁵² Age, s.19-21.

⁵³ Plano Carpini, age, s.7-8.

Carpini'nin seyahatnamesi, Altın Orda Devleti teşkilatının incelenmesinde ve Karadeniz'in kuzeyinin incelendiği çalışmalarda ilk etapta başvurulan kaynaklardan birisidir. Bu yönüyle Genel Türk Tarihi alanında çalışma yapan Mustafa Kafalı, İlyas Kamalov gibi birçok Türk tarihçi çalışmalarında Plano Carpini'nin notlarına başvurmuşlardır. Aleksandr Yureviç Yakubovsky gibi yabancı tarihçiler de bozkırların tarihini araştırırken Carpini'nin gözlemlerinden yararlanmışlardır.

2.4. Ruysbroeckli Willem (1253-1255)

Rahip Ruysbroeckli Willem hakkında oldukça kısıtlı bilgimiz vardır. Bu bilgiler ise iki kaynaktan gelmektedir. Şöyle ki, onunla daha sonra Fransa'da karşılaşan İngiliz Fransiskeni Roger Bacon'ın Opus Maius'u ve bir diğer Fransisken Giacomo d'Iseo'nun kısaca aktardığı, Willem'in öznesi olduğu anlaşılan bir olaydır. Ancak bu öykünün bütününde tek edinilebilen kişisel ayrıntı Willem'in oldukça cüsseli biri olduğudur. Doğum yeriyle ilgili olarak soyadının imlasından bir zamanlar sanıldığı gibi Brabant'taki Ruysbroeck'ten değil, Fransız Flanders'inde Casel yakınlarındaki Ruysbroeck'ten geldiği çıkarılmaktadır. Bu, yaşamının önemli bir bölümünü Fransa'da geçirdiği için, Latince metinde Fransızca şerhlerin görülmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁴

Willem Moğolları duyduktan bir zaman sonra, onlara Hıristiyanlık vazetme isteğine kapılmış ve Filistin'deyken ilk kez Batu'nun oğlu Sartak'ın Hıristiyan olduğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine yolunun üstünde Sartak'ın sarayına uğramaya karar vermiştir.⁵⁵

Willem'in gezisi hakkında bildiğimiz ilk aşama Konstantinopolis'tir. Zira burada 13 Nisan 1253'te vaaz vermiştir. İmparator, Willem'e en yakın üst düzey Moğol komutanı olan "Scacatai"ya hitaben bir mektup vererek gruba güvenli geçiş sağlanmasını istemiştir. Willem ayrıca Fransa Kralı'ndan Sartak'a bir mektup götürmektedir. Öğrenilen küçük detaylardan anlaşıldığına göre Louis, mektupta Ruysbroeckli Willem'in orada kalmasına ve kutsal kitabı vaaz etmesine izin verilmesini istiyor ve bu fırsattan yararlanarak Hıristiyan olması nedeniyle Sartak'ı kutluyordu. Mektubun bu son bölümde yer alan kısmı,

⁵⁴ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.56.

⁵⁵ *Age*, s.56-8.

Moğolların kafasını karıştırmıştı. Zira Willem ve arkadaşları Sartak tarafından din adamı olarak kabul edilmiş ve elçilerden beklenen saygı gösterimlerinden muaf tutulmuşlardı. Ancak mektuplarını sunduktan sonra Sartak, bu durumun kimi sorunlar yarattığını söylemiş ve heyeti babası Batu'ya yollamak zorunda kalmıştır. Sorunun ne olduğu daha sonra açığa çıkmıştır. Mektup Sartak'ın sarayında yanlış çevrilmiş, ev sahipleri bu mektubu Müslümanlara karşı Moğol desteği için bir çağrı olarak algılamışlardır. Neyse ki Batu'nun mektubu kaderin oyunuyla kaybolmuş böylece Willem, geliş nedenini tekrar açıklamada özgür kalmıştır. Ancak yine de Willem, yolculuğu boyunca Fransa Kralı'nın elçisi olduğunu reddetme kaygısı içinde olmuş ve Fransisken Yasası'na elinden geldiğince riayet ederek özel kıyafetlerini giymiş ve soğuklar olanaksız kılana dek yalınayak yürümüştür. Öte yandan rahibin Sudak'ta karşılaştığı Konstantinopolisli tacirlerin önerisine uyduğu ve daha rahat geçiş sağlamak için elçiliği inkârı ihmal ettiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de bütün Moğol önderleri karşısında misyonerlik amacını korumuş ve sonunda Moğollar onun diplomatik bir görevle gelmediğini kavramışlardır. Fakat ne yazık ki rahibin bu misyonerlik amacı da başarısız olmuştur. Bunun en büyük nedeni ise, kendi ifadesiyle ayıkken bile kendi teolojik dilini çevirecek sözcükleri bulamayan çevirmeni Homo Dei'dir. Öte yandan eğer rahip Willem bir elçi olsaydı, belki de kağana İncil'i anlatmak için daha çok fırsatı olacaktı.⁵⁶

Willem, Mengü Han'a ulaştığında Han, onu son görüşmelerinde kendi elçisi olarak Fransa kralına göndermeye karar vermiştir. Willem, her ne kadar başlangıçtaki amacını gerçekleştiremeye de, neyse ki Kral Louis'in ondan istediği bir şeyi yerine getirmiştir: "Tatarlar" arasında gördüğü her şeyi kaleme almıştır. Son olarak rahip Willem'in Fransa'ya gittiği; Ruysbroeckli Willem'le karşılaştığını ve raporunu okurken ona da danışma fırsatı bulduğunu yazan Roger Bacon'dan öğrenilmektedir. Karşılaşmaları büyük olasılıkla 1257 dolaylarında gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Willem gözden kaybolmuştur.⁵⁷

Ruysbroeckli Willem'n anlatısı ilk olarak Richard Hakluyt tarafından 1598'de basılmıştır. Hakluyt raporu, "Principal navigations" kitabının birinci cildinde, eksik L elyazmasına dayanarak, İngilizce bir çevirisiyle birlikte yayınlamıştır. Gerek metin, gerekse çeviri 20.

⁵⁶ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.60-2.

⁵⁷ *Age*, s.60-4.

yüzyılın başında Beazley tarafından yeniden redakte edilmiştir.⁵⁸ Bu arada doksan yıl boyunca standart baskı olacak biçimi, Michel ve Wright tarafından Societe de Geographie için hazırlanmıştır. Bu, birçok yanlış okuma içeren yapıt, Fransisken Anastasius Van den Wyngaert, 1929'da raporun yeni bir baskısını hazırladığında göz ardı edilmiş ve bu yeni baskı en güvenilir metin olarak kabul edilmiştir. Hakluyt'un 1598'deki çevirisinden sonraki en önemli çeviri William Woodville Rockhill'inkidir. Ancak Rockhill hem Latince, hem de Çince bilmesine rağmen Moğol dünyası hakkındaki çok miktarda kaynağı sonuna kadar kullanacak linguistik donanımdan yoksundur. Aynı şey, Van den Wyngaert'in baskısının yayınlanmasından yararlanabilen ve notları Rockhill'den bile geniş bir kaynak dizisine dayanan Friedrich Risch'i Almanca çevirisi için de geçerlidir. Bu çeviri Papa IV. Innocentius'tan Sartak'a bir mektup gibi ilgili belgeleri içinde barındırması gibi yararlı bir yönü olmasına rağmen yorum yönünden eksiktir. Ancak nihayet son yıllarda Claude ve Rene Kappler'in yaptığı bir Fransızca çeviri ortaya çıkmıştır. Bu çevirinin yorumları bazen zayıf kalmasına rağmen, günümüz bilimselliğini büyük ölçüde yansıtmaktadır.⁵⁹

Ruysbroeckli Willem'in seyahatnamesinin en önemli dört yazması bulunmaktadır. Bu yazmalar belirtilirken Van den Wyngaert'in redakte ettiği baskının derkenarındaki yazman kısaltmaları kullanılmıştır. Yazmalardan ilki, Corpus Christi Colloge, Cambridge, MS 181, (C), 13. yüzyılın son çeyreğinden kalan en eski el yazmasıdır ve Van den Wyngaert'in metni için temel el yazması işlevini görmüştür. İkinci yazma ise Corpus Christi Colloge, MS 66A ff. 67r-110r (D), 14. yüzyılın ilk otuz yılından kalan, en çekici el yazmasıdır ve ünlü resimleri içermektedir. Üçüncü yazma ise, Corpus Christi Colloge, MS 407, ff. 37r-66r (S), Ruysbroeckli Willem'in Çinlilerden söz ettiği XXVI. bölümün sonlarına doğru kesilen, tam olmayan bu metin, 15. yüzyıl başlarından kalmıştır. Son yazma ise, British Library, MS Royal 14C. XII, ff. 225r-236r (L), 15. yüzyılın bir ürünü olan metin bir önceki el yazması gibi XXVI. bölümde kesilir. Bu nedenle aynı aileye ait olduğu açıktır. Beazley'in saptadığı gibi, Lord Lumley'in elinde olan ve Hakluyt'un kendi baskısı için kullandığı el yazmasıdır.⁶⁰

⁵⁸ Köse, *agt*, s.13.

⁵⁹ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.70-71.

⁶⁰ *Age*, s.69-70.

Ruysbroeckli Willem'in gezi kronolojisi ise kısaca şöyledir: İlk olarak 1253 yılının Nisan ayında, Ayasofya'da vaaz verdikten kısa bir süre sonra aynı yılın Mayıs ayı başlarında Karadeniz'e girmiştir. Yine aynı ayda Sudak'a çıkmış, kısa bir süre sonra Haziran ayının ilk gününde buradan ayrılmıştır. Daha sonra Haziran ayının ilk bir haftası içinde ilk olarak Moğollarla ilk defa karşılaştığı Scacatai'nin kampına varmış, oradan Sartak'ın karargâhına hareket etmiştir. Nihayet Haziran ayının yirmisinde Don kıyılarına ulaşmıştır. Haziran ayının son gününde Sartak'ın karargâhına ulaşan Willem, Ağustos ayının ilk günü Sartak'ın huzuruna çıkmıştır. İki gün sonra Sartak'ın huzurundan ayrılan Willem, 5 Ağustos'ta Volga kıyılarına varmış, oradan da tekneyle Batu'nun karargâhına doğru yola çıkmıştır. Tarih 15 Eylül'ü gösterdiğinde Willem, Mengü Han'ın karargâhına doğru yola çıkmıştır. Kanglıların topraklarından geçen Willem sırasıyla Kencek, Kuyas ve Kayalık isimli bölgelerden geçerek Aralık ayında "Yüksek dağlara" varmıştır. Nihayet yine aynı ayda Mengü Han'ın karargâhına vararak, ilk kez huzuruna çıkmayı başarmıştır. 1254 Mart ayı geldiğinde ise Willem, Mengü Han'ın kampını kaldırarak Karakurum'a doğru yola çıkması üzerine Karakurum'a girmiştir. Mayıs ayında Mengü ile son kez görüşen Willem, Karakurum'da bir müddet durduktan sonra Temmuz ayında Batu'nun karargâhına doğru yola çıkmış ve Eylül ayında varmıştır. Ekim ayında Batu'nun kampından ayrılan Willem Saray'a doğru harekete geçmiştir. Kasım'da ise Alan dağlarını geçerek Demir Kapı 'ya varmıştır. Yeni yıl girdiğinde ise, 13 Ocak 1255'te Nahcivan'dan geçerek oradan ayrılmıştır. Kısa bir süre sonra yeni yılın Şubat ayında Anadolu Selçuklu Sultanının topraklarına giren Willem, sırasıyla Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'dan sonra Mayıs ayında vardığı Korikos'tan ayrılmıştır. Haziran ayında Kıbrıs'a geçtikten sonra Ağustos 1255'te Tripoli'ye ulaşmış ve buradaki rahipler toplantısına katılmıştır.⁶¹

Willem'in seyahatnamesi, tıpkı çağdaşı Carpini'nin seyahatnamesi gibi Altın Orda Devleti teşkilatının incelenmesinde ve Karadeniz'in kuzeyinin incelendiği çalışmalarda ilk etapta başvurulan kaynaklardan birisidir. Bu yönüyle Genel Türk Tarihi alanında çalışma yapan Mustafa Kafalı, İlyas Kamalov gibi birçok Türk tarihçi çalışmalarında Plano Carpini'nin notlarına başvurmuşlardır. Aleksandr Yureviç Yakubovsky gibi yabancı tarihçiler de bozkırların tarihini araştırırken Carpini'nin gözlemlerinden yararlanmışlardır.

⁶¹ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.11-5.

2.5. Marko Polo (1269-1295)

Marko Polo'nun doğum tarihi ile ilgili, babasının 1269 yılında Venedik'e döndüğünde Polo'nun on beş yaşında olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Polo'nun doğum tarihi olarak 1254 yılı kabul edilmektedir.

Polo ailesi, köklü bir aile olmakla beraber ticaretle geçimlerini sağlamışlardır. Uzak doğu, o yıllarda birçok Venediklinin ilgisini çekmekle beraber Marko Polo'nun amcası ve babasının da ilgisini çekmiş ve oralardan mal getirip satmanın daha karlı olacağını düşünmüşlerdir.⁶²

Marko Polo'nun babası Nicolas ve amcası Maffeo Polo alış veriş yapmak için 1260 yılında İstanbul'a gelmişlerdir. Burada iken akıllarına Kırım'a gitmek fikri gelmiş ve böylece yanlarında mücevherlerle yola çıkmışlardır. Kırım'da bir zaman kaldıktan sonra doğuya gitmeye karar vermişler ve Saray şehrine varmışlardır. Burada Berke-Han onları çok iyi karşılamış, bir müddet Han'ın yanında kalan Polo kardeşler, Berke-Han ve Hülâgü Han'ın savaşa tutuşmasıyla ne yapacaklarını şaşırılmışlardır. Uzunca düşündükten sonra, Bulgar şehrinde yola çıkarak Ukek şehrine gelmişler, buradan da önlerinde uzanan büyük çölü geçtikten sonra Buhara'ya ulaşmışlardır. Burada üç yıl kaldıktan sonra Kubilay Han'a gitmekte olan Hülâgü Han'ın elçileri şehri ziyarete gelmiş ve daha önce hiç görmedikleri Latin ırkından olan Polo'ları görünce, onları da Kubilay Han'a götürmeyi teklif etmişlerdir. Zira hanları daha önce Latin ırkından kimseyi görmemiş ve çok merak etmektedir.⁶³ Nihayet Polo kardeşler Kubilay Han'a ulaşmışlar, Kubilay Han onlara gelenek ve görenekleri hakkında birçok soru sormuş ve Polo kardeşler de cevaplamışlardır. Birden Kubilay Han'ın aklına onları özel elçi olarak Papa'ya gönderme fikri gelmiş ve Polo kardeşler bu teklifi memnuniyetle kabul edip yola koyulmuşlardır.

Layas'a varıp oradan Hayfa'ya geçtiklerinde yıl 1269'dur. Hayfa'da Papa'nın ölüm haberini alınca, yeni Papa seçilinceye kadar Venedik'e dönüp ailelerini görmeyi düşünmüşlerdir. İşte Marko Polo'nun kaderi bu dönüşte çizilmiştir. Polo, babası eve geldiğinde on beş yaşındadır. Nicolas oğlunu da yanına alarak, bu kıymetli seyahatnamenin ortaya çıkması için ilk adımı atmıştır.⁶⁴

⁶² **Marko Polo Seyahatnamesi**, C:1, Haz: Filiz Dokuman, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979, s.7-8.

⁶³ Marko Polo, **age**, C:1, s.11-5.

⁶⁴ Köse, **agt**, s.16.

Yola çıktıklarında Papa bir türlü seçilemediği için Kubilay Han'a gidip durumu anlatmaya karar vermişler, ancak nihayet yoldayken Piacenza'lı Gregori'nin Papa seçildiğini öğrenmişlerdir. Böylece Kubilay Han'ın mektubunu teslim etmeyi başarmışlardır. Papa'dan da Kubilay Han'a verilmek üzere bir mektup alarak ve yanlarında Marko Polo ile beraber yola koyulan Pololar, büyük kağan Kubilay Han'ın yanına varmışlar, Kubilay Han da onları çok iyi karşılamış ve ağırlamıştır. Bu ağırlama esnasında Kubilay Han'ın dikkatini çekmiş olan küçük Marko Polo, kıvrak zekâsıyla kısa sürede Moğol geleneklerini ve dilini öğrenmiştir. Böylece Marko Polo, Kubilay Han'ın çeşitli görevlerini icra ettiği tam on yedi yıl onun yanında kalmıştır. Bu zaman zarfında han tarafından çok sevilen Polo'nun arkasından dedikodular ve kıskançlıklar artmış, bunun üzerine Polo kardeşler ülkelerine dönmeye karar vermişlerdir. Kubilay Han'ın izniyle Hint Denizi'ni geçip, Pers topraklarından sonra, Kaikatu hükümdarının ülkesine varmışlar, bir zaman bu hükümdarın yanında kaldıktan sonra hükümdar onlara yol boyunca yardımcı olacak dört altın plak vermiş ve buradan ayrılmışlardır. Trabzon'a, oradan Constantinopol'a varıp, Pradana da bir gemiye binerek Venedik'e geçmişlerdir. Venedik'e vardıklarında yıl 1295'tir. 1298 yılına gelindiğinde ise Marko Polo hapse atılmıştır. Zira Cenova'da savaş esiri olmuştur.⁶⁵ Nihayet 1299'da yapılan bir barış anlaşmasıyla serbest kalmıştır. 1324 yılına gelindiğinde ise, bazı kaynaklara göre Marko Polo hayata gözlerini yummuştur.⁶⁶

Marko Polo'nun seyahatini gerçekleştirdiği yıllarda hiçbir seyyah, böylesine geniş bir ülkeler zincirini içine alacak geziye çıkma cesaretini gösterememiştir. Kutup Denizi'nden Cava'ya, Himalayalardan Japonya'ya ve Hindistan'a kadar hayvan sırtında seyahat etmek, vahşi hayvanlarla dolu ormanlardan geçmek, nice ırmaklar ve töreleri, dilleri apayrı ülkeleri aşmak...⁶⁷

Arap seyyahları arasında Marko Polo'ya rakip olarak ancak iki yüz yıl sonra İbn Battuta çıkmıştır. Bu yönüyle Marko Polo imkânsız denen olayı gerçekleştiren bir dâhidir. Marko Polo'nun gezilerinin bir diğer özelliği de yazarın, gördüklerini hiçbir şey ilave etmeden yazmış olmasıdır. Bu yönüyle Marko Polo'nun eseri çalışmalarında seyahatnameleri kaynak edinecek olan Ortaçağ yazarlarının başvurduğu ilk eser olmuştur.⁶⁸

⁶⁵ Marko Polo, **age**, C:1, s.17-20.

⁶⁶ **Marko Polo**, s.10-1.

⁶⁷ Köse, **agt**, s.15.

⁶⁸ Marko Polo, **age**, C:1, s.5-6.

2.6. İbn Battuta (1325-1353)

Asıl ismi Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah El-Levati Et-Tanci İbn Battuta olan İbn Battuta, 24 Şubat 1304'te Fas Tanca'da doğmuş, 1368/69 Fas'ta ölmüş, Ortaçağın en ünlü Arap gezginidir.⁶⁹ Hemen hemen bütün Müslüman ülkeleri Çin ve Sumatra gibi uzak yerleri kapsayan gezilerini anlattığı “Tuhfetü'n-Nüzzar fi Garaibi'l-Emsal ve Acaibi'l-Estar” (Garip Seferler ve Tuhaf Örneklerle Karşılaşanların Armağanı) dünyanın en ünlü seyahatnamelerindendir.⁷⁰ Kısaca “Rihle” (Göç) adı verilen bu eser, daha çok “İbn Battuta Seyahatnamesi” diye anılmaktadır.⁷¹ İbn Battuta doğduğu kent olan Tanca'da fıkıh ve edebiyat öğrenimi görmüştür. Daha 21 yaşındayken Mekke yolculuğuna çıkmıştır. Başlangıçta amacı hac görevini yerine getirmek ve Yakındoğu'daki (Mısır, Suriye ve Hicaz) ünlü bilginlerden ders alarak eğitimini ilerletmektir. Tanıştığı bilginlerin adlarından ve çeşitli okullara devam ettiğini gösteren belgelerden amacına ulaştığı anlaşılmaktadır. Böylece kadılık görevine hazırlanmanın yanı sıra, daha sonraları seçkin İslam bilginlerinin öğrencisi olarak, birçok sarayda ağır lanma olanağını elde etmiştir. Tunus ve Trablusgarp üzerinden karayoluyla Mısır'a ulaştığında ise, içinde dayanılmaz bir gezi isteği uyanmış ve “hiçbir yoldan iki kez geçmeme” kuralını benimseyerek dünyanın olabildiğince çok yerini gezmeye karar vermiştir.⁷² Genellikle ticaret, hac ve öğrenim gibi amaçlarla dolaşan çağdaşlarının tersine, yeni ülkeleri ve halkları tanıma güdüsüyle yola çıkan İbn Battuta, önceleri bir bilgin oluşundan, zamanla da gezgin olarak elde ettiği ünden yararlanarak, gezginliği aynı zamanda bir geçim kaynağı haline getirmiştir. Böylece, birçok sultan, hükümdar, vali ve yüksek görevliden aldığı cömert yardımlarla gezilerini aksatmadan sürdürme olanağı bulmuştur.⁷³ Çeşitli yerlerde kadılık yaptıktan sonra, Tâmesnâ kadısı iken ölmüştür.

İbn Battuta'nın hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgilerin ana kaynağı kendi seyahatnamesidir. Türklerin, Moğolların, Maldivliler'in hükümdarlarıyla tanışan İbn Battuta Farsça ve Türkçe bilmesi ve yolculuklarında çeşitli siyasî tecrübeler kazanması dolayısıyla kendisine bazı diplomatik görevler verilmiştir. Derviş gibi giyinmesi ve derviş

⁶⁹ Nazar Büyüm, “İbn Battuta”, **Ana Britannica**, C:11, Ana Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 429.

⁷⁰ **Agm**, s.429.

⁷¹ Safa Kılıçoğlu, “İbn Battuta” **Meydan Larousse**, C:6, İstanbul 1990, Meydan Yayınevi, s.157.

⁷² Agah Sırrı Levend, “İbn Battuta” **Türk Ansiklopedisi**, C: 19, MEB, Ankara 1971, s.490. İbn Battuta'nın detaylı seyahat güzergâhı için bkz. Said Aykut, “İbn Battuta”, **İslam Ansiklopedisi**, C:19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s.361-4.

⁷³ Büyüm, **agm**, s. 429.

gibi davranması sebebiyle de halk ve ulema tarafından sevilmiştir. İbn Battuta, sûfilere ve zâhidlere duyduğu yakınlık dolayısıyla onların sözlerini ezberlemiştir. Rihle bu yönüyle o dönemin tasavvuf hayatı hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Sıradan biri gibi görünmesine rağmen üslûbunda olağanüstü renklilik ve sarsıcılık hâkimdir. Zaman zaman bazı sözlere inanmadığını belirtse de, itimat ettiği birinden gelen rivayeti asla reddetmemiştir. İbn Battuta bazen küffara karşı cihada katılmış, bazen de kendini nimetlerden uzak tutarak bir zâhid gibi yaşamıştır. Bütün malını elden çıkarıp Şeyh Kemâleddin Abdullah el-Gârî'nin tekkesine girmiş, fakat kendi ifadesiyle hayat onu tekrar maceraların kucağına atmıştır.⁷⁴

Eser üzerine yapılan ilk çalışma Muhammed b. Fethullah el-Beylûnî'nin hazırladığı muhtasardır. Zebîdî'nin de temas ettiği bu özetin Brockelmann tarafından bildirilen nüshaları dışında bir nüsha İzmir Millî Kütüphanesi'nde (nr. 1753), bir nüsha da Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (Tarih, nr. 231) bulunmaktadır. Ancak bu eser Avrupa'da tanınıp Rihle'nin müjdecisi olarak telakki edildikten sonra İslâm dünyasında basılmıştır; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde de (nr. 5081) meçhul bir müellif tarafından yapılmış bir Türkçe çevirisi mevcuttur. Bu çevirinin sayfa kenarlarına sonradan Arapça ve Farsça notlar düşülmüş, Merşidü'l-ittıla gibi kaynaklara atıf yapılmıştır. Krachkovsky'nin de belirttiği gibi Rihle'nin bu muhtasarını Avrupa'da ilk keşfedenler ilim adamları değil seyyahlardır. Seetzen ve Burekhardt bu muhtasarı Gotha ve Cambridge'e getirmişler (1808). Böylece ilim çevrelerinde eser üzerine ilk incelemeler yapılmıştır.

Rihle'yi etraflı şekilde ele alan ilk şarkiyatçılar Alman asıllı M. Kosegarten ile öğrencisi H. Apetz'dir. Kosegarten İran, Maldiv adaları ve Afrika ile ilgili kısımları (Iter Persicum, Iter Maldivicum, Iter Africanum, Paris 1818), Apetz ise Malabar sahiliyle ilgili kısmı tahlil etmiştir (Descriptio terrae Malabar ex arabico Ebn Batutae Itinerario, Paris 1819). Nihayet Samuel Lee, Beylûnî'nin ihtisar ettiği metni İngilizce'ye çevirmiştir. (The Travels of Ibn Battuta, London 1829). Daha sonra Fas'ta 1797'de bulunan bir el yazmasına dayanan J. de Santo Antonio Moura, Rihle'yi bu eksik nüshadan Portekizce'ye tercüme etmiştir. (Viagens extensas e dilatades do celebre Arabe Abu-Abdallah Ben-Batuta, Lizbon 1840-1855). Avrupalılar'ı erken bir dönemde bir seyahatnâme'yi etraflı şekilde incelemeye ve kendi dillerine çevirmeye iten asıl sebep sömürgecilikle ilgilidir. Nitekim öncelikle ele

⁷⁴ Aykut, **agm**, s.361.

aldıkları bölgeler Hindistan, Seylan ve İç Afrika gibi iştah kabartan yerler ve en fazla inceledikleri fasıllar da zenginlik ve altın kelimelerinin geçtiği kısımlar olmuştur.

Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle Kuzey Afrika kütüphaneleri sömürge yönetiminin eline geçmiş ve Rihle'nin beş özel nüshası Bibliothèque Nationale'e getirilmiş; bunlardan ikisi kâtip İbn Cüzey el-Kelbî'nin elinden çıkmıştır. C. Defrémery ile B. R. Sanguinetti, uzun süren bir çalışma yürüterek eserin Arapça tam metnini "Voyages d'Ibn Batoutah" adıyla Fransızca'ya çevirip dipnotlarla zenginleştirerek dört cilt halinde yayımlamışlardır. (Paris 1853-1858, 1893-1895, 1969, 1979; Frankfurt 1994). Girişte Ernest Renan'ın İbn Battuta ve üslûbuna dair övgü dolu bir yazısının da yer aldığı bu tercüme, o tarihten bugüne kadar İbn Battuta üzerine yapılan inceleme, karşılaştırma ve tenkitlerde daima esas alınmıştır. Bu yayından sonra kitabın çeşitli bölümleri yahut tamamı hakkında epeyce çalışma yapılmıştır.⁷⁵ Ernest Meyer eseri, botanik tarihi bakımından incelemiş (Geschichte der Botanik Studien, Königsberg 1856, III, 309-325), Oscar Peschel ondan hareketle Hindistan tarihini, Henry Yule Hindistan, Bengladeş ve Çin ("The geography of Ibn Batuta's travels in India", The Indian Antiquary, III [1874], s. 114-117, 209-212, 242-244; a.mlf., Ibn Batuta's Travels in Bengal and China, London 1916), R. Malcolm Haig Sind ("Ibn Batuta in Sindh", JRAS, XIX [1887], s. 393-412) ve L. Fletcher Güney Hindistan ("Ibn Batutah in Southern India", The Madras Journal of Literature and Science, I [1888-1889], s. 37-59) coğrafyalarını ele almışlar, August Fischer ise araştırmasında Battuta kelimesindeki "tı"nın niçin şeddeli olması gerektiğini izah etmiş ("Battuta nich Batûta", ZDMG, sy. 72 [1918], s. 289) ve Hans von Mzik'in kısmî çevirisinin ardından (Die Reise des Arabers Ibn Batuta durch Indien und China, Hamburg 1911) H. A. R. Gibb zengin notlarla bezeli Selections from Ibn Battuta başlıklı kitabını yayımlamıştır (London 1929).

Batı dillerindeki ilk çalışmalarda esere karşı duyulan güven üzerine zamanla Yule gibi bazı araştırmacılar yüzünden gölge düşmüşse de Hans von Mzik ve Gibb'in eserleri kitabın güvenilirliğiyle ilgili temel kanaati güçlendirmiştir. Daha sonra Âgâ Mehdî Hüseyin'in Delhi Sultanlığı (Le gouvernement du saltanat de Delhi: Etude critique d'Ibn Battuta, Paris 1936), Yamamoto'nun Tavâlisî, Narayana R. Seletore'nin Kral Haryab ("Haryab of Ibn Battuta and Harihara Nrpala", The Quarterly Journal of the Mythic Society, XXXI [1940-1941], s. 384-406), Abdülmecîd Han'ın Fîrûz Şah ("The Historicity of Ibn Battuta re.

⁷⁵ Aykut, **agm**, s.364.

Shamsuddin Firuz Shah”, *The Indian Historical Quarterly*, XV/2 [1941], s. 65-70), Stephan Conermann’ın Muhammed b. Tuğluk (*Die Beschreileung Indiens in der Rihla des Ibn Battuta. Aspekte einer herrschaftssoziologischen Einordnung des Dehli-Sultanates unter Muhammad Ibn Tuğluq*, Berlin 1993) ve Richard Hennig’in Nijerya (*Ibn Battuta’s Weltreise, III*, Leiden 1953, s. 205-216) ile ilgili kısımlar üzerine yaptıkları incelemeler İbn Battuta’yı iyice değerlendirmiştir. Zaman zaman Amikam Elad gibi menfi tesbitlerde bulunan araştırmacılara rastlansa da yeni çalışmalar çoğunlukla İbn Battuta’yı tasdik ve ikmal ile sonuçlanmaktadır.⁷⁶

XX. yüzyılın ikinci yarısında Rihle üzerine yapılan en zengin şerhçeviri Gibb’e aittir (*The Travels of Ibn Battuta, I-III*, Cambridge 1958-1971). Ancak onun ömrü büyük emek verdiği eserin son cildini çıkarmaya yetmemiş ve bunu halefi Beckingham yayımlayarak neredeyse bütün paragrafları işlenip notlandırılmış olan çeviriye son şeklini vermiştir (London 1994). Şu anda eserin en kaliteli ve ayrıntılı şerh-çevirisi budur. Gibb’in başarısı, İbn Battuta’ya yakın zamanlarda yaşayan İbn Dokmak ve İbn Hacer gibi biyografi ve tarih yazarlarına başvurarak kitaptaki isimleri tahkik etmesinden ve Anadolu, Orta Asya ve Hindistan’la ilgili başka eserleri de incelemesinden kaynaklanmaktadır. Yine 1950’li yıllardan sonra Çek asıllı araştırmacı Ivan Hrbek’in çalışması (“*The Chronology of Ibn Battuta Travels*”, *Archiv Orientalni*, XXX [1962]) çok önemlidir. Rihle’deki olayların tam olarak ne zaman ve nerede gerçekleştiğini ve mesafelerin nasıl hesaplanması gerektiğini diğer kaynaklarla karşılaştırarak ele alan bu çalışma, hayranlık uyandıran bir sabrın ve dikkatin ürünüdür. Çok zengin bir edebiyat sunan Ross E. Dunn’ın eseri de (*The Adventures of Ibn Battuta*, London 1986; California 1989) eserin hangi bölümlerinin hangi kitaplara ve araştırmalara başvurularak değerlendirilebileceğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Kitap F. Gabrielli tarafından “*Viaggiatori Arabi. Viaggi Ibn Battuta*” adıyla İtalyanca’ya (Cagliari 1961), Serafin Fanjul ve Federico Arbós tarafından “*da A través del Islam*” adıyla İspanyolca’ya (Madrid 1987) çevrilmiştir.

Stéphane Yerasimos, Defréremery-Sanguinetti çevirisini gözden geçirerek yeni giriş bölümü ve yeni notlarla daha zengin hale getirmiştir (*Ibn Battuta, Voyages, traduction de l’arabe de C. Defremery et B. R. Sanguinetti, introduction et notes de Stéphane Yerasimos, I-III*, Paris 1990). Notların düzenlenmesinde Gibb’den faydalanılmakla beraber Anadolu,

⁷⁶ Aykut, *agm*, s.365.

Balkanlar ve Kırım gibi bölümlerde orijinal açıklamalarda bulunulduğu görülmektedir. Paule Charles-Dominique Rihle'nin önce geniş bir özetini yayımlamış (Voyages et prériplesc Choisis, Paris 1992), daha sonra İbn Fadlan, İbn Cübeyr ve İbn Battuta'nın eserleriyle müellifi meçhul bir seyahatnâme'yi Fransızca'ya çevirmiştir (Voyageurs arabes: Ibn Fadlân, Ibn Jubayr, Ibn Battuta et un auteur anonyme, Paris 1995). Thomas J. Abercrombie de ilginç bir metotla National géographique'in maddî yardımıyla yola koyulup İbn Battuta'nın gezdiği yerleri dolaşmış ve temel intibalarını, fevkalâde güzel fotoğraflarla beraber bu dergide neşretmiştir (Aralık 1991, s. 2-50).⁷⁷

Arap dünyasında en son gerçekleştirilen Abdülhâdî et-Tâzî neşri (I-V, Rabat 1417/1997) ve birkaç ciddi araştırma hariç tutulursa Rihle konusunda ayrıntılı bilgi ve mukayeseye dayalı orijinal çalışma yok gibidir. Eser Defrémery-Sanguinetti neşriden uzun bir süre sonra Kahire'de basılmıştır (1288/1871, 1322/1904); ancak bu baskılarda ciddi hatalar vardır ve ayrıca Fransızca çeviride bulunan dipnot ve açıklamaların hiçbirine yer verilmemiştir. Fuâd Efrâm el-Bustânî bazı bölümleri okul çocukları için bir dizi haline getirmiştir (Beyrut 1927). Mısır Maarif Vekâleti'nin isteği üzerine eser Ahmed el-Avâmirî ve Muhammed Câdelmevlâ'nın gayretiyle "Mühezzebü Rihlet-i İbn Battuta" adıyla iki cilt halinde tekrar basılmışsa da (Kahire 1934; Beyrut 1985) coğrafyacı M. Fahreddin'in bir iki kıymetli haritası dışında ciddi bir şey ortaya konulamamış, birçok yabancı kelime açıklanmadan olduğu gibi bırakılmış ve herhangi bir karşılaştırma da yapılmamıştır. Bunları ilmî olmayan diğer bazı baskılar takip etmiştir (Kahire 1358/1938; Beyrut 1379/1960, 1388/1968; nşr. Ali Müntasır el-Kettânî, I-II, Beyrut 1392/1972). Daha sonra Mahmûd Şerkâvî'nin (Rihlet-ü İbn Battuta, Kahire 1968), Şâkir Hasbâk'in (İbn Battuta ve rihletühû, Ncef 1971), Hüseyin Mûnis'in (İbn Battuta ve raĥâlâtühû, Kahire 1980) çalışmaları yayımlanmışsa da Rihle'yi kültür ve tarih bakımından ele alan bu eserler ya seyahatlerin yeni bir tasnifi veya tekrarı ya da şarkiyatçıların bazı açıklamalarının tercümesi olmaktan öteye gidememiştir. Arap dünyasında eserdeki yabancı kelimeler ve bazı bölgeler üzerine yapılmış ayrıntılı araştırmalar da bulunmaktadır (meselâ İbrâhim Sâmerî, "el-Elfâzü'd-dahîle fi Rihleti İbn Battutaa", el-Bahşû'l-ilmî, XXVI [Rabat 1976]; A. Halef, Mucemü elfâzı İbn Battûta [Kahire 1994]; M. Yûsuf Ö. Âbid, Bilâdü's-Şâm fi Rihle [Mekke 1986]).

⁷⁷ Aykut, **Agm**, s.366.

Abdülhâdî et-Tâzî'nin hazırladığı tahkikli neşirde dipnotların birçoğu Gibb-Beckingham neşirinden alınmışsa da nâşirin orijinal katkıları asla azımsanamaz. Tâzî otuza yakın el yazmasına bakmış, zaman zaman Defrémery-Sanguinetti nüshasında bulunmayan farklı ibarelere ulaşmış (meselâ mukaddime kısmı), girişte çok zengin bir malzeme sunmuş ve IV. cildin sonundaki ilâvede eserle ilgili bazı belgelerden ve diplomatik kaynaklardan bahsetmiştir (IV, 283-328). Bu neşri önemli kılan bir husus da V. cildin şahıs isimleri, coğrafi isimler, siyasî-kültürel kavramlar, giyim kuşamla alâkalı tesbitler, yemek ve hayvan isimleri gibi alanlarda otuz dört ayrı fihrist ihtiva etmesidir.⁷⁸

Türkiye'de Rus şarkiyatçısı Krachkovsky'nin de belirttiği gibi (İstoriya, s. 428) daha 1860'lı yıllarda bu esere karşı bir ilgi uyanmış, kötü ve eksik bir nüshadan da olsa yapılan ilk çeviriler Takvîm-i Vekâyi gazetesinde neşredilmiştir (Mayıs 1862). Meçhul bir mütercim tarafından yapılan "Terceme-i Seyahatnâme-i İbn Battuta", 1290'da Süleyman Efendi Matbaası'nda ilk çeviri kitap olarak basılmıştır. Muhammed Mahmûd es-Sayyâd da takdîrî bir ifadeyle Türkler'in Araplar'dan erken davrandığını belirtmiştir.

Mehmed Şerif Paşa, Rihle'nin Defrémery-Sanguinetti nüshasını "Seyahatnâme-i İbn Battuta" adıyla üç cilt olarak (üçüncüsü genel fihrist) Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1315-1319). Eser ayrıca 1917 yılında Maarif Vekâleti tarafından görevlendirilen bir heyete Defrémery-Sanguinetti neşirinden tercüme ettirilmiştir. Bu çalışma, yirmi altı sayfalık bir mukaddime ve ayrıntılı bir fihristle (V. cilt) birlikte beş cilttir. El yazması İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 4904) bu çevirinin zayıf tarafı fihrist kısmındaki bazı isimlerin yanlış imlâ ile verilmiş olmasıdır; herhalde Fransızca neşrin fihristindeki isimler İslâm coğrafya literatürü gözden geçirilmeden olduğu gibi nakledilmiştir.⁷⁹ M. Cevdet, Rihle'nin Ahîlik'le ilgili kısmına "Zeyl alâ faşli'l-añhiyyeti'l-fityâni't-Türkiyye fi Kitâbi'r-Rihle li'bn Battûta" adıyla Arapça bir zeyil hazırlamış, Ahîlik müessesesini Araplar'daki fityân ile karşılaştırmış, tarihî gelişimini, eğitim ve merasimlerini, askerî, tasavvufî yönlerini ve çeşitli sanayi kollarındaki hizmetlerini belge ve rakamlarla açıklamıştır (İstanbul 1351/1932). Mehmed İzzeddin'in Rihle'de anlatıldığı şekliyle Bizans topografyasını ele alan çalışması Fransızca olarak basılmıştır ("Ibn Battuta et la topographie byzantine", Actes du VI. congrès internationale des études byzantines,

⁷⁸ Aykut, **agm**, s.367.

⁷⁹ Adivar, **agm**, C:6, s.711.

Paris 1951, II, 191-196). İbrahim Kafesoğlu'nun İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "İbn Battuta" maddesi de oldukça muhtevalıdır.

Türkçe'de bu çalışmalardan sonra ciddi bir incelemeye rastlanmamaktadır. Mümin Çevik tarafından Mehmed Şerif çevirisinin sadeleştirilip "tam metin" olduğu belirtilerek gerçekleştirilen baskısında (İbn Batuta Seyahatnamesi, İstanbul 1983) birçok kelime yanlış okunmuş, sayfalar dolusu şiir ve açıklama atlanmış, ayrıca yer yer fâhiş hatalar yapılmıştır. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı'nın 1000 Temel Eser serisi için hazırladığı bir kitapçıkta Türkler'le ilgili birkaç bölümü yayımlamış, ancak onda da Mehmed Şerif çevirisinin sadeleştirilmesiyle kalınmıştır (İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler, İstanbul 1971). Mehmet Şeker tarafından kitabın Anadolu, özellikle Denizli ve ahîlerle ilgili kısmı üzerine yapılan çalışma Osmanlıca çevirinin bazı bölümlerinin yeniden tasnif ve tekrarından ibaret kalmıştır (İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadî Hayatı ile Ahîlik, Ankara 1993). Nurettin Birol "İbn Battuta'ya Göre Deşt-i Kıpçak ve Türkistan" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991). Son yıllarda esere tekrar ilgi duyulmuş ve Sait Aykut tarafından Abdülhâdî et-Tâzî'nin beş ciltlik neşri esas alınarak Gibb ve Beckingham'ın İngilizce, Yerasimos'un Fransızca tercümelemleri ve Dunn'ın çalışması gibi diğer önemli literatürden faydalanmak suretiyle açıklamalı bir çevirisi yapılmıştır. Rihle M. Hüseyin tarafından Urduca'ya (Lahor 1898), Muhammed Ali Muvahhid tarafından Farsça'ya (Tahran 1337 hş. / 1958, 1348 hş. / 1969, 1370 hş. / 1991) çevrilmiştir.⁸⁰

2.7. Johannes Schiltberger (1396-1430)

Johannes Schiltberger, 1381 yılında Münih'le Freising arasında, Lohof yakınında Hollers köyünde doğmuştur. Henüz 16 yaşında iken, Macaristan Kralı Sigismund'un hizmetinde, Niğbolu Muharebesi'ne (1396) iştirak etmiş ve yeniçeriler tarafından esir alınmıştır. Bilindiği gibi Macar Kralı Sigismund, Balkanlarda gittikçe yayılarak, Avrupa'ya doğru ilerleyen Türkleri durdurmak üzere bir Haçlı ordusu teşkil etmiş, muhtelif devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerle 130.000 kişiyi bulan bir ordu ile Niğbolu Muharebesine girmişti. J. Schiltberger, işte bu ordu içinde bulunuyordu. Niğbolu Meydan Savaşı

⁸⁰ Aykut, **agm**, s.367-8.

Türklerin büyük bir zaferi ile neticelenmişti. Rivayete göre sayıları on binleri bulan esirlerin sultanın önünde kafaları kesilmişti. Bu arada diğer iki esirle beraber bağlanmış çok genç bir Alman da, sultanın önüne götürülmüştü. Esirin çocuk denecek kadar genç oluşu dikkati çekmiş olmalı ki şehzadesinin ricası üzerine, Sultan 20 yaşından küçük olanların öldürülmemesine karar vermişti. Kendi ifadesine nazaran Münihli Johannes Schiltberger, o zaman henüz 16 yaşında bulunuyordu. Hayatı gençliğine bağışlanmıştı ve diğer birçok esirle birlikte Gelibolu üzerinden o zamanki Başkent Bursa'ya sevk edildi.⁸¹

Yıldırım Bayezid, esirlerden bir kısmını zaferinin işareti ve şeref armağanı olarak dost hükümdarlara gönderiyordu. Schiltberger, Mısır'da Sultan Berkuk'a gitmesi gerekenlerdendi. Ayaklarındaki yaralar sebebiyle gönderilemeyen tutsak, 30 Eylül 1396'dan, 30 Temmuz 1402'ye kadar Sultan Bayezid emrinde kalmış, Ankara Meydan savaşındaki yenilgi üzerine Timur'un tutsakları arasına katılmıştı. Bu suretle 6 yıl Osmanlı esaretinde kalan Alman genci için yeni bir macera başlamıştı. Timur'un ölümünde dördüncü oğlu Şahruh'un payına düşen esir, sonradan diğer bir oğlu Miran Şah'ın mülkiyetine geçmişti. 1408 yılında Miran Şah'ın, Karakoyunlulardan Kara Yusuf'a karşı yaptığı savaşta şehit olması üzerine, Schiltberger bir kere daha sahip değiştirmiş ve Miran Şah'ın ikinci oğlu Ebubekir'in kölesi olmuştu. Ebubekir'in sarayında o sıralarda Çekre isimli, taht üzerinde hak iddia eden Altın Ordalı bir prens veya hakiki bir han yaşıyordu. O tarihlerde, hanları istediği gibi tahta çıkarıp indiren kudretli bir kabile reisi ve bir nevi Naip olan Edigu, Çekre'ye tahta oturması için haber salmıştı. Ebubekir, Çekre'nin dönüşünde maiyetine 600 atlı verdi. Bunlar arasında “Alman Evliya Çelebisi” Schiltberger de bulunuyordu. Bu sırada Edigu, Sibiryaya üzerine bir sefere çıkmıştı. Çekre ve bu arada seyahatimiz de ister istemez ona katılmak zorunda kalmıştı.⁸²

Richard Peters'in iddiasına bakılırsa Avrupa'ya Sibiryaya'nın ismini ilk getiren Schiltberger olmuştu. Fakat Schiltberger'in bizi asıl ilgilendiren yönü Türkler hakkında verdiği bilgilerdir. Richard Peters, Von der alten und neuen Türkei adlı kitabında, Schiltberger'in (Bizans kaynakları ile Marco Polo'nun eseri dışında) bizzat kendi gördüklerine dayanarak Türkler ve Osmanlı Devletinin ilk devirleri hakkında Avrupa'da büyük ilgi uyandıran

⁸¹ Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında**, Çev: Turgut Akpınar, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

⁸² Johannes Schiltberger, **age**, s.12-3.

bilgiler veren bir eser yazdığını söylemektedir. Gerçekten Schiltberger'in eserinin sadece çok eski oluşu bile büyük bir değer taşımaktadır.

Schiltberger, son olarak Tataristan dediği Kırım ve ötesi ülkelerden bahsederken Kefe şehri hakkında da epeyce malûmat vermiştir. Şehrin iç içe iki surla çevrili olduğunu, asıl şehri çeviren ilk sur içinde 6.000 hane bulunduğunu ve buralarda VValchenler (Ceneviz tüccarları veya Eflâklı-VValehliler), Rumlar ve Ermenilerin oturduğunu, dış sur içinde ise 11.000 hanede Katolik, Rum, Ermeni ve Süryani Kilisesi'ne bağlı çeşitli Hıristiyanların bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca şehirde Müslüman ve Museviler ve bunlara ait mabedler bulunduğunu belirtmiştir. Şehrin civarında da 4.000 ev daha bulunduğunu söylemiştir. Anlaşıyor ki, Kefe o zamanlar tam bir milletlerarası liman şehri imiş. Schiltberger, biraz dolambaçlı şekilde de olsa Kuzeydoğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan ve İlâhileri ve duaları tamamen 'Tatarca (Türkçe) olan insanlardan da söz etmiştir. Neumann, bunların "Bulgarlar" olduğunu tahmin etmektedir.⁸³

Schiltberger çocuk denecek yaşta esir düşmüş ve ancak 30 yıldan fazla bir zaman sonra memleketine dönebilmiştir. Döndüğünde ise Türkçe, Farsça, Ermenice ve Yunancayı öğrenmiş haldedir. Bunu bilen Dük III. Albrecht, bu çok tecrübeli gezgini hemen hizmetine almıştır. Schiltberger, dükün malikânesinde artık rahat ve huzur içinde bir hayat sürmeye ve hatıralarını yazmaya başlamıştır.⁸⁴

J. Schiltberger'in eseri 1427'de yazılmış ve 1460'da Augsburg'ta basılmıştır. Aynı sene içinde beş defa yayınlanan eser, büyük bir alâka uyandırmıştır. Sonradan 16. yüzyılda yeniden basılmış olan eser, 1859 yılında Karl Friedrich Neumann ve 1885'te Valentin Langmantel tarafından açıklamalarla bastırılmıştır. Halen, Schiltberger'in eserinin 4 yazma nüshası mevcuttur. Bunlar Donaueschingen, Heidelberg, Nürnberg ve St. Gallen'de Manastır Kütüphanesinde bulunan yazmalardır. 1879'da Schiltberger'in seyahatnamesi Londra'da İngilizceye de çevrilmiştir. Babinger, birçok defalar yayınlanan seyahatnamenin en iyisinin Valentin Langmantel tarafından Nürnberg'deki yazmaya dayanarak 1885'de Tübingen'de neşredilen olduğunu yazmaktadır. Bu kitabın 148. ve müteakip sayfalarında Schiltberger'in seyahatnamesinin yazma ve basmaları hakkında bilgi verilmiştir.

⁸³ Age, 21-2.

⁸⁴ Age, s.14.

Bildiğimize göre bu konuda en yeni olarak, Rose Graessel 1947 de Hamburg'ta “Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft” ismiyle bir kitap yayınlamıştır.⁸⁵

2.8. Ruy Gonzales De Clavijo (1403)

Hangi tarihte doğduğu bilinmeyen, bir İspanyol asilzadesi olan Ruy Gonzales de Clavijo, 1403 yılında Timur'un Semerkant'taki sarayına elçi olarak gönderilmiştir. 24 Mart 1406'da İspanya'ya dönmüş ve Kastilya Kralı III. Lord Don Henry'nin mabeyincisi (özel kalemi, yaveri) olmuştur. Kastilya ve Leon'un Kralı Don Henry, 1407'de ölünce, mabeyincilik görevinden ayrılan Clavijo, Madrid'e yerleşmiş ve 2 Nisan 1412 yılında hayatını kaybetmiştir.⁸⁶ O zaman eserin müteaddit nüshaları intişar etmiş ve bunlardan biri Madrid'in Milli Kütüphanesi'nde hıfz olunmuştur.⁸⁷

Clavijo'nun seyahatnamesi, 1292'de Cengiz Han'ın torunu ve İlhanlı devletinin kurucusu Kubilay Han'ı ziyaret eden Venedikli Marco Polo'nunki kadar ilgi çekicidir. Seyahatname ilk olarak 1582 yılında (karşılıklı iki sayfa halinde) İspanya'nın Seville kentinde yayınlanmıştır. 12 Bölüme ayrılan kitabın ilk bölümünde, Timur'un hayatı yer almaktadır. Kadiz'den İstanbul'a Seyahat adını alan ikinci bölümü ise; 21 Mayıs 1404 tarihinde, Kadiz yakınlarında St. Mary limanından başlayan ve üç yıl sürecek seyahatin ilk bölümüdür.

İlahiyatçı Fray Alonzo Paez de Santa Maria ve Gomez de Salazar ile birlikte yola çıkan Clavijo, yanlarına Timur'a sunacakları hediyeler ve mektuplarla birlikte denize açılmışlardır. Mayorka, Korsika, Ponza, Geta, Sicilya, Venedik ve Rodos'a uğramışlar, Sakız, Midilli ve Gelibolu'dan sonra 24 Ekim 1404'te İstanbul'a varmışlardır. İstanbul ismine rastlanan ilk eser Clavijo'nun seyahatnamesidir. Cenevizlilerin kolonisi durumundaki Galata, “aşağı şehir” anlamına gelen “Stambul” yahut “Stambuli” adıyla anılmakta ve İstanbul adının buradan geldiği sanılmaktadır.

İstanbul'dan Trabzon'a Seyahat adlı dördüncü bölümde ise, 14 Kasım 1404 tarihinde Boğaz yoluyla Karadeniz'e doğru yelken açmışlar, Tarabya adı verilen Boğaz'ın her iki yakasında bulunan kulelere varmışlardır. Hava muhalefeti nedeniyle Karadeniz'de

⁸⁵ Johannes Schiltberger, **age**, s.13-4.

⁸⁶ Ruy Gonzales De Clavijo, **Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler**, Çev: Zeynep Ertan Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s.11.

⁸⁷Köse, **agt**, s.23.

ilerleyemeyen elçiler, İstanbul'a geri dönmüşler, ancak 20 Mart 1405'te tekrar yelken açarak, Selokyo kalesine ve oradan da Süleyman Çelebi adındaki bir Türk'e ait Pontoraquia'ya (Ereğli) varmışlardır. 25 Mart'ta Rio Kalesi'ne, Parten Nehri (Bartın) ağzına ve Samastro (Amasra) adındaki şehre ulaşmışlardır. Bir Ceneviz kenti olan Amasra da bu sırada Türklerin elindedir. Daha sonra buradan Ninopoli (İnebolu) ve Quinoli (Ginolu) kalelerine varmışlardır. Bu topraklar Timur'a vergi veren İsfendiyar Bey'e aittir. 31 Mart akşamında ise Sinop'a demir atmışlardır. Clavijo'nun Sinop'tan sonraki durağı Ünye olmuştur. Bir gün sonra Ünye'den ayrılarak Lena adında bir limana sığınmışlardır. Buradan ayrılp, Santa Nicio adındaki küçük bir kalenin yanından geçmişlerdir. Erzamir'e ait birçok köyün görüldüğü bir nehrin ağzına demir atmışlar, bir sonraki gün ise Guirifonda (Giresun) ve Tripil (Tirebolu) adındaki şehirlere ulaşmışlardır. Daha sonra Corila (Horel), Viopol, (Fol) ve Sanfoca (Sanfo) kalelerinde dinlenerek, 11 Nisan 1405'te Trabzon'a varmışlardır. Daha sonra Trabzon'dan kara yolculuğu ile seyahate devam etmişlerdir. Ziganaları aşarak Ermenistan'a varmışlar, Azerbaycan üzerinden İran'a geçmişlerdir. 20 Haziran'da Tebriz'e, 6 Temmuz'da Tahran'a, 26 Temmuz'da Nişabur'a ulaşmışlardır. Anadolu'da uğradıkları şehirlerde, Timur'un on beş-yirmi gün önce bölgeyi terk etmiş olduğunu öğrenmişler, bu durum Clavijo'yu heyecanlandırmıştır. Temmuz sonunda Horasan'a, 21 Ağustos'ta Ceyhun nehrine varmışlar ve nihayet Ceyhun'dan Semerkant'a geçerek 8 Eylül 1405'te Timur'un muhteşem sarayına ulaşmışlardır.⁸⁸

Clavijo, seyahatnamesinde özellikle Anadolu'da bulunduğu sıralarda bölge halkının, kendisinin de hoşnut kaldığı misafirperverliklerinden bahsetmiştir. Bundan başka halkın sosyal yaşantısında, oturdukları evlerden, kadınların toplum içindeki statüsüne ve yemek yeme şekillerine kadar, birçok konuda bilgiler vermiştir. Ayrıca Semerkant'a ulaştığında şehrin mimari yapısı hakkında betimleyici bilgiler sunmayı da unutmamıştır. Timur'un eşi Saray-Mulık Hanımı da görme fırsatı yakalayan Clavijo, bu hatun hakkında da kayda değer bilgiler aktarmıştır.

⁸⁸ R. G. De Clavijo, 2008, s.10-1.

2.9. Josaphat Barbaro (1436-1478)

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı Devleti'nin doğuda Akkoyunlularla, batıda ise Venedik ile giriştiği mücadeleler esnasında, Akkoyunlular ile Venedikliler Osmanlıya karşı ittifak kurmak için birbirlerine elçiler yolluyorlardı. Bu elçilerden biri olan Josaphat Barbaro önce tüccar olarak daha sonra elçi sıfatı ile Doğu'ya iki yolculuk yapmıştır. İlkinde 1436 ile 1452 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Tatarlar arasında bulunmuş, ikinci yolculuğunu ise Venedik-Osmanlı savaşlarının hızlandığı bir dönemde elçi sıfatıyla 1474 ile 1478 yılları arasında İran'a yapmıştır.⁸⁹

Venedikli tüccar Barbaro, 1436'da o sıralar Cenevizlilerin denetiminde bulunan Tana'ya⁹⁰ gitmiştir. Burada 16 yıl kalan seyyahımız hem Tatarlar hem de Osmanlıların Karadeniz'deki faaliyetleri hakkında birçok bilgi toplamıştır. Barbaro Tatarlar arasında bulunduğu sıralarda Kazan, Kırım, Astrahan hanlıkları arasında çekişmeler yaşanmaktadır. Onun bu devre dair anlattıklarından bazıları, tarihi gerçeklere de uygun düşmektedir. Bununla birlikte eseri değerli yapan, Tatarların hayat tarzına dair naklettikleridir. Bir İtalyan şehirlisi için oldukça ilginç gelen bu hayat tarzı karşısında Barbaro, zaman zaman şaşkınlığını ifade etmekle birlikte anlattıklarına başkalarının inanmayacağı korkusu ile bazı konuları yazmaktan çekinmiştir. Buna rağmen verdiği bilgiler, konar-göçer Türklerin gelenek ve görenekleri ile ilgili pek çok aydınlatıcı bilgi içermektedir.⁹¹

Karadeniz'inin kuzeyine yaptığı yolculuktan sonra Barbaro, Türkler arasında kalmış olmasından kaynaklanan tecrübelerinden istifade edilmek gayesiyle, Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi sıfatıyla Uzun Hasan Bey'in nezdine İran'a gönderilmiştir. Barbaro burada geçirdiği vakit sonrasında, Akkoyunlu ülkesinden ayrılmak için Uzun Hasan Bey'den izin almış, Karadeniz'in kuzeyindeki karayolundan ülkesine dönmek istemişse de Tatarlar arasındaki çatışmalar sebebiyle yarı yoldan dönmüştür. Akkoyunlu ülkesine döndüğünde ise şehzadeler arasında taht kavgası çıktığını görünce, acele olarak Akkoyunlu ülkesini terketmiş ve Halep üzerinden Beyrut Limanı'na oradan da gemi ile ülkesine ulaşmıştır. Barbaro ülkesine döndükten sonra 1494'te ölmüştür.⁹²

⁸⁹ Köse, **agt**, s.25.

⁹⁰ Azak.

⁹¹ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s.7-12.

⁹² Josaphat Barbaro, **age**, s.10,15.

Barbaro'nun Anadolu, İnan ve Kıpçak bozkırlarında Tırkler ve Tatarlar arasında gezen seyahat izlenimleri ilk olarak 1543'te İtalya'da yayınlanmıştır. 1873'te İngilizceye, 1972 yılında da Farsça'ya tercüme edilmiştir. Tırkçeye ilk çevirisi ise 2005 yılında yapılmıştır.⁹³

Josaphat Bararo'nun seyahatnamesi de, özellikle iktisadi konular hakkında bilgi vermesi dolayısıyla tıpkı Carpini ve Willem'in seyahatnameleri gibi birçok Ortaçağ tarihçisinin başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Özellikle Deş-i Kıpçak hakkındaki gözlemlerinin yanı sıra Osmanlı tarihi açısından da önemli olan, Uzun Hasan'ın nezdine yollandığı İnan yolculuğu, dönem hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Diğer taraftan Anadolu'nun birçok şehrinden (Urfa, Mardin, Siirt) geçmiş olması, dönemin Anadolu coğrafyası hakkında da bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

2.10. Pero Tafur (1437-1438)

Pero Tafur'un hayatı hakkında bilgi edindiğimiz ilk kaynak Doğu Akdeniz ve Avrupa'yı kapsayan seyahatini kaleme aldığı seyahatnamesidir. Seyahatnamesinde kendisinin Kordoba'yı Müslümanların elinden alan ve aslen Sevilalı olan Pedro Ruiz Tafur'un soyundan geldiğini söylemiştir. Yazarın hayatı hakkındaki bir diğer çalışma ise Rafael Ramirez de Arellano tarafından gerçekleştirilmiştir. Arellano alışmasını, Kordoba şehir meclisi arşivlerine ve alım satım kayıtlarına dayandırmıştır. Arellano'nun ortaya çıkardığı bu kaynaklara göre Tafur, Juan Diaz Tafur'un oğludur. Seyahatinin ardından, Dona Juana de Horozco ile evlenmiş ve hem oğlu hem de kendisi bir süre kent meclisinde görev yapmıştır. Arellano, Sevilalı olduğu düşünölen Tafur'un aslında burada doğmadığını, bu yanılığının onun, Memluk sultanının Sevilalı tercümanından bahsederken kullandığı bir kelimeden kaynaklandığını savunmuştur. Bu tespite Jose Vives bir eleştiri getirmiş ve Tafur'un, seyahatnamesinde anlattıklarıyla güvenilir bir portre çizdiğini söylemiştir. Böylece aksi belgelerle kanıtlanmadığı sürece Tafur'un Sevilaya bağlı Giralda şehrinden olduğunun kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁴

Arellano, Tafur'un yaklaşık 1410'dan önce doğmuş olması gerektiğini, nitekim 1431-1432 yılları arasında Jimenez de la Espada'nın aktardığına göre D. Luis de Guzman'ın emrinde

⁹³ Age, s.8.

⁹⁴ Pero Tafur Seyahatnamesi, Çev: Hakan Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.11.

Jean cephesinde Müslümanlara karşı savaştığını dile getirmiştir. Tafur'un ölüm tarihi ile ilgili olarak Arellano, Kordoba şehrine ait arşivlerde ulaştığı 1479 yılına ait kimi kayıtlardan Tafur'un hala hayatta olduğunu tespit etmekle beraber kesin ölüm tarihi ile ilgili bir kayda ulaşamamış; isminin bu tarihten sonraki belgelerde geçmemesi nedeniyle onun yaklaşık olarak 1490'da ölmüş olduğunu kabul edilebileceğini dile getirmiştir.

Arellano'ya göre, Tafur 1435'te Kastilya ile Granada arasındaki barış döneminde seyahatine karar vermiştir. Arellano Tafur'un, seyahatine hizmetkârının da eşlik etmesi, gittiği yerlerde krallar ve imparatorlarla görüşebilmesinden yola çıkarak zengin bir soylu olduğunu söylemiştir.

Arellano, Tafur'un seyahatnamesini Kastilya Kralı II. Juan'ın öldüğü 1453 ile Macaristan Kralı Ladislaus'un öldüğü 1457 arasında kaleme aldığı görüşündedir. Eser İspanya'nın Müslümanların elinden alınmasında önemli rol oynamış olan ve 12. yüzyılda kurulan Calatrava Tarikatı'nın lideri Fernan Gomez de Guzman'a ithaf edilmiştir. Bu durum Tafur'un seyahatinin sadece hac veya ticari niyetli bir seyahat olmadığını ortaya koyması bakımından önemlidir.⁹⁵

Francisco Lopez Estrada, Tafur'un seyahatinin birbirini takip eden dört safhadan oluştuğunu söylemiştir. Buna göre ilk seyahat, Sanlucar de Barrameda, Cenova, Pisa, Bologna, Venedik, Roma ve İtalyan şehirleri güzergâhında, 1436 sonbaharı ile Mayıs 1437 tarihleri arasında; ikinci seyahat (Doğu Seyahati) Filistin, Mısır, Bizans, Anadolu, Karadeniz güzergâhında ve Mayıs 1437 ile Mayıs 1438 tarihleri arasında; üçüncü seyahat ise Alman İmparatorluğu ve Orta Avrupa güzergâhında ve Mayıs 1438 ile Ocak 1439 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Tafur, Ocak 1439'da İspanya'ya dönmek için giriştiği son seyahatini ise Adriyatik ve Akdeniz üzerinden İspanya istikametinde yapmış ve aynı yılın bahar aylarında İspanya'ya dönmüştür.

“Andanças” veya “Tratado” adıyla bilinen eser Tafur'un 1436-1439 yılları arasında gerçekleştirdiği Doğu Akdeniz ve Orta Avrupa'yı kapsayan seyahatini anlattığı tek nüsha olarak günümüze ulaşmış eserdir. Eser ilk defa 1874'te Marcos Jimenez de la Espada tarafından neşredilmiştir.⁹⁶

⁹⁵ Pero Tafur, **age**, s.11-2..

⁹⁶ **Age**, s.13-14.

2.11. Ambrogio Contarini (1475-1477)

Osmanlı-Akkoyunlu savaşlarının başlamasının arifesinde Venedikliler, Akkoyunluların bir an önce Osmanlılarla savaşa tutuşması için Uzun Hasan'a elçiler göndermeye başlamışlardır. Bu amaçla 1474'te Ambrogio Contarini de yola çıkmıştır.

Venedikli asil bir aileden gelen Contarini, gençlik yıllarında İstanbul'da bulunmuş ve ticaretle meşgul olmuştur. Osmanlı-Venedik savaşlarının başlamasıyla ülkesine dönen Contarini, Venedik Cumhuriyeti tarafından Uzun Hasan nezdine elçi olarak görevlendirilmiştir. 1474 yılında Venedik'ten ayrılan Contarini Orta Avrupa, Beyaz Rusya ve Gürcistan topraklarından geçip Tebriz'e ulaşmıştır. Buraya ulaştığında Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in ayaklanması ve Şiraz'ı ele geçirmiş olması üzerine Uzun Hasan ile görüşememiştir. Uzun Hasan'ın diğer oğlu Maksud Bey ile görüşebilse de beklediği ilgiyi görememiştir. Nihayet Uzun Hasan'ın kadiaskeri ile yaptığı mülakat sonrası onunla birlikte Uzun Hasan'ın bulunduğu yere gitmek üzere yola çıkmıştır. Akkoyunlu kadiaskeri ile yaptığı bu yolculuk Sultaniye ve Save üzerinden Kum'a kadar sürmüştür. Burada hastalandığı için bir süre dinlenen elçi, daha sonra Kaşan'a oradan da İsfahan'a varmıştır. Burada Barbaro ile karşılaşan Contarini nihayet Uzun Hasan ile görüşebilmiş, ancak Uzun Hasan, Barbaro'ya daha çok ilgi göstermiştir. Bunun nedeni olarak ise Uzun Hasan'ın Osmanlılarla savaşa girmek istememesinin yanı sıra Barbaro'nun zekâsı ve davranışları ile Uzun Hasan'da olumlu tesir bıraktığı düşünülmüştür.⁹⁷

Contarini Uzun Hasan'ın ordusu ile birlikte 1475 Haziran'ında Tebriz'e döndüğünde Uzun Hasan ile birlikte Osmanlılara karşı savaş konusunda önemli bir görüşme yapamamıştır. Ancak yine de Uzun Hasan'ın elçilere karşı, ülkelerine dönmelerini, Osmanlılara karşı savaşa hazırlandığını hizmetinde buldukları krallarına iletmelerini söylemesi üzerine Contarini geldiği yoldan geri dönme hazırlıklarına başlamıştır. 1475 Haziran'ında Tebriz'den ayrılan Contarini, Gürcistan ve Mengrelia topraklarını geçip, deniz yoluyla Kefe'ye gitmek üzere Fasso'ya ulaştıklarında, Kefe'nin Osmanlı hâkimiyetine geçtiğini öğrenince başka bir güzergâh aramaya başlamıştır. Neyse ki bulduğu kılavuzlar sayesinde Gürcistan ve Mengrelia üzerinden Hazar kıyılarına dönmeye karar vermiştir. Buradaki

⁹⁷ Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Çev: Tufan Gündüz, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s.1-6.

amaç bir gemi veya güvenli bir yol ile Tataristan topraklarına ulaşip oradan da yoluna devam etmektir. Tiflis'e ulaşan Contarini, Şamahı üzerinden Derbend'e varmıştır. Burada bir müddet kaldıktan sonra Hazar'ı geçip Astrahan şehrine ulaşmıştır. Burada Moskova'ya gitmekte olan bir ticaret kervanına katılmıştır. Yolda beş parasız kalan ve bu sebeple borçlanan Contarini, bir müddet Moskova'da kaldıktan sonra kimliği ve misyonunun anlaşılması üzerine alacak talep edilmeden ülkesine yollanmıştır. Böylelikle Litvanya, Polonya ve Almanya topraklarını kat ederek İtalya'ya ulaşmıştır. 1477'de Venedik'e varan Contarini, Venedik Konsülü'nde, yaptığı seyahat ve Uzun Hasan nezdindeki elçiliğinin neticelerini içeren bir konuşma yapmış, böylece elçilik görevini tamamlamıştır.⁹⁸

Contarini, halkın ve entelektüellerin Doğu'ya karşı merak duygusunun gidermek ve Doğu'ya gidecek hemşerileri için yollar ve şehirler hakkında bilgi vermek amacıyla seyahatini kaleme almıştır. Contarini'nin seyahatnamesi ilk önce 1486'da Vicenza'da "Questo e el viazo de mister Ambrogio Contarin Ammassadore de la illustrissimasignoria de Venesia al signor Uxuncassan Re di Persia" adıyla yayınlanmıştır. 1524 yılında ise G.B. Ramussio tarafından "Itinerario del Magnifico et Clarissima messer Ambrogio Contarini" adıyla ikinci baskısı yapılmıştır. XVII. yüzyılda Fransızca ve Latince'ye tercüme edilmiştir. 1873'te ise Hacluyt Society külliyyatı içinde İngilizce olarak neşredilmiştir. Menuçehr Emiri tarafından ise "Sefernameha-yi Veniziyan der İran" adıyla Farça'ya tercüme edilmiş, Türkçe tercüme de bu Farsça tercümeden yapılmıştır.⁹⁹

⁹⁸ Ambrogio Contarini, **age**, s.7-8.

⁹⁹ Köse, **agt**, s.30.

BÖLÜM III

DEŞT-İ KIPÇAK'TA SEYAHAT

Bu bölümden itibaren, 13.-15. yüzyıllarda seyyahların gözünden Türk imgesinin nasıl olduğunun cevabı verilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple öncelikle bir imge tanımı yapmakta fayda vardır. Hayâl, tasvir, suret, şekil, toplumun kanaati, heykel, fotoğraf ve zihinde meydana gelen şekil, görüntü, nesnelere zihinde şekillendirmek aslı 'gibi' olmak gibi anlamları olan imge, gerçekliğin yaklaşık olarak bir görsel sunumudur.¹⁰⁰ Bu anlamların dışında psikolojide duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj ya da duyularla algılanan, bir uyaran söz konusu olmaksızın bilinçte beliren nesne ve olaylar anlamlarına gelmektedir. Bireyin bir başkası için oluşturduğu imgeler, bilinçaltıyla, değer yargılarıyla, düşünce ve inanç dünyasıyla, önyargılarla, deneyimlerle, korkularla, rekabetle, dönemin sosyal ve siyasal olaylarıyla ve daha pek çok etkenle hayat bulduğundan, nesnellikten oldukça uzak bir görünümündedir.¹⁰¹

İmgenin bu tanımından yola çıkarak denilebilir ki seyyahlar da kaleme aldıkları seyahatnamelerinde, sadece gezilen görülen yerler hakkında bilgi vermekle kalmamış, o yerlerin 'nasıl görülmesi' gerektiği konusunda da zihinlere derin izler bırakarak tarihe önemli notlar düşmüşlerdir.¹⁰² Ancak tanımdan da anlaşılacağı gibi, unutulmamalıdır ki imgeler, bizzat gerçeğin ta kendisi olmamakla birlikte 'ötekinin' algılayabildiği dinamikler çerçevesinde kurgulanmaktadır.¹⁰³ Bu sebeple imgeler sayesinde, belirtilen nesne veya toplumların kimliğini belirlemek mümkün olmamakla birlikte, betimlemek mümkündür.

¹⁰⁰ İbrahim Ethem Bilici, "Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 2 (2011), s.3.

¹⁰¹ Mürsel Gürses, "Meşrutiyet Dönemi Gezinlerinin Gözlemleriyle Avrupa'da Türk İmgesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, , 5/21 (2012), s.135.

¹⁰² Bilici, **agm**, s.1.

¹⁰³ **Dünyada Türk İmgesi**, Haz: Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2005, s.172.

Zira yukarıda da belirtildiği üzere imgelere ortak dini inanç, müttefiklik ve kendi ülkesine duyulan sevgi gibi değer ve ön yargılar hayat vermektedir.¹⁰⁴

Bütün bunlardan yola çıkarak aşağıda, doğal olarak kendi içerisinde değer ve ön yargıları bulunan Arap ve Avrupalı seyyahların perspektifinde, tarih yazımı zemininde, seyahatnamelerde Türk imgesinin nasıl inşa edildiği, dışarıdan Türk'ün; seyahatnamenin yazıldığı dönem ve koşullar içinde nasıl görüldüğü, Türk imgesine ait bilginin nasıl oluşturulduğu, izlenimlerin işaretlemesinde hareket noktasının neler olduğu, daha çok nelerin dikkat çektiği ve nelerin üzerinde durulduğu, hangi bakış açısıyla tespit edildiği irdelenmeye çalışılacaktır. Yine unutulmamalıdır ki asıl mesele, bilginin- ve bu yüzden teorinin veya tarihin – ötekinin idraki ve ilhakı yoluyla nasıl tesis edildiğiyle ilgilidir.¹⁰⁵

Farklı zamanlarda, birbiri ardına Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaret eden seyyahlar, göz alabildiğine uzanan bu yeşil bozkır karşısında adeta büyülenmişlerdi. İbn Battuta bu geniş sahranın düzlüğünü anlatabilmek için, her ne kadar yeşil olsa da ağaç, tepe, bina ve odun görmeyen mümkün olmadığını söylüyordu. O kadar ki biraz da olsa abartarak arabalarla katedilen bu bozkırın bir uçtan bir uca mesafesinin altı ay tuttuğunu ileri sürüyordu.¹⁰⁶ Plano Carpini de Battuta'yı doğrularcasına bazı bölgelerin tamamen ağaçsız olduğunu söylüyor ve hükümdarların, beylerin ve diğerlerinin etrafında oturarak yemeklerini pişirdikleri ateşi, sığır veya at dışkılarıyla yakmalarının bu yüzden olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁷ Josaphat Barbaro ise bu uzun düzlükleri kesen tek görüntünün sayısız miktarda tıpkı mezarları andıran küçük tepecikler (kurgan) olduğunu aktarmıştı.¹⁰⁸ Aynı topraklardan geçen Ruysbroeckli Willem da, dikkat çekici bir ifadeyle bozkırlarda ilerlerken tek gördüklerinin gök, yer ve zaman zaman karşlarına çıkan Kuman mezarları olduğunu söylemişti.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Bilici, **agm**, s.5.

¹⁰⁵ **Agm**, s.3.

¹⁰⁶ İbn Battuta, **age**, s.310.

¹⁰⁷ Plano Carpini, **age**, s.35.

¹⁰⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.6.

¹⁰⁹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.120.

3.1. Yol Töresi

Yola çıkmak önemli bir işin başlangıcıdır. Bazen ordular akın yapmak için yola çıkarlar, bazen ise büyük bir Türk topluluğu, bir yerden diğer bir yere göç etmek için hazırlanırdı. Yahut da işi gücü yolculuk olan bir kervan yoluna devam ederdi. Bunların hepsi önemli bir işin başlangıcıydı. Oldukça batıya kaymış olan Oğuzlar yola başlarken “yol oğur bolsun” yani “yolunuz uğurlu olsun” diyorlardı. Bazen de “yol ogurlandı” yani “yol uğurlu oldu” diyorlardı.¹¹⁰ Peki, eski insanlar nasıl hareket ediyorlardı? Soru ilk bakışta basit gibi görünebilir ancak bozkırlarda yaya olarak gidilemez, çok şey taşınmazdı. Peki, yükün nasıl taşınması gerekirdi? İnşaat için, ocak için, hayat için... Her şeyi yanına almak zorundaydı bozkırlı. Bu da onları “telega”yı yani at arabasını keşfe itmişti. “Telegan” kadim Türk dilinde “tekerlek” başka bir deyişle “tekerlekli taşıt” anlamına gelmekteydi.¹¹¹

İran’da genç bir Faslı olan İbn Battuta da kendisini beklenmedik bir şekilde Moğol kralının mahallinde seyahat ederken bulmuştu. Şimdi bir kez daha yolu, onu kişisel konforuyla beraber, eşkıya ya da kötü niyetli rehberlerle ilgili endişeleri olmaksızın devlet muhafızlarının koruması altında, bir Volga seyahati zamanında Kırım’a getirmişti. Bu noktaya kadar İbn Battuta’nın bozkır arabasıyla hiçbir deneyimi olmamıştı. Çünkü bunlar Roma döneminden bu yana deve ya da diğer bineklerin sırtlarının, sevkiyat vasıtası olarak tekerlekli taşıtların yerini aldığı Arap dünyasında bilinen şeyler değillerdi. Fakat Orta Asya’da durum böyle değildi. Gelecek yıl boyunca İbn Battuta kendini Türk tipi konar-göçer araba içerisinde bozkırlarda sallana sallana giderken bulacaktı.¹¹² Erken Moğol döneminde Bozkır halklarının anlatımını derleyen Fransız Fransisken Ruysbroeckli Willem da 1253’te Büyük Han’ın sarayına gitmek için Sudak’tan ayrıldığı zaman, Rum tüccarlar kendisine yük beygiri yerine atlı araba ile eşyalarını taşımalarını önermişlerdi. Böylelikle eşyalarını yolculuk boyunca arabada taşıyabilir ve eğer kendi atını kullanmak isterse ağır adımlarla ilerleyen öküzlerin yanında sürerek gidebilirdi. Ancak Willem daha sonra seçiminden pişman olmuştu. Çünkü Sartak’a yolculuğu iki ay sürmüştü, oysa atla gitseydi bunu bir ayda gerçekleştirebilecekti.¹¹³

¹¹⁰Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.335.

¹¹¹ Murat Adjı, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.125.

¹¹² R. E. Dunn, **İbn Battuta’nın Dünyası**, Çev: Yeşim Sezdirmiş, Klasik Yayınevi, İstanbul 2004, s.182-3.

¹¹³ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.83.

Battuta ise uzun bir yolculuğu, içinde kitap dahi okunabilen bir araç ile yapacağı için memnun görünüyordu. Ona göre onlarda tekerlekli anlamına gelen “acala”ya Türkler “araba” diyordu. Bu arabaların dört tekerleği vardı ve atın yanı sıra ağırlığına göre bazen öküz veya develer de koşulabiliyordu önlerine.¹¹⁴ Ancak Battuta bu hayvanlarla atlar kadar hız yapılamadığını söylemiştir.¹¹⁵ Bu arabaları “koşi” denilen genç sürücü kullanıyor, atlardan semerli olana biniyor ve elindeki kamçıyla arabayı yönlendiriyordu. Ayrıca bu arabanın üzerine ince ağaç çubuklarından yapılan ve birbirine kayışlarla kenetlendirilmiş, kubbeyi andıran hafif bir iskele de bindirilmişti. Bunun üzerine ise keçe ve çamur bezinden mamul bir örtü konulmuştu. Kubbenin kafesli pencerelerinden içeride bulunanlar etrafi seyredebiliyor ama dışarıdan görülmüyorlardı. Battuta’ya göre arabanın içi bu yapıyla seyahat boyunca uyumaya, kitap okumaya ve hatta yemek yapmaya da elverişliydi.¹¹⁶

Yolculuk yukarıda anlatılan arabalarla yapılıyordu şüphesiz. Ancak yolculuk ile ilgili arabaların kullanılmasından başka, büyük bir kabile yola çıktığı zaman belli kaidelere de uymak gerekliydi elbette. İbn Battuta böylesi bir kabileye şahit olmuştu. Bu kabilede hükümdar etrafında ümerası bulunduğu halde önde gitmekte; bayraktar, davulcu ve borazan ve onların arkasından da köleler, aralarında kornacılar da bulunan saray mızıkası, yüzer kişilik iki kısım teşkil ederek ilerliyor ve mola esnasında onar onar nöbetleşe çalgı çalıyorlardı. Hükümdarın etrafında bulunmayan emirler, sancak ve tabileriyle rütbe sırasına göre ilerliyorlardı. Kafileye geç gelenlere 25 değnek vurulduktan başka, kunduraları kumla doldurulup boyunlarına asılıyor, yalın ayak gitmek suretiyle cezalandırılıyorlardı.¹¹⁷

Josaphat Barbaro da, hanın başında bulunduğu bir kafilenin seyahat düzenine şahit olmuştu. O bu hareket öncesinde muhafızların yolda bir tehlike varsa keşif yapmaları için önden yollandığını görmüştü.¹¹⁸ Bundan sonra han, yola koyulur koyulmaz, ili ve sürüleriyle birlikte yola düşmüştü. İlk olarak at sürüleri 60, 100, 200’lü gruplarla hareket etmiş, sonra deve katarları, sığır sürüleriyle birlikte keçi ve koyun sürüleri de yola çıkmıştı. Barbaro’ya göre bu görüntü olağanüstüydü: “Yolların insan ve hayvanlarla dolu olduğu göze çarpıyordu. Biz şehrin surlarının üzerine dikilmiş, akşama kadar bu manzarayı seyretmekten

¹¹⁴ İbn Battuta, **age**, s.311.

¹¹⁵ Mümin Çevik, **Büyük Dünya Seyahatnamesi İbn Battuta**, Yeni Şafak Yayınevi, İstanbul 1983, s.240.

¹¹⁶ İbn Battuta, **age**, s.312.

¹¹⁷ **Age**, s.315-8.

¹¹⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.20.

yorulmuştuk. Çünkü insanların ve hayvanların hepsi büyük bozkırın üzerine öylesine kaplamışlardı ki uzunca bir mesafe göze çarpıyordu.”¹¹⁹

Barbaro bir sonraki anlatısında ise yolculuğun bir başka çeşidini aktarmaktadır. Bu dinleyeceğimiz yolculuk, bu sefer ekin ekmek için yapılan yolculuktur. Yine bu seyahatte de arabalar karşımıza çıkmaktadır. Barbaro’ya göre ekin ekmek için Şubat ayında ilan duyulduğunda ekip biçme işiyle meşgul olanlar, hazırlanıp diğerlerine uyum halinde tohumlarını at arabalarına yüklüyorlar, ihtiyaç duydukları hayvanlarını, davarlarını, kadınlarını ve çocuklarını da yanlarına alıyorlardı. Daha sonra belirlenen istikamete gidiyorlar, orayı ekip işlerini bitirene kadar kalıyorlardı. Ondan sonra orduya geri dönüyorlardı.¹²⁰

Seyahatin hangi vasıtalarla ve ne şekilde yapıldığının yanı sıra hangi zaman diliminde yapıldığı konusunda da seyyahların gözlemlerine rastlıyoruz. Bu konuda İbn Battuta’ya göre, hacılar Hicaz yolunda nasıl seyahat ediyorlarsa, Türkler de bu bozkırda öyle yolculuk ediyorlardı. Sabah namazından sonra yola çıkıp, kuşluk vaktinde konaklıyorlar, öğleden sonra tekrar yola koyulup, akşamüzeri istirahat veriyorlardı. Bir menzile varıldığında ise at deve ve öküzler arabalarından çözümlenerek otlamak için bırakılıyorlardı.¹²¹ Bahaeddin Ögel’in Türk kültürünü anlattığı değerli çalışmasında da, Türklerin genellikle sabah vakti yola çıktıkları belirtilmiş ve bu durum güneşin doğduğu vakit olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Gün doğusuna verilen bu önemin, Türklerin gündelik hayatında önemli bir yer tuttuğu, onlar için kutlu bir çağ olduğu vurgulanmıştır. Öyle ki Oğuz destanında da bütün işler tan ağarırken başlamıştır.¹²² Bundan başka Dede Korkut’taki şu güzel soylama da sabahın önemini vurgulamaktadır:

Salkum salkum tang yelleri esdüğünde
Sakallı bozaç Turğay sayradukda
Bidevi atlar issin görüp okradukda
Sakalı uzun Tat eri bangladukda
Aklu karalu seçilen çağda
Kalm oğuzung gelini, kızı bezenen çağda
Beg yiğitler, cılasunlar birbirine koyulan çağda...¹²³

¹¹⁹ Age, s.12-3.

¹²⁰ Josaphat Barbaro, age, s.22-3.

¹²¹ İbn Battuta, age, s.312.

¹²² Bahaeddin Ögel, age, C:1, s.431.

¹²³ Age, s.453.

Gözün alabildiğine bozkır olan bu topraklarda ilerlerken hayatta kalmak zor olsa gerektir. Ancak 1400'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden Josaphat Barbaro Türkler için yolculuğun zor olmadığını şaşkınlık içinde aktarmıştır. Buna göre bir yolculuk kafilesi 10, 20 ve 30 kişilik gruplar ile yola çıkıp, on ila on beş günlük yol mesafesinde olan ikamet mahallerine kadar düzlüğü geçiyorlardı. Her bir kimse siyah keçi postunu çıkarıp, içini yiyecek olarak bulgur veya darı ile dolduruyor, bunu hamur, birazcık da bal ile karıştırıyordu. Bundan başka yanlarında ağaçtan bir tabak taşıyorlar, eğer yol ortasında vahşi canlıların avı olmazlarsa ondan biraz çıkartıp, su ile karıştırıp çorba yapıp içiyorlardı.¹²⁴ Buraya kadar Barbaro'ya göre şaşırtıcı pek bir şey yoktu ancak Barbaro, onlardan bazılarında bozkırı geçerken ne yediklerini sorduğunda: "Bir insan açlıktan niçin ölür?" diye sorup "Eğer benim hayatta kalmak için çok az bir şeyim olsa yeter." Cevabını almıştı. Bu cevaba oldukça şaşırarak Barbaro, bu durumdan, onların otları, bitki köklerini ve ele geçirdikleri her şeyi yemekle işlerini çok iyi gördükleri sonucunu çıkarmıştı.¹²⁵ Johannes Schiltberger de Barbaro'nun naklettiği keseye şahit olmuştu. Ona göre Türkler aceleleri varsa, acele yola çıkmak zorunda iseler, eti, ince dilimler halinde kesip, eğerlerinin altına koyuyorlar ve bunun üstünde atlarını sürüyorlar, acıkınca da bu eti yiyorlardı. Et, önce tuzlanıyor ve onlara göre, bu et kendilerine zarar vermiyordu. Çünkü et, atın ısı ile kuruyup ve atın hareketi sebebiyle eğerin altında gevrekleşip, yumuşayıp, suyu çıkıyordu. Schiltberger'e göre Türkler yemek hazırlamak için vakitleri yoksa böyle yapıyorlardı.¹²⁶ Pero Tafur'a göre de aynı işlem yapılıyor ve böyle yapıldığı için eti pişirmeye gerek kalmıyordu.¹²⁷

Bu geniş bozkırın yakınlarından geçen Marko Polo da bu halkların yanlarına fazla öteberi almadan, yalnızca içinde kırmızı ve etin yanı sıra kurutulmuş süte bulunan iki deri kese taşıdıklarını söylemiştir.¹²⁸ Polo'ya göre onlar oldukça dayanıklıdır. O, kendi ifadesiyle az içecek ve yiyecek bu kadar dayanabilen insana rastlamamıştır. Ayrıca Türklerin kendilerinin yanı sıra hayvanları ve atlarının da dayanıklı olduğunu onların da az ot, saman yiyerek uzun zaman yol alabildiklerini söylemiştir.¹²⁹ Hatta bu sayede on gün attan

¹²⁴ Josaphat Barbaro, **age**, s.12-3.

¹²⁵ **Age**, s.13.

¹²⁶ Johannes Schiltberger, **age**, s.117.

¹²⁷ Pero Tafur, **age**, s.157.

¹²⁸ Marko Polo, **age**, C:1, s.72.

¹²⁹ **Age**, s.71.

inmemecesine bir yerde uzun boylu konaklamamacasına gidebildiklerini ifade etmiştir.¹³⁰ Türklerin yolculuk esnasında gayet az bir yiyecek ile uzun yollar kat edebilmelerini Ruybroeckli Willem da ilginç bir şekilde nakletmiştir: “Size güvenle şunu söyleyebilirim ki bırakalım kralları ve şövalyeleri, köylülerimiz Tatar prenslerinin hareket ettiği biçimde yolculuk yapmaya ve benzer miktarda az yiyeceğe razı olsalar, bütün dünyayı fethedebilirlerdi.”¹³¹ Demiştir. Dikkate değerdir ki Deşt-i Kıpçak’a yakın bölgelerden geçen Clavijo da kısa bir gözlemlerle Türklerin gayet cesur bir millet olup iyi at bindiklerini naklettikten sonra şu sözleri söylemiştir: “Bol yemek bulunca karınlarını lüzumundan fazla doldururlar. Bulamadılar mı süt ve et ile yetinirler. Bu şekilde uzun zaman yol alır, ekmek yemeden et ve sütle yaşarlar. Tatar milleti dünyanın bütün milletlerinden fazla soğuk ve açlığa dayanır. Gerektiğinde yalnız ayranla yetinirler.”¹³² Demiştir.

Biz bu durumun Türklerin günlük hayatta da fazla yemek yemelerinden ileri geldiğini düşünüyoruz. Zira bir diğer seyyahımız olan Plano Carpini aynı sahayı ziyaret ettiğinde bölge halkını anlatırken şöyle demiştir: “Ne ekmek, ne sebze, ne bakliyat ne de başka bir şey bilirler, bildikleri tek şey ettir. Etten de o kadar az yerler ki, öteki ulusların bu kadar az yiyerek yaşamasına imkân yoktur.”¹³³ Josaphat Barbaro da tıpkı Carpini gibi bu durumu şaşkınlıkla karşılamıştır. Ona göre bu kadar insan nasıl oluyor da bütün günlerini yolculukla geçiriyor, yiyeceklerini nereden getiriyorlar ve öteberilerini nerenden temin ediyorlardı? Bu durum onu oldukça şaşırtıyordu.¹³⁴

Sonuç olarak Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden seyyahların da şahit olduğu üzere bozkır halkı güçlü, dayanıklı, düzenli bir toplum modeli inşa etmiştir. Bu konudaki en önemli dayanağımız seyyahların bahsi geçen coğrafyayı farklı yüzyıllarda ziyaret etmiş olmalarıdır. Zira Carpini ve Willem’in 1200’lü yıllarda şahit olduğu teşrifat ve günlük yaşamdaki ordu düzenine, 1300’lü yıllarda İbn Battuta’nın da şahit olması bozkırlıların ne derece dayanıklı bir düzen kurduklarının en büyük kanıtıdır. Bu dayanıklılığın temelinde ise şüphesiz yukarıda da belirttiğimiz gibi kadına verilen önem, saygı gibi güçlü unsurların yanı sıra Türklerin -kurdukları birçok devletten de anlaşılacağı üzere- teşkilatçı

¹³⁰ Age, s.72.

¹³¹ Ruysbroeckli Willem, age, s.286.

¹³² Ruy Gonzales De Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.122-3.

¹³³ Plano Carpini, age, s.59.

¹³⁴ Josaphat Barbaro, age, s.22-3.

yapılarından kaynaklanan disipline verdikleri önem vardır. Eğer böyle olmasaydı, biz bugün bu düzen hakkında bir cümle dahi olsa bir not bulabilir miydik?

3.2. Teşrifat

Türkler konar-göçer bir hayat yaşadıkları için, -bu yaşantı gereği- oldukça muntazam bir düzen içerisinde hareket ediyorlardı. Clavijo'nun da tabiriyle herkes ne yapacağını çok iyi biliyordu. Bizce bu düzenin arkasında toplumun değerleri yatmaktaydı. Öyle ki bir yemek sofrasında dahi herkesin oturacağı yer belliydi ve buna saygı, statü farkı ve kadına verilen önem yön veriyordu.

Türklerin yaşadığı bölgeyi ziyaret eden seyyahlarımız, büyük hakanların huzurlarına çıkmışlar, kimi zaman da onlarla birlikte bir takım ziyafetlerde bir araya gelme fırsatı yakalamışlardır. İşte bu anlarda, hakanın kendi makamında nasıl bir düzen içerisinde yer aldığı, geri kalan ahalinin ne şekilde bulunduğu konusunda bir nevi teşrifat bilgisini de kaydetmişlerdir. Ancak hakanların huzuruna çıkabilmek için ilk etapta, onları karşılayan teşrifatçılar karşısında bir takım uygulamaları yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Bu konuda ilk olarak Plano Carpini, her ziyaret edilen bir devlet ileri gelenine hediye verilmesi gerektiğinden ve bu durumun onları zor durumda bıraktığından bahsetmiştir. Ona göre Corenza'yı, Batu'yu ve Güyük Han'ı ziyaret ettiğinde, eğer hediye sunmamış olsa neredeyse onlarla görüşemeyecektir.¹³⁵ Hediye talebinden başka, kendisinden Batu Han'ın huzuruna çıkmadan önce iki ateşin arasından geçmesi istenmiştir. Çünkü bu ateşin efendiye karşı yapılabilecek bir kötülük varsa onu yok edeceğine inanılmaktadır. Carpini ısrar edilmesi üzerine bu iki ateşin arasından geçmiştir. Ancak teşrifatçıların istekleri bitmemiş, bu sefer de ondan uğursuzluk getirdiği gerekçesiyle kapının eşiğine asla basmaması ve hakanın huzurunda diz çökmesi istenmiştir. Neyse ki Carpini bütün bu teşrifatı yerine getirmiş ve nihayet kendi deyimiyle "söyleyecek olduklarını" söylemiştir.¹³⁶

Ruysbroeckli Willem da tıpkı Carpini gibi Moğollara söylemek istediklerini aktarmak için aynı uygulamaları yerine getirmek zorunda kalmıştır. Scacatai'nin ve Sartak'ın karargâhlarında kendisinden hediye talebinde bulunulmuştur. Ancak Willem'in işi daha

¹³⁵ Plano Carpini, *age*, s.128-9.

¹³⁶ *Age*, s.130-2.

zordur. Zira o, bir keşiş olduğu için, kendi deyimiyle altın, gümüş veya herhangi değerli bir şeye sahip olamaz, bulara el süremez ve hatta kendi mal ve mülkünden vazgeçen birisi olarak başkalarına ait şeylerin taşıyıcısı olamazdı. Neyse ki her seferinde anlayışlı beyler sayesinde veyahut da yanında bulundurduğu bisküvi, şarap vb. besinlerle karşısındakini tatmin etmeyi başarmıştır.¹³⁷ Hediye meslesini bir şekilde atlatmayı başaran Willem, eşiğe basmama konusunda da başarılı olmuş ve Batu Han'ın huzuruna sorunsuz bir şekilde çıkmayı başarmıştır. Diz çökme meselesinde ise Willem, Carpini'den daha şanslıdır. Çünkü o, görünen sebep olarak Deşt-i Kıpçak bozkırlarına Hristiyanlık dinini vaazetmek için gelmiştir. Bu sebeple bir elçi sıfatıyla hanların huzuruna çıkmamış, böylece diz çökmek zorunda da kalmamıştır.¹³⁸ Bu iki seyyahımız kendilerinden istenilen teşrifat uygulamalarını yerine getirdikten sonra, hanlar tarafından gayet iyi karşılanmışlardır. Kendilerine hangi hanın veya beyin huzurunda bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka bozkırlar için en kıymetli içki olarak görülen kırmızı ikramında bulunulmuştur.¹³⁹ Uzun yıllar sonra İbn Battuta da bozkırlardan geçmiş, o da hanın ve eşlerinin huzurunda oldukça iyi karşılanmıştır. O kadar ki Battuta'nın deyimiyle yüksek hürmet nişanesi olarak büyük hatun Taytuğlu, kendisine kırmızı elleriyle ikram etmiştir.¹⁴⁰ Ordacı Hatun ise Battuta'ya yardımcı olması için teşrifatçıları görevlendirmiştir.¹⁴¹ Bütün bu hürmet nişaneleri karşısında İbn Battuta, hediye vermek konusunda Carpini ve Willem'in aksine hiç zorluk çekmemiş, hatta kendi deyimiyle cömert beyler ve hatunlar sayesinde bir servet sahibi bile olmuş ve seyyahlık onun için bir geçim kaynağı haline gelmiştir.¹⁴²

Seyyahlar yukarıda bahsedildiği üzere çeşitli teşrifat usullerini yerine getirdikten ve hakanların huzurlarına çıktıktan sonra, hakanın huzurundaki oturma düzeni ve katıkdıkları yemek merasimlerindeki teşrifat bilgisini de aktarmışlardır. Bu konuda ilk olarak Carpini, Batu'nun sarayında bulunduğu sırada, onun muhteşem bir sarayının bulunduğunu söylemiş ve bu sarayın içerisinde Batu'nun, hemen hemen taht denilebilecek yükseklikte bir şeyin üzerinde hatunlarından biri ile beraber oturduğunu söylemiştir. Kardeşlerinin, oğullarının ve diğer devlet erkânının ise biraz alçakta ortada bir sedir üzerinde yer aldığını belirtmiştir.

¹³⁷ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.113,126.

¹³⁸ **Age**, s.144-5.

¹³⁹ Carpini, **age**, s.140; Willem, **age**, s.189.

¹⁴⁰ İbn Battuta, **age**, s.321.

¹⁴¹ **Age**, s.323.

¹⁴² **Age**, s.330.

Geride kalan halkı ise, devlet erkânının arkasında, erkekleri sağ, kadınları ise sol tarafta otururken gözlemlemiştir.¹⁴³ Carpini'den yaklaşık altı yıl sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Ruysbroeckli Willem da, tümüyle aynı teşrifat düzenine şahit olmuştur. Onun gözlemlerinde de Batu, taht denilebilecek yüksek bir yerde karısıyla birlikte oturmuştur. Yine erkekler onun sağında, kadınlar sol tarafında oturmuşlardır.¹⁴⁴ Willem, Mengü Han'ın huzuruna vardığında ise, Mengü Han da herkesin görebileceği yüksek bir yerde oturmuştur. Ona çıkan iki merdiven olmakla beraber, Han'a kadehini getiren adam bu merdivenlerin birinden çıkıp ötekisinden inmiştir. Yine sağda yani batı tarafında erkekler, solda kadınlar yerlerini almışlardır. Bundan başka, çadırın sağdaki sütunlarının yakınında, sanki balkon gibi yükseltilmiş sıralar olmakla beraber, burada oğlu ve kardeşleri oturmuş; sol tarafta ise karıları ve kızları için benzer bir düzenleme yapılmıştır.¹⁴⁵

Willem'dan yaklaşık 100 yıl sonra bölgeyi ziyaret etmiş olan İbn Battuta'nın da benzer gözlemleri aktarması dikkat çekicidir. İbn Battuta'ya göre otağın ortasına onların taht dediği bir büyük sedir konurulmuştur ve gayet sanatkârane bezenmiş bu ahşap tahtın ayakları, altın kakmalı gümüş plakalarla kaplıdır; üzerine de muhteşem bir halı serilmiştir. Tahtın ortasındaki minderlere sultanla büyük hatun bir arada oturmuştur. Sağ tarafa İt-Kiçiçek ve Ordacı Hatun, soldaki mindere ise Beyalun Hatun ve Kebek Hatun oturmuşlardır. Tahtın sağ tarafına konan iskemleye veliaht Tini-Bek, sol tarafına ikinci oğlu Can-ı Bek, bunların iki yanına dizilen iskemlelere ise emirler ve onların çocukları oturmuşlardır. Onların ardında ise küçük rütbeli beyler yer almıştır.¹⁴⁶ İbn Battuta başka bir ziyafette yine Özbek Han'ın huzurundadır ve yine sultanın diğer akrabaları ve baş hatunu Taytuğlu Hatun da bulunmaktadır. Battuta'nın gözlemlediğine göre sultan tören esnasında tahta oturunca, sağ yanına da Taytuğlu Hatun oturmuştur. Onun yanında Kebek Hatun, sol tarafta da sırasıyla Beyalun Hatun ve Ordacı Hatun oturmuşlardır. Tahtın sağ alt kenarında, hükümdarın oğlu Tini-Bek, solunda ise öteki oğlu Can-ı Bek ayakta beklemişlerdir. Ön tarafta ise sultanın kızı İt-Kiçiçek yerini almıştır. Daha sonra büyük emirler gelmiş ve tahtın sağ ve solunda yerlerini almışlardır. Emirlerin hizasında ise Özbek

¹⁴³ Plano Carpini, *age*, s.132.

¹⁴⁴ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.144.

¹⁴⁵ *Age*, s.220.

¹⁴⁶ İbn Battuta, *age*, s.327.

Sultan'ın amcazadeleri ve yeğenleri, yani Cuci sülalesinin diğer oğlanları yine teşrifattaki yerlerine göre sağ ve sol tarafta ayakta beklemişlerdir.¹⁴⁷

Deşt-i Kıpçak'ı ziyaret eden seyyahların yanı sıra mezkûr bölgenin yakınlarından geçen meşhur gezgin Marko Polo da bir takım teşrifat gözlemlerini kaydetmiştir. İlk başta Marko Polo'ya göre Kubilay Han'ın sofrası çok dikkat çekicidir. Onun masası bu yemek merasiminde Batu Han'ınki gibi diğer bütün masalardan daha yüksektedir. İlk karısı solunda oturmakla beraber, sağ tarafında azıcık alçak bir masada oğulları yerlerini almışlardır. Bu oğullarının eşleri yahut saraya mensup asil kişilerin karıları da Kubilay Han'ın sol tarafına oturmuşlardır. Ancak onların masası Kubilay Han'ın masasından daha alçaktır. Öyle ki Polo'ya göre Kubilay Han oturduğu yükseklikten herkesi görebilmektedir.¹⁴⁸

Görüldüğü üzere, günlük öğünlerde veya ziyafetlerde herkesin oturacağı yer belirlenmiştir. Bu belirleme esnasında Taytuğlu Hatun'un Özbek Sultan ile beraber aynı yükseklikte oturuyor olması kadına verilen önem açısından dikkate değerdir. Bundan başka saygı gerekçesiyle evlatlar baba ile aynı seviyede oturtulmamış, hep hükümdar olan babanın önünde ve aşağısında yer almışlardır. Hanımlar arasında da bir statü farkı bulunduğu için, baş hatun hep han ile beraber aynı yükseklikte oturmuş, diğer hatunlar daha alçakta yer almışlardır. Diğer taraftan bu mevkiye göre oturma düzeni, geleneksel orun meselesi ile benzerlik göstermektedir. Zira Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinde Oğuz boylarının işgal edecekleri yerin yani her boyun oturacak yerinin Gün Han tarafından tayin edildiği bilgisi geçmektedir. Ananeye göre bu "orunmevki" meselesinin Oğuz yahut Cengiz gibi, efsanevi yahut tarihi, büyük hakanlar tarafından halledildiği addolunmuş ve değişmez bir esas olarak telakki edilmiştir.¹⁴⁹

Bu oturma düzenindeki teşrifat bilgisinden başka İbn Battuta'nın gözlemlerinde bir de teşrifatçılıkla vazifeli kişiler görmekteyiz. Battuta'nın aktardığına göre yolculuk yaptığı kafiide Tülük Tümur'un hocası Saadeddin Hatip Ebubekir, Kadı Şemseddin, Fakih Şerefüddin Musa ve teşrifatçı Alâeddin bulunmaktadır. Onun ifadesine göre Alâeddin'in vazifesi, kabul dairesinde beyin yanı başında dikilmek ve kadı geldiği zaman ayağa kalkıp

¹⁴⁷ Age, s.325.

¹⁴⁸ Marko Polo, age, C:1, s.100.

¹⁴⁹ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Çev: Zuhâl Kargı Ölmez, Şafak Matbaacılık, Ankara 1996, s.246.

yüksek sesle: “Bismillah! Efendimiz üstadımız kadılar kadısı fetvalar açıklayan davaları çözen geldi; Bismillah!” demektir. Eğer ulu bir fıkıh bilgini veya parmakla gösterilen saygın bir adama geldiğinde ise teşrifatçı: “Bismillah! Efendimiz falanca adam!”¹⁵⁰ Demelidir. Bu vazifeye benzer olarak, İbn Battuta’dan önce Carpini’nin de, Moğolların muhafız karargâhında en yüksek rütbeye sahip Corenza’yı ziyareti sırasında, isminin bir teşrifatçı tarafından yüksek sesle okunmuş olması dikkat çekicidir.¹⁵¹

Bu noktaya kadar teşrifatçıların varlığına, daha çok erkeklerin bulunduğu ortamlarda tesadüf ettik. Ancak İbn Battuta’nın bir gözleminde rastladığımız üzere üst düzey kadınların da teşrifatçıları bulunmaktadır. Buna göre devlet ileri gelenlerinden birinin eşinin olan bir hatun arabaya bindiğinde veziri gibi olan kocamış bir kadını sağ tarafına, teşrifatçılık yapan hatunu ise sol tarafına almaktadır. Bundan başka İbn Battuta, Özbek Sultan’ın Büyük Konstantiniye hükümdarı İmparator III. Andronikos Paleologos’un kızı olan Beyalun isimli eşinin de teşrifatçıları bulunduğunu, ancak onun teşrifatçılarının Rumlardan olduğunu belirtmiştir.¹⁵² Diğer taraftan Marko Polo da bir teşrifatçının varlığından bahsetmiştir. Onun gördüğü teşrifatçılar salonun bütün giriş çıkış kapılarında bulunurlarmış. Görevleri ise Kubilay Hanın bulunduğu salonun eşğine kimsenin ayak basmamasını sağlamamış. İşte salona girerken bu kaideyi bilmeyenlere hatırlatırlarmış.¹⁵³ Bundan başka gelen gidene bakar, yol iz bilmeyen varsa onlara anlatırlarmış. Ayrıca misafirlere hizmet eden uşaklara, “bak falan misafirin içkisi bitti”, “falanın önündeki tabağı kaldır” gibi hatırlatmalarda bulunurlarmış.¹⁵⁴

Marko Polo’nun da bu detaylı ifadelerinden anlaşılacağı üzere Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ve yakın çevresinde gerek düzeni sağlamak, gerek hizmetin kalitesini arttırmak ve gerekse de huzura gelenleri hükümdara bildirmek amacıyla böylesi bir teşrifat düzeni ve bunu sağlayan teşrifatçılar mevcuttur. Bu görevliler arasında, özellikle de ziyafet esnasında hizmetin aksamamasından sorumlu olanlar, şatafatlı bir yönetimin kalitesi için vazgeçilmez olmalıdır. O kadar ki, bu düzenin çok eski zamanlardan beri bu topraklarda var olduğunu mezkûr seyyahlarımızdan üç yüz yıl önce Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden İbn Fazlan’dan öğreniyoruz: “Sonra Kral bize bir adam yollatarak çağırttı. Huzuruna girdik çadırında oturuyordu.

¹⁵⁰ İbn Battuta, **age**, s.312.

¹⁵¹ Plano Carpini, **age**, s.146.

¹⁵² İbn Battuta, **age**, s.322-3.

¹⁵³ Marko Polo, **age**, C:1, s.103.

¹⁵⁴ **Age**, s.102.

Emrindeki beyler sağındaydılar; bize de soluna oturmamızı emretti. Çocukları da önüne oturmuşlardı.”¹⁵⁵ Bundan başka Atilla'nın sarayını ziyaret eden Priskos da Hun Devleti'nde oturma düzenini anlatırken neredeyse seyyahlarımız ile aynı gözlemlerde bulunmuştu. Buna göre masanın baş tarafında ev sahibi oturmuş; sağ tarafında da itibarlı konuklar, başka bir ifade ile şeref konukları yerlerini almışlardı. Atilla'nın büyük oğlu ise babasına saygıdan dolayı, masanın kenarında gözlerini yere dikmiş şekilde oturuyordu.¹⁵⁶

3.3. Misafirperverlik

Deşt-i Kıpçak sahasını, ziyaret eden seyyahlar, Türklerin bugün başka milletlere karşı en bilindik özellikleri arasında yer alan misafirperverliklerine de şahit olmuşlardır. Özellikle İbn Battuta bozkırlarda çok iyi ağırlanmıştır. Daha Azak'a ilk girişinde güzel bir karşılama ve hoşnut kalacağı bir misafirperverlik görmüştür: “Kırem'den (Kırım) itibaren on sekiz konak yol aldıktan sonra büyük bir suya geldik. Emir geçişimi kolaylaştırmak için önce bana yol verdi. Ayrıca sultanın huzuruna çıkmak istediğim için bana ihtimam gösterilmesi gerektiğini bildiren bir mektup yazarak Azak beyine yolladı.” Demiştir. Bundan sonra Tülek-Timur Bey'in mektubu Azak Emiri olan Muhammed Hacı Harezmi'ye ulaşınca Azak Emiri yanında şehir kadısı ve öğrencileriyle birlikte İbn Battuta'yı karşılamaya çıkmış ve bir ziyafet tertip etmiştir. Battuta'ya göre Azak Emiri kendisini görülmemiş şekilde ağırlamış, bundan sonra da bey, otağın önünde atından inince yere serilen ipek yaygılar üzerinden yürüyerek çadıra girmiş, bu esnada misafirperverliğinden, Battuta'nın kendi nezdinde ne kadar değerli olduğunu göstermek için onu önüne katmıştır.¹⁵⁷

İbn Battuta Azak'tan sonraki uğrak yerlerinde de iyi ağırlanmaya devam etmiştir. Özbek Sultan'ın karargâhına vardığında, sultanın eşlerinden birinin ilgisiyle karşılaşmıştır. Sultanın dördüncü hatunu olan Ordacı Hatun, İbn Battuta'yı görür görmez yanına cariyelerini yollamış selamlarını iletmiştir.¹⁵⁸ Bundan sonra İbn Battuta sultanın huzuruna takdim edilmiş ve yine iyi bir şekilde iltifat görmeğe devam etmiştir. Büyük bir ziyafet tertip edilmiş, sofralar kurulmuştur. Bu sofrada İbn Battuta' da ağırlanmıştır.¹⁵⁹ İkrâm

¹⁵⁵ İbn Fazlan, **Seyahatname**, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s.68.

¹⁵⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, **Atilla'nın Sarayı'nda Bir Romalı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.49.

¹⁵⁷ İbn Battuta, **age**, s.315.

¹⁵⁸ **Age**, s.320.

¹⁵⁹ **Age**, s.325.

konusunda hassas olan bozkır halkı, özellikle diğer etlerden daha değerli olarak görülen at etini misafirlere ikram etmişlerdir.¹⁶⁰ Şüphesiz İbn Battuta da at etini tatmıştır. Ziyafetten sonra İbn Battuta'ya ikramda bulunulması için görevlilere tembihte bulunulmuştur.¹⁶¹ Dönüş yolunda ise İbn Battuta yüklü miktarda hediyelerle uğurlanmıştır. Zira Battuta'nın dediğine göre Özbek Sultan'ın kendisi ve halkı çok cömerttir. Battuta Özbek Sultan'a veda ederken elde ettiklerini sevinçle şöyle anlatmıştır: “Sultana veda ederken bin beş yüz dinarın yanında bir takım elbise ve sayısız at hediye etti bana! Hatunlar ise “sum” dedikleri gümüş taslardan verdiler. Hükümdarın kızına gelince beni giydirdi ve atlandırdı. Böylece elimin altında müteşekkil bir servet toplandı!”¹⁶² Demiştir. Aynı zamanda Macar şehrinde halktan kimseler de, onu güzel bir şekilde ağırlamanın yanı sıra, uğurlarken de misafirperverliklerini eksik etmemişlerdir. İçlerinden biri: “Vaiz efendi artık yola düşmek niyetindedir. Biz de onun yol gereklerini görmek istiyoruz!” demiş ve bu sözlerinden sonra keçi yününden dokunmuş feracesini çıkartarak: “İlk olarak bu benden!” diyerek uzatmıştır. Bunun ardından kimisi at, kimisi para vermiş, böylece kısa zamanda İbn Battuta'nın elinde pek çok şey toplanmış olmuştur.¹⁶³

Plano Carpini'ye de dönüş yolunda armağanlar verilmiş ve yol emniyeti sağlanmıştır: “Huzura çıktıktan 3 gün sonra, geri dönmek üzere yola çıkmamıza izin verildi. Hakanın annesi her birimize, purpurdan bir elbise ile tilki derisinden yapılmış tüyleri dışa bakan ve iç tarafı pamuktan astarlı birer kürk hediye etti.”¹⁶⁴ Demiştir. Bundan başka Carpini, bütün Kiev şehrinin halkını şahit tutarak, Moğollara giderken ilk sınır karakoluna kadar kendilerine kılavuzlar ve atlar verildiğini söylemiştir.¹⁶⁵ Ruybroeckli Willem da, tıpkı Carpini gibi dönüş yolunda emniyetli bir şekilde Ermenistan Denizi'ne kadar refakatçiyle seyahat etme imkânına sahip olmuştur. Bundan başka Willem Mengü Han'ın sarayında da iyi bir şekilde ağırlanmıştır. Hanın hanımı, onlara yatak örtüsü genişliğinde ve son derece uzun bir kumaş parçası olan bir “nasic”¹⁶⁶ ile bir “buccaran”¹⁶⁷ serdirmiştir.¹⁶⁸

Bu konu içerisinde merak edilen husus şudur ki seyyahların hiç mi şikâyeti olmamıştır? Zira her biri Türk kültürüne yabancı olan insanlardır. Bunların başında da İbn Battuta

¹⁶⁰ Yücel, **agm**, C:2, s.191.

¹⁶¹ İbn Battuta, **age**, s.323.

¹⁶² **Age**, s.330.

¹⁶³ **Age**, s.317.

¹⁶⁴ Plano Carpini, **age**, s.154.

¹⁶⁵ **Age**, s.157.

¹⁶⁶ Altın sırmalı ve incili bir kumaş türü.

¹⁶⁷ 13. yüzyılda yüksek kalitede bir pamuklu kumaş.

¹⁶⁸ Ruybroeckli Willem, **age**, s.201.

gelmektedir. Zira o, kendi kültürüne yabancı olan besinleri görünce şikâyet etmeye başlamıştır: “Buradaki Türkler gelen yabancıları nasıl ağırlayacaklarını, onlara ne gibi yiyecek sunacaklarını bilmiyorlar! Kesip yemeleri için koyunlar ve atlar, içecek olarak da tulum kımızları gönderiyorlar! İkramları budur işte!”¹⁶⁹ Demektedir. Ancak bize göre bu ifadeler doğru değildir. Zira Battuta’nın şikâyeti Türklerin yabancıları nasıl ağırlayacaklarını bilmediklerinden değildir. Aksine getirilen ikramlar bozkırlarda en çok rağbet gören –at eti ve kımız- ve bozkırların Türklere sunduğu yiyeceklerdir.

Her ne kadar İbn Battuta yukarıda ağırlanma konusunda şikâyette bulunsa da Moğol yönetimi ve halk tarafından lütuf görmeye devam etmiştir. Özbek Sultan’ın gözdesi Taytuğlu Hatun’un konağında iken hatun, ikram edeceği kımızı bizzat kendi eliyle Battuta’ya sunmuştur. Battuta da zaten onların bu hareketi en yüksek taltif olarak gördüklerini eklemeyi unutmamıştır. Deşt-i Kıpçak’ı anlatan Plano Carpini de benzer bir inceliğe şahit olmuştur: “Aynı süre içerisinde Rusya’nın Susdal bölgesinde Büyük Knez Yaroslav da öldü. Yaroslav daha geçtiğimiz günlerde hakanın annesi tarafından davet edilip, hürmet nişanesi olarak onun elinden yemiş ve içmişti.”¹⁷⁰

Carpini’den ve Willem’dan yaklaşık iki yüzyıl sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Barbaro ise her ne kadar bir hakan annesi veya eşinin elinden ikram görmemişse de bozkırlarda insanların yiyeceklerini kendisiyle paylaşmalarına şahit olmuştur: “Efendi piliçlerin pişirilmesi için emir verdi ve bana dönüp: “Senin edep ve nezaketine karşı sana vermeye layık bir şeylerim yok, ama Allah benim için bunları gönderdi, buyurun alın” dedi ve her bir pilici üç parçaya ayırdı. Birini kendisi yiyip birini bana, birini de hizmetkârına verdi.”¹⁷¹

Her ne kadar yukarıda, seyyahlarımızın, genellikle Moğol asıllı yönetim tarafından nasıl ağırlandığını anlatmış olsak da, bu hoş misafirperverlik anlayışını, bozkırlara ve bozkırların asıl sahipleri olan Kıpçak kültürüne mal etmek istiyoruz. Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi Deşt-i Kıpçak’ın işgaliyle buraya gelen Moğol unsuru Türklerle tamamen kaynaşmış ve bölge halkının kültürel alışkanlıklarına da sahip olmuştur. Misafire gösterilecek hürmet, ikram, hediye verme vb. unsurlar Kıpçak sahasında çok önceden hâkimdir. Bunun kanıtı olarak 10. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden İbn Fazlan’ın gözlemlerini gösterebiliriz:

¹⁶⁹ İbn Battuta, **age**, s.321-2.

¹⁷⁰ **Age**, s.322.

¹⁷¹ Josaphat Barbaro, **age**, s.21.

Hiçbir Müslüman bir arkadaş edinmeden, memleketlerinden geçemez. Müslüman gelince arkadaşının yanına iner ve ona İslam memleketlerinden getirdiği elbise, karısına başörtü, biraz karabiber, darı, kuru üzüm ve cevizi verir. Misafire arkadaşı bir çadır hazırlar ve derecesine göre koyun kurban eder. Müslümanlardan biri yolculuğa devam etmek ister, deve ve atları yorulmuş olur, paraya da ihtiyacı bulunursa arkadaşı yorgun hayvanlarını Türk dostuna bırakır, ihtiyacı olan deve, at ve parayı Türk dostundan alıp yoluna devam eder. Gittiği yerden geri dönünce aldığı parayı develeri ve atları verir. Yine bir Türk'ü tanıyan birisi gelse ve ben senin misafirimim, senden deve at ve para istiyorum dese Türk ona istediğini verir. Tüccar gittiği yolda ölüp, kafilе dönerse Türk onları karşılar ve misafirim nerde diye sorar, 'öldü' cevabını alırsa kafilenin inmesini emreder, sonra en büyük tacirin yanına gelir, onun gözü önünde denklelerini açar, ölen tüccara verdiği para kadar alır ve bundan bir hable fazlasını almaz. Böylece onun deve ve atlarından da alır; "o amcazadendir borcunu ödemeye sen daha layıksın" der. Eğer tüccar kaçmışsa aynı şeyi yapar; "o da senin gibi Müslüman'dır ondan sen al" der. Eğer Müslüman, yolda misafir bulunduğu Türkü göremezse üç defa o nerde diye sorar, bulunduğu yer gösterilince günlerce onu arar, nihayet bulunca parasını ve hediye ettiği şeyleri teslim eder.¹⁷²

Yine bu olguyu kanıtlayan gözlemlere uzun yıllar önce aynı bölgeyi ziyaret eden Priskos da tesadüf etmiştir. Atilla'nın baş şehrinde hayrete düşen Priskos, her adımında kendisi için yeni olan bir şeyleri keşfetmiştir. Priskos, o kadar zehirlenme olayına rağmen Atilla tarafından düzenlenen ziyafete çağırılmıştır. Bu davranış cömert bir gönlün sesi değil; sıradan bir Türk töresidir. Zira Kıpçaklar için misafir kabul etmemek ayıp sayılmaktadır.¹⁷³ Kıpçakların misafirperverlikleri savaş ortamlarında dahi dikkat çekmiştir. 1185 yılının seferinde esir düşen Rus Knezlerinin, türlü Kıpçak başbuğları tarafından alınıp getirildikleri ve obalarında misafir edildikleri malumumuzdur. Konçak'ın Rus Knezlerine iyi muamele ettiği de bilinmektedir. Buna göre, Knez İgor'e yaralı olduğu için ayrıca itina edildiği ve kendisine bakmak için adamlar tahsis edildiği meşhur İgor Destanı'nda açıkça anlatılmaktadır.¹⁷⁴

Son olarak Türklerde misafirperverlik konusuna Kaşgarlı Mahmud Lügati'nde konuyla ilgili olan kelimelerle son vermek istiyoruz. Zira bilinen odur ki her toplumda, önem verilen veya ihtiyaç görülen ne ise, o konuda kelime dağarcığına düşen kelime sayısı artmaktadır. Tıpkı bu Türklerin akrabalığa verdiği önemden dolayı Türkçede birçok akrabalık teriminin bulunması gibi. Kaşgarlı Mahmud da lügatini hazırladığında bu konuda oldukça fazla kelimeye tesadüf etmiştir. Bunlar şöyledir: aqırlamak: ağırlamak, ikram ve ihsan etmek¹⁷⁵, aqırlanmak: ağırlanmak, ikram edilmek¹⁷⁶, aqırlıq: ağırlanan¹⁷⁷, aqırlıq:

¹⁷² İbn Fazlan, **age**, s.63-4.

¹⁷³ Ali Ahmetbeyoğlu, **age**, s.49.

¹⁷⁴ A. N. Kurat, 1972, s.88.

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügati't- Türk**, C:1, Çev: Besim Atalay, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu (TDK), Ankara 2006, s.53.

¹⁷⁶ **Age**, s.291.

ikram ağırlayıř¹⁷⁸, konuk: konuk, misafir¹⁷⁹, Konukluk: konukluk, misafirlik¹⁸⁰, konuklamak: konuk etmek¹⁸¹, konuklaşmak: birbirine konuk olmak¹⁸², konuglug: konuk sahibi olan.¹⁸³ Şeklindedir.

Bütün bunlardan yola çıkarak, Priskos'dan başlayarak İbn Fadlan'ın ve sırasıyla Carpini, Willem, Battuta ve Barbaro'nun gözlemlerinden yola çıkarak Türklerin, her zaman ve millet ayırt etmeksizin misafirperver oldukları ve başka toplumlara benzemedikleri izlenimi oluşmaktadır.

¹⁷⁷ Age, s.45.

¹⁷⁸ Age, s.114.

¹⁷⁹ Age, s.45.

¹⁸⁰ Age, s.274.

¹⁸¹ Age, C:3, s.339.

¹⁸² Age, C:2, s.258.

¹⁸³ Age, C:1, s.498.

BÖLÜM IV

SOSYAL HAYAT

Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaret eden seyyahlarımız, coğrafya hakkındaki ilk izlenimlerinden sonra, ziyaret ettikleri toplumların yaşantılarından söz açmışlardır. İşte bu başlık altında da, seyyahların gözlemlemiş oldukları Deşt-i Kıpçak Türklerinin aile hayatı, evlilikle ilgili adetleri ve günlük hayattaki uğraşları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

4.1. Aile Hayatı ve Evlilik

Aile aynı çatı altında birlikte yaşayan ve çeşitli manevi, ekonomik, sosyal ve koruyucu faaliyetlerde çocuklarının bakımında işbirliği yapan, çekirdeğini karı ve kocanın oluşturduğu temel sosyal birimdir. Türklerin dünyanın dört bir tarafına yayılmalarına rağmen, varlıklarını korumaları da bu temel sosyal birime verdikleri önemden ileri gelmektedir. Bunun kanıtı da, Türk dilinde yer alan ve başka milletlerde bulunmayan, zengin akrabalık terimlerinde gizlidir. Deşt-i Kıpçak sahasındaki Türkler’de de birçok akrabalık terimi mevcuttur. Babaya “ata”, üvey babaya ise “atalık” denmiştir. “Ana” kelimesi ise anneyi karşılamıştır. Kıpçaklarda erkek çocuğuna “oğul” kız çocuğuna da “kız” denilmiştir. Kardeş için “charandas”, ağabey için “aga”, kız kardeş için “chez, tabirleri kullanılmıştır.¹⁸⁴ Büyük babaya “öbüge”, büyük anneye “aba” veya “ebe” diye hitap edilmiştir.¹⁸⁵ Diğer akraba bireylerine gelince, amcaya “abaqa”, dayıya “tagay; teyzeye “aza”-“eze”, halaya ise “eke” veya “ekeği” şeklinde hitap edilmiştir.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Mustafa Safran, *age*, s.53.

¹⁸⁵ *Age*, s.55.

¹⁸⁶ Ahmet Gökbel, “Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel Dini Yapı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.182-3.

Türk aile yapısı, temel çekirdekleri dış evliliklere dayanan, soyun babadan geldiği, üyelerinin ortak bir ad ve köken efsanesine sahip oldukları küçük bir aile biçimiydi. Bu aile, karmaşık ilişkiler ağı içindeki bir oymağın üyesiydi, çünkü coğrafi ve ekonomik koşullar tek başına kalmaya izin vermiyordu. Bununla birlikte büyüye duydukları eğilim nedeniyle, topluluktan dışlanıp yersiz yurtsuz, çoğu zaman sefil bir yaşam sürenler de (şamanlar) vardı. Ancak güçlü ve becerikli olanlar gelecekteki başarılarının temelini buradan alırlardı. Örneğin İlateriş Kağan, Cengiz Han, Timur vb. bunlar ne pahasına olursa olsun türlü ittifaklar peşinde koşmuş ve çok eski bazı bağlara başvurmuşlardı. Bu bağlar, ya doğal ya da akrabalık ilişkileri, ailevi taahhütler, daha çocuklukta kesilmiş sözler ve nişanlar veya karşılıklı olarak birbirlerine anlamlı armağanlar vermekten başka, bileklerinden akıttıkları kanı birbirlerinininkiyle karıştırmak yoluyla gerçekleştirilen “kan kardeşlikleri” gibi birleşmelerdi.

Dört çocuk aile sayılmaz diyordu Kıpçaklar. Bir erkek ancak beşinci veya yedinci çocuktan sonra toplumda hürmet gören biri oluyordu. Eğer bu çocuklar, erkek ise daha da itibarlı sayılıyordu. Ancak kız çocuklar da seviliyor, hakları her daim gözetiliyordu.¹⁸⁷ O zamanlarda şekillenmiş geleneklere göre küçük erkek evlat baba evinde kalıyor, anne-babasına hizmet ediyordu. Büyük oğullar ise askerlik yapıyor ve yeni diyarlara gidiyordu.¹⁸⁸ Deşt-i Kıpçak’ın kanunları ne kadar da hikmet doluydu. Devlet evlatlarını gücü yetene kadar himaye ediyordu. Sonra da çocuklar ailesine bakıyordu. Bir ailede sadece bir erkek çocuk var ise, o gencin kulağına bir küpe takıyorlardı. Askerde komutan bu küpeyi görürse, onu tehlikeli işlere göndermiyordu. Soyunun tek erkek evladı ise, bu defa kulağına iki küpe takılıyordu.¹⁸⁹ Baba ve annenin konutu yukarıda da bahsedildiği gibi her zaman en genç oğula kalıyor; dolayısıyla o babasının bütün karılarının geçimini sağlamak zorunda oluyordu.¹⁹⁰ Bundan dolayıdır ki küçük oğullara “ejen” yani sahip denilmişti. Aynı zamanda küçük oğullar aile ocağının muhafızı idier. Bundan dolayı onlara “odjigin” yani ateş beyi de denilmişti.¹⁹¹

¹⁸⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Ankara 1979, s.172.

¹⁸⁸ Murat Adji, 2002, s.212.

¹⁸⁹ **Age**, s.212.

¹⁹⁰ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.104-5.

¹⁹¹ Boris Yakovleviç Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı**, TTK, Ankara 1944, s.86.

Türkçe’de izdivaç için kullanılan “evlenme” veya “evlendirme” terimleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağından uzaklaşarak, ayrı bir ev meydana getirmesi demektir.¹⁹² Türklerde monogami yani tek kadınla evlenme sistemi yaygındı. Elbette herkes haline vaktine göre başka kadınlar da alabilirdi.¹⁹³ Simon de Saint Quentin’in raporunda da bu durumu anlatan bilgiler mevcuttu. O da bölge halkının katlanabilecekleri kadar kadın aldıklarını söylemişti.¹⁹⁴ Plano Carpini de bu konuda gözlemlerde bulunmuştu. Ona göre de erkekler geçimlerini temin edebilecekleri kadar eş alma hakkına sahiptiler.¹⁹⁵ Evlilikteki eş sayısından başka akraba evliliği konusunda ise Carpini, evlenecek kişinin bazı istisnalar dışında bütün akrabalarıyla evlenebildiklerini, ancak öz anneleri, kendi kızları ve ana bir kız kardeşlerinin bunun dışında kaldığını söylemiş; Simon de Saint Quentin de bu durumu doğrularcasına hiçbir kan bağı ve yakınlık derecesi gözetmediklerini ancak yine de ana, kız ve kız kardeş ile evlenemediklerini söylemiştir.¹⁹⁶ Willem ise bu konunun sebebinin şöyle açıklamıştır: “Bu yaşamda onlara hizmet eden herkesin gelecek yaşamda aynı şeyi yapacaklarına inandıkları için dul kadınlar evlenmezler; bu inanç nedeniyle dul kadınların evlendikten sonra mutlaka ilk kocalarına döneceklerini düşünürler. Dolayısıyla bazen onlarda bir oğlun, kendi annesi dışında babasının bütün karılarıyla evlenmesi gibi utanç verici bir uygulamaya rastlanır.”¹⁹⁷ Demektedir. Bundan başka ilk dönem Rus yıllıklarında da: “Kendi üvey anneleriyle zina yapıyorlar ve babalarının adetlerini de yerine getiriyorlar.”¹⁹⁸ Şeklinde bir tabire rastlanmaktadır. Birçok kaynağa yansımış olan, Willem’in ise utanç verici olarak karşıladığı bu durum, Türklerin ekzogami yasasının icaplarından başka bir şey değildir. Zira biz Hunlarda da üvey anne ve yenge ile evlendiğini biliyoruz.¹⁹⁹ Keza İbn Fazlan da, bir erkeğin ölmesi halinde karı ve çocuklarının yalnız kalması halinde, çocukların en büyüğünün eğer annesi değilse babasının hanımı ile evlenebildiğini söylemektedir.²⁰⁰ Bu ifadeden yola çıkarak bu durumun, babadan kalan dul hanımlara ve kardeşlere bir sahip çıkma meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun kanıtını, MÖ 174’te Hunlara sığınmış olan

¹⁹² Saadetin Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, **Türkoloji Dergisi** 1, 2 (2006), s.10.

¹⁹³ Nurettin Birol, **İbn Battuta Çağı’nda Deşt-i Kıpçak ve Türkistan**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s.150.

¹⁹⁴ Simon De Saint Quentin, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, Çev: Erendiz Özbayoğlu, Daktav, Antalya 2006, s.19.

¹⁹⁵ Plano Carpini, **age**, s.40.

¹⁹⁶ Plano Carpini, **age**, s.40; S. De S. Quentin, **age**, s.19.

¹⁹⁷ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.104-5.

¹⁹⁸ Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK, Ankara 2007, s.291.

¹⁹⁹ Abdulkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C:1, TTK, Ankara 1968, s.341.

²⁰⁰ İbn Fazlan, **age**, s.63.

Çin elçisinin, Hun vezirine bu konuda yönelttiği sorunun cevabında bulabiliriz. Çin elçisinin, Willem'in utanç verici diye tabir ettiği bu durumu Hun vezirine sormasıyla vezir: “Babaları veya büyük kardeşleri öldüğü zaman, onlardan kalan dulları hemen yanlarına alırlar. Çünkü onlar, kendi soylarından birinin bile gidip kaybolmasına tahammül edemezler.”²⁰¹ Şeklinde cevap vermiştir.

Marko Polo da, evlilikle ilgili benzer ifadeleri kaydetmenin yanı sıra bir hediyeleşme meselesinin varlığına dikkat çekmiştir: “Erkek evlenirken eşinin annesine bir hediye veriyor.”²⁰² Demiştir. Buradaki hediyeleşme meselesinin açıklaması şudur ki; erkek kızın babasından kızı alırken, kızın ailesine bir takım hediyeler sunmaktadır.²⁰³ Bu adetler günümüzde de hala devam eden, “süt hakkı”, “ana bezi”, “bacı yolu” gibi tabirlere karşılık gelen durumlardır.²⁰⁴

Evlilikle ilgili dikkati çeken bir diğer husus Willem'in notlarında yer almaktadır. Buna göre Willem bir eş sahibi olmanın tek yolunun, kadını satın almak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu nedenle kızların, bazen evlenmeden önce çok olgunlaştıklarını, zira anne ve babalarının onları satıncaya kadar yanlarında tuttuklarını söylemiştir.²⁰⁵ Willem'in ifadelerindeki bu satın alma meselesi, kızı babasından para karşılığı satın almak değildir elbette. Bu, bugün de hala belli bölgelerde yaşamakta olan başlık parası âdetidir. Bunun kanıtı olarak Codex Comenicus'ta “juluv” yani “başlık parası” tabirine rastlanmaktadır.²⁰⁶ Ayrıca Kıpçaklarda “mihir” ve “kalıng” kelimelerine de rastlanmıştır.²⁰⁷ İbn Fazlan da onuncu yüzyılda bölgeyi ziyaret ettiğinde bu âdetin varlığına şahit olmuş, verilen bu başlığın çok kere deve, at ve başka hayvanlar olduklarını söylemiştir.²⁰⁸ Kısaca evlenilecek kızı satın alma gibi bir durum yoktur. Keza, eğer kızı satın almak gibi bir durum söz konusu olsaydı, kız, erkeğin evine çeyiz getirmezdi. Zira genç kadının, kocasının evine çeyiz getirdiğine delalet eden kayıtlar da mevcuttur.²⁰⁹ İslam hukukundaki mehire karşılık olan kalına karşı, kız tarafı da yanında çeyiz getirmektedir. Diğer taraftan bu başlık parası diğer adıyla kalın geleneği Türk aile yapısını sağlamlaştıran unsurlardan da biridir. Zira

²⁰¹ Bahaeddin Ögel, 1979, s.165.

²⁰² Marko Polo, *age*, C:1, s.69-70.

²⁰³ B. Y. Vladimirtsov, *age*, s.247.

²⁰⁴ Bahaeddin Ögel, 1979, s.179.

²⁰⁵ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.104-5.

²⁰⁶ Mustafa Safran, *age*, s.50.

²⁰⁷ Kaare Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev: Kemal Aytaç, TTK, Ankara 1992, s.87, 133.

²⁰⁸ İbn Fazlan, *age*, s.63.

²⁰⁹ B. Y. Vladimirtsov, *age*, s.89.

kocanın kalın ödemesi, onu büyük bir maddi zarara uğratacağı için, kadını boşamasını engellemekte, üstelik kadın da getirdiği çeyizden dolayı aile mülkünün ortağı olduğu için huzur içinde yaşamaktadır. Bundan başka Abdulkadir İnan, başlık âdetinin, kız kaçırma geleneğine karşı geliştirilmiş bir adet olduğunu söylemektedir. Kız kaçırma sebebiyle meydana gelen evliliklerin devamlı huzursuzluğa yol açması yüzünden, zaman içinde anlaşma yoluna gidildiği söylenmektedir. İnan'a göre kalın âdeti, bu anlaşma sırasında doğmuş olmalıdır. Bugün çeşitli yerlerde görülen evliliklerde kız kaçırma taklidinin yapılması, eski kız kaçırma yolu ile evliliklerin sembolik bir devamı olduğu düşünülmektedir. Bu suretle kız tarafı aslında bunu isteyerek yapmadığını göstermiş olmakta, erkek de ödenen bedele rağmen yiğitliğini, fizik gücünü vurgulamakta ve kızı bileğinin hakkı ile kazandığını ifade etmektedir.²¹⁰ Bu durumun başka bir açıklaması ise kalını verilen gelinin, artık gelin gittiği ailenin bir malı olduğudur. Böylece ailedeki kişilerin, gelin ve çocukları üzerinde miras hakkı doğmuştur. Ancak bu durum kadını köle haline getirmemektedir. Dingelstedt'e göre, kocası ölen dulun aile içinde başka birine varması, ancak kendi isteğine bağlıdır. Dilerse çocuklarının başında koruyucu olarak kalabilir, hatta dışarıdan bile evlenebilmektedir.²¹¹ Bu konuyla ilgili bir gerçek de, Türk-Moğol dillerinde damat anlamına gelen "küdegü" ve "küregen" kelimelerinin manasında yatmaktadır. Zira küdegü kelimesi küo- veya küdez- gütme, korumak, çobanlık kökünden -e-gü nomen actoris ekiyle teşkil edilen bir isimdir ve çoban demektir. Küregen kelimesinin de bu kökten türemiş olduğu akla gelmelidir. Bilinmelidir ki eski kavimlerde ekzogami yasasına dayanan ve barış yoluyla kurulan aile müessesinin tekâmül yolunda geçtiği bir merhalede güvey, alacağı kızın ailesine bir müddet hizmet etmekle mükellef olmuştur. Konar-göçer kavimlerin de istihsal tarzının en mühimi çobanlık olduğuna göre, güveyden istenilen hizmetin hayvan sürülerini gütme yani çobanlık olması doğaldır. Zira Eski İsrailoğulları'nda da bu âdetin bulunduğunu biliyoruz. (Musa ile Midyan Kâhini hikâyesi)²¹² İşte başlık parası da bu hizmetin nakdi bir hale dönüşmüş şekli olsa gerektir.

Son olarak, evlilikle ilgili Carpini'nin notlarından, evliliğin iç yaşantısı hakkındaki bilgilerle konuyu bitirmek istiyoruz. Carpini'nin aktardığına göre, bir metresten doğan oğulla, nikâhlı kadından doğan oğul hukuken eşit sayılırlardı. Baba, ister üvey olsun ister

²¹⁰ Abdulkadir İnan, 1968, s.348-9.

²¹¹ Bahaeddin Ögel, 1979, s.176.

²¹² Abdulkadir İnan, 1968, s.336.

öz olsun her oğluna eşit davranır ve aynı sevgiyi gösterirdi. Bir erkeğin eğer birçok karısı varsa, her karısının kendi çadırı ve kendi iâşesi olurdu. Koca her gün başka bir karısına giderek orada yer, içer ve geceler fakat bununla beraber ilgi konusunda kadınlar arasında eşitlik yoktu. Çünkü koca, en çok ilgi gördüğü karısının yanında, diğerlerinin yanında olduğundan daha fazla zaman geçirebilirdi. Aynı erkeğin karıları umumiyetle birbirleriyle pek az kavga ederlerdi.²¹³ Marko Polo'ya göre de birbirinin kuması olan kadınlar birbirleriyle hiç kavga etmez, her biri evde farklı bir işle meşgul olurdu.²¹⁴

4.2. Gündelik Uğraşlar ve İş Bölümü

Deşt-i Kıpçak halkının uğraşları ve iş bölümü hakkında en tafsilatlı bilgiyi Ruysbroeckli Willem vermiştir:

Arabaları sürerler, konutları bunların üstüne yükleyip indirir, inek sağır, tereyağı ve grut²¹⁵ yapar, derileri işler ve bunları tendonlardan yapılmış bir sırim kullanarak birbirine dikerler ki bunlar genelde kadınların görevidir. Tendonu incecik tellere ayırır sonra bunları bükerek tek bir uzun iplik yaparlar. Ayrıca ayakkabı, çorap ve diğer giysiler dikerler. Kadınlar ayrıca keçe yapar ve konutu kaplarlar. Erkekler ok ve yay yapar üzengi ve gem imal eder eyer üretir, konutları ve arabaları yapar, atlara bakar, kısrak sağır, comosu yani kısrak sütünü çalkalar, bunun içinde saklandığı deri tulumları hazırlar, develere bakar ve bunlara eşya yüklerler. İki cins de koyun ve keçilere bakarlar, bu hayvanlar bazı durumlarda erkekler, bazı durumlarda ise kadınlarca sağılır.²¹⁶

Bu ifadeleri kanıtlar nitelikte gözlemler Marko Polo'nun notlarında da yer alır: “Bütün ev işlerini, öteberi almak ve satmak gibi işleri kadınlar görüyor. Erkekler bu tür işlerle hiç de uğraşmıyorlar. Sadece ava çıkıyorlar ve savaş hazırlığı ile meşgul oluyorlar.”²¹⁷ Demektedir. Plano Carpini de benzer olarak; “Erkeklerin oklarıyla uğraşmak, ara sıra sürülere bakmak, ava çıkmak ve ok atma talimleri yapmaktan başka bir uğraşları yoktur. Geri kalan bütün işleri kadınlar yaparlar. Çocuklar 2-3 yaşına gelince ata binmeye başlar ve dörtnala bile koşturabilirler. Yaşlarına göre kendilerine ok ve yay verilir ve böylece ok atmasını öğrenirler.”²¹⁸ Demiştir. Carpini'nin, çocukların 2-3 yaşına gelince at binmeye, ok atmaya başladıklarını söylemesi dikkat çekicidir. Zira bilindiği üzere Kıpçaklar, adeta atlarla kaynaşmış ve sadece atlı olarak

²¹³ Plano Carpini, **age**, s.61.

²¹⁴ Marko Polo, **age**, C:1, s.69.

²¹⁵ Türkçesi “kurut”. Peynir.

²¹⁶ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.103-4.

²¹⁷ Marko Polo, **age**, C:1, s.69.

²¹⁸ Plano Carpini, **age**, s.61.

savaşmışlardır. O kadar ki Kıpçaklar önce çocuğunu ata bindirirmiş, sonra yürümeği öğretmiştir.²¹⁹

Kadınların ve erkeklerin gördüğü günlük işlerden başka, seferler, devamlı yıpratma ve yıldırma hareketi arasında, fertleri bir askerlik havası içinde yetiştiren, bozkır Türk halkına sürekli başarılar sağlayan başlıca hususlardan biri de, daimi spor hareketleridir. At binmek, ok atmak, güreş, doğancılık herkesin tabii meşgalelerindendi. Bunlar mücadele azmini keskinleştirirdi. En mühim sporları ise avcılıktı. Bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan süreklilik avları, gerçek bir savaş manevrası mahiyetini taşıyordu.²²⁰ Böylelikle avın pek kıymetli üç rolü meydana geliyordu. Ekonomik açıdan koyun postundan daha zarif, daha kullanışlı ya da en azından daha rahat kürkleri, değerli ticari mallar sağlanıyordu. Sportif açıdan ise gerektirdiği gayret ve kurnazlık, geliştirdiği usta nişancılık, verdiği eğitimle kişilerin formda kalmalarını sağlıyor, onları savaşa hazırlıyordu. Son olarak simgesel yönden, hayvan yetiştiricileri için, onlarla olan ilişkilerindeki aşamaların ilkinin, elbette evcilleştirmek olduğu ikinci bir yönünü temsil ediyordu.²²¹ Kıpçak törelerine göre ava atlı çıkılıyordu. Ayı, yaban domuzu ve geyik gibi yabani hayvanları at üzerinde teber kullanarak avlıyorlardı. Avrupalıları en çok şaşırtan ise, Kıpçakların avlanırken doğan denilen yırtıcı kuşu kullanmalarıydı.²²² Moğol döneminde ise Cüveyni süreklilik avlarından etraflı surette söz etmişti. Han, ava hazırlanmak için ordulara ve karargâhlara gereken emirleri veriyor, onlu teşkilata uygun olarak, süreklilik avına ayrılan birlikler, hanın kumandası altında geniş bir alanı kuşatıyorlardı. Kuşatma halkası metodik bir şekilde acele edilmeden daraltılmaya başlıyordu. Genel olarak hayvanları vurmaya önce han ve onun yakınları başlıyor, onlardan sonra rütbelere göre, askeri şefler, nihayet askerler geliyordu. Nihayet av ganimetin sayılması ve paylaşılması ile sona eriyordu.²²³

Günlük yaşantıda av merasimleri ve ok atma müsabakalarının yanı sıra ata sporumuz olan güreş de yapılıyordu. Bunun kanıtı olarak lügatlerde, “küreş” ve “küreççi” kelimelerine rastlanmıştır. Bundan başka lügatlerde “top” kelimesine de rastlanması topla oynanan bir

²¹⁹ Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.108.

²²⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994, s.275-6.

²²¹ Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.213.

²²² Murat Adji, 2001, s.111.

²²³ Alaadin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s.86-8.

takım oyunların varlığına işaret etmektedir. Diğer taraftan yine lügatlerden anlaşıldığı üzere bir çelik-çomak oyununun varlığına da rastlanmıştır.²²⁴

Kıpçaklar muayyen zamanlarda ziyafet ve eğlence de tertip ederlerdi. Bu ziyafetlerde en çok at eti yenmekle beraber, milli içki olarak kımız içilirdi.²²⁵ Bu eğlence meclisleri hakkında Rus yıllıkları, büyük zaferlerin olduğu akşamlarda Kıpçak başbuğlarının adamları ile toplanarak “toylar” düzenlediklerini ve bu toylarda “ozan”ların ellerinde kopuzlarıyla eski ve yeni savaş destanları terennüm ettiklerini yazmaktadırlar.²²⁶

Bu eğlencelerin yanı sıra halkın, sosyal yaşantıda yardımlaşma ve dayanışma konusunda da geri kalmadığını, İbn Battuta’dan öğreniyoruz. Battuta’nın aktardığına göre özellikle Macar şehrinde halk, dervişlere çok yakınlık gösteriyordu. Herkes at, öküz, koyun ne bulursa tekkelere gönderiyor; sultan ve hatunları da ahaliden geri kalmıyordu. Bereketlenmek için şeyhler sık sık ziyaret ediliyor, ihsanlar yağdırılıyor, hediyeler takdim ediliyordu. Özellikle kadınlar bu konuda aşırı tutum içindeydiler.²²⁷ Battuta Hacı Tarhan şehrine vardığında da benzer bir durumla karşılaşmıştı. Buna göre Tarhan Türkler nezdinde her çeşit vergiden muaf olan yer demekti. Bir zamanlar sofi bir Türk hacı oraya yerleşmiş sultan da onun bulunduğu mekânı bütün vergilerden muaf kılmıştı. Böylece hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş büyümüş ve şehir haline gelmişti.²²⁸ Halk arasında yardımlaşma ve dayanışmanın var olduğunun bir diğer kanıtı da bölgede yazılan lügatlerde rastlanan kelimelerdir. Zira bu kelimelerden anlaşıldığına göre, toplumda dayanışmayı arttıran çeşitli ilişkilerin de mevcut olduğu görülmektedir. Örnek olarak, yoldaş anlamında “nöger”, “ortac”, “yoldaş” kelimeleri kullanılmaktadır.²²⁹ Hemşeriye “yardaş”, “okul arkadaşına “hoşdaş”, isim arkadaşına “atas”, emsal olmaya ise “tendeş” dendiği görülmektedir.²³⁰

²²⁴ Mustafa Safran, **age**, s.83-4.

²²⁵ **Age**, s.85.

²²⁶ Yücel, **agm**, C:2, s.191.

²²⁷ İbn Battuta, **age**, s.317.

²²⁸ **Age**, s.326.

²²⁹ Kaare Grönbech, **age**, s.142, 147.

²³⁰ Mustafa Safran, **age**, s.64-5.

4.3. Kadının Statüsü ve Uğraşları

Türkler arasında kadına verilen önem, geçmişten günümüze her zaman diğer milletler tarafından da dikkat çeken bir özellik olmuş ve hatta bu durum “at, avrat, silah” sözü ile beraber kendisini göstermiştir. Türk toplumunda kadına verilen öneme geçmeden önce, kadına verilen çeşitli unvanlara değinmek istiyoruz. Cengiz Han’ın kurduğu imparatorlukta hanların eşleri “hatun” olarak adlandırılmış, Ötemiş Hacı’nın “Çengiz-Name” adlı eserinde ise hanlar, eşleri için, Türk unsurunun ağır basmasına bağlı olarak “begim” unvanını kullanmışlardır.²³¹

Türk kadını eski devirlerden beri erkeklerden kaçan evin bir kısmında yaşayan bir zümre olmamıştı. Eski Türk kadını, aile ve cemiyet hayatında rolü olan faal bir unsurdu. Bunun nice örneklerini Dede korkut hikâyelerinde geçen özellikle “Banı Çiçek”, “Bamsı Beyrek” ve “Burla Hatun” karakterlerinde görebiliriz. Sosyal hayattaki faaliyetlerinden başka Türk kadınları her türlü törene iştirak etmişlerdir. Türk hanları ecnebi sefirleri kabul ettikleri zaman hatunlar, daima hükümdar olan eşlerinin yanında bulunmuşlardır.²³² Özellikle Altın Orda Devleti’nde kadınların içtimai mevkileri yüksekti ve bu hususta eski Türk geleneği devam ettirilmişti. Müslümanlığın ve doğu memleketlerinin, kadınları ezici tesirleri henüz kökleşmemiştir ki, hanın hatunları ayrı saraylarda yaşamışlar hatta göç ederken dahi kendilerine mahsus çadırları olmuştur. Hatta kendilerinin mescit ve camileri, hoca ve imamları bulunduğu gibi ayrı muhafız kıtalarına da sahip olmuşlardır.²³³

Siyasi hayattaki kadının rolü yukarıda belirtildiği gibi eski Türk geleneğinden gelmiştir. Buna örnek olarak 585-726 yıllarında, Çin elçilerinin kabulünde Gök-Türk hatunlarının da hazır buldukları bilinmektedir.²³⁴ Ayrıca el-Ömeri’nin şu sözü de Türk kadının siyasi hayattaki rolünü vurgular niteliktedir: “Kıpçak halkı Arap ve Acem halkı gibi halifenin yaptıkları kanunlar dairesinde yürümez. Bunların hatunlarının hüküm ve idarede kendilerinden sadır olan emirlerde onlar kadar hatta daha ziyade iştirakleri vardır.”²³⁵ Demektedir. Bu iştirake kanıt olarak gösterebileceğimiz en güzel örnek Özbek Sultan’ın baş hatunu Taytuğlu

²³¹ İlyas Kamalov, “Altın Orda Hanlığı’nda Hanedan Kadınları”, Altan Çetin (Ed.), **Ortaçağ’da Kadın**, içinde, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s.597.

²³² Sadri Maksudi Arsal, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.82.

²³³ A. N. Kurat, 1972, s.135.

²³⁴ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.257.

²³⁵ W. De Tiesenhausem, **age**, s.363.

Hatun'un siyasi hayattaki aktif rolüdür. Taytuğlu Hatun devlet işlerinde o denli etkili olmuştur ki, Rus Knezlerine verilen beş yarlıkta onun imzası bulunmaktadır. Özellikle Rus din adamlarına verdiği yarlıkların yanı sıra, Metropolit İvan'ın çıkacağı yolculukta kendisine dokunulmamasını sağlaması da dikkat çekicidir. Böylece Taytuğlu Hatun Hıristiyanların koruyucusu olarak tanınmıştır. Yine Taytuğlu Hatun İtalyan tüccarların Kırım adasına yaptıkları ticareti kontrol etmiş ve bununla ilgili sorunlarla da ilgilenmiştir.²³⁶ Bundan başka Rus Volinskaya Kroniği'nde bozkırlıların sadece baba ve dedelerinin gölgelerinde değil, anne ve nenelerinin yani kadınların gölgelerinde de tapındıkları belirtmektedir. Rus kronikçisinin şaşkınlığını anlamak mümkündür. Zira XVI. yüzyılda Moskova Rusya'sını ziyaret eden Alman diplomat Herberşteyn bu tarihte bile Ruslarda kadının konumunun çok acı verici olduğunu, kadının Rus toplumunda hiçbir hakka sahip olmadığını yazmıştır.²³⁷ Diğer taraftan Altın Orda'da kadınlar öyle mühim bir yere sahip olmuşlardır ki yine Volinskaya Kroniği'nde Rus Knezlerinden Daniil Galitskiy (1201-1264), Altın Orda'ya geldiğinde Batu'nun eşi Borakçin'i de ziyaret etmiştir. Zaten diğer Rus Knezleri de Altın Orda devlet adamlarının eşlerine saygı duymuş ve her zaman hediye getirmişlerdir.²³⁸

Türk kadınının 13.-15. yüzyıllardaki statüsüne ve ona verilen önemin tarihçesine kısa bir giriş yaptıktan sonra, belirtilen yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak sahasındaki Türk kadınının statüsünü daha iyi anlayabilmek için seyyahların gözlemlerine geçebiliriz. Bu konuda özellikle İbn Battuta'nın gözlemleri oldukça dikkat çekicidir. Zira o bu durumu büyük bir şaşkınlık içerisinde anlatmakta ve "ilginç bir tutum" olarak değerlendirmektedir:

Bu yörede gördüğüm ilginç tutumlardan biri de, erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Bu memlekette kadınlar erkeklerden üstün sayılıyor! Emirlerin hanımlarına gelince, bu konuda ilk müşahadem Kırım'dan çıktığımda vuku bulmuştu. Emir Saltiye beyin hanımını baştan aşağı mavi pahalı kumaşlarla kaplanmış, pencere ve kapıları açık bırakılmış arabasına bindiği sırada seyretmişim. Yanında şahane elbiseler giymiş fevkalade güzel dört cariye bulunuyordu. Arkasından gelen bütün arabalarda da cariyeler bulunmaktaydı. Beyin konağına yaklaşınca, o arabadan iniyor, onunla birlikte en aşağı otuz cariye de inerek hatunun eteklerini tutuyordu. Onun elbiselerinde kuşağımsı uzantılar vardı; cariyeler bunlardan tutuyor ve eteği yerden kaldırıyorlardı. Hatun böyle ihtişam ve gururla ilerleyip beyin huzuruna geldiği zaman bey, hemen yerinden kalkıp onu karşılamış ve yanına oturtmuştu. Cariyeler ise hatunun çevresinde ayakta duruyorlardı. Az sonra, getirilen kırmızı tulumlarından bir kadeh dolduran hatun, iki dizi üstüne çökerek eliyle beye sunmuş, bey bunu içtikten sonra aynı tarzda bir kadeh içkiyi de kayın biraderine takdim etmişti. Nihayet beyin kendisi, bir kadeh kırmızı kendi eliyle hatuna içirmişti. Sofra hazırlanınca yemeklerini bir arada yediler. Bey eşine bir takım elbise

²³⁶ İlyas Kamalov, **agm**, s.597-8.

²³⁷ İlyas Kamalov, **agm**, s.595.

²³⁸ **Agm**, s.596-7.

takdim ettikten sonra, hatun kibarca huzurdan çıktı. Pazar esnafının ve satıcılarının eşlerine gelince, bunlarında durumu da diğerlerinde aşağı değil! Onlardan birini atların çektiği muhteşem bir arabada gördüm. Yanında eteklerini tutan üç-dört cariyeye vardı; başında mücevherlerle donatılmış ön tarafında tavus tüyünden bir sorgucu bulunan ve “buğdak” adı verilen hotoz vardı. Arabanın pencereleri açık olduğu gibi kadının yüzü de örtülmemişti. Zira Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar. Bir başka kadını da aynı şekilde gördüm. Yanındaki köleleriyle pazara süt yoğurt getirip satıyor, karşılığında esans satın alıyordu. Öyle olur ki kadınlara bazen erkekleriyle rastlarsınız da “Şu adam bu hatunun hizmetkârı olmalı!” dersiniz. Zira kocası koyun postundan bir kürk ile başında da buna uygun “küla” denilen şapkadan başka bir şey taşımamaktadır.²³⁹

Clavijo da Saray-Mulk hanımın İbn Battuta'nın anlattığına benzer itibarlı görünüşüne şahit olmuştur:

Timur'un baş zevcesi Büyük Hatun, çadırından çıkarak görüldü. O da ziyafete katılacaktı. Kırmızı ipekliden altın sırma işlemeleri olan bir elbise giymişti. Eteği yerde sürünecek kadar uzundu. Ve bu eteği on beş kadın taşıyordu. Başlığı bir miğfer tepesi gibiydi. Ve bu başlık inciler yakutlar ve firuzelerle süslüydü. Başlığın kenarlarında halis altından bir file vardı ki büyük inciler ve mücevherlerle işlenmişti. Ayrıca üzerinde üç de büyük yakut parlıyordu. Bu yakutlarında bir tüy asılıydı. Büyük Hatun içeri girerken bu tüy dalgalanıyordu. Büyük Hatun'un mahiyetinde birçok kadın vardı. Başının üzerinde de beyaz ipekliden bir şemsiye açılmıştı. Yüzüne güneş vurmaması için bu şemsiye tam başının üzerinde tutuluyordu. Harem ağaları da birlikteydi.²⁴⁰

Hanımlara güneş değmesin diye tutulan bu şemsiyeden Willem da bahsetmiştir: “Hatunlar atla gezintiye çıktığı zamanlarda, başının üzerinde daima bir mızrağın ucunda bir güneş şemsiyesi ya da çetr taşınır. Bu hürmet bütün Moğol ileri gelenlerine ve hanımlarına da gösterilir.”²⁴¹ Demiştir.

İbn Battuta yukarıda beylerin dahi hanımlarını karşılayıp yerine oturttuğunu söylemişti. Daha sonra Battuta, böylesi bir hareketi Özbek Sultan'ın dahi yaptığını gözlemlemiştir: “Hanımlarından biri içeri girince sultan ayağa kalkar onun elinden tutar tahta kadar götürüp yerine oturtur. Ama Taytuğlu Hatun teşrif ettiğinde, baş hatun olma niteliğini kazandığı için sultan onu taa köşkün kapısında karşılar ve yerine oturtur.”²⁴² Bundan sonra İbn Battuta, kadınların buldukları bu ziyafette kaç-göç yapmadıklarını ve yine yüzlerini örtmediklerini eklemiştir. Yukarıda Türk kadınının eski devirlerden beri erkeklerden kaçmadığını belirtmiştik. Buna kanıt olarak İbn Fazlan'ın gözlemlerini gösterilebiliriz. Fazlan kadınların erkeklerinden ve diğer erkeklerden kaçmadığını ve bedeninin bir yerini örtmediğini belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Fazlan bir gün, bir Türk'ün evine misafir olarak gitmiştir. Bu misafirlikte evin hanımı da onlarla beraber oturmuştur. Kadının

²³⁹ İbn Battuta, **age**, s.317.

²⁴⁰ R. G. De Clavijo, 1993, s.161.

²⁴¹ Plano Carpini, **age**, s.133.

²⁴² İbn Battuta, **age**, s.320.

konusurken fercini açıp kaşmasıyla beraber Fazlan ve arkadaşları “estağfurullah” demiş ve yüzlerini çevirmişlerdir. Ancak hanımın kocası onlara gülerek tercümana: “Onlara de ki, sizin huzurunuzda biz onu açarız, siz de görür onu korursunuz ve bir kötülük yapamazsınız. Bu şekil onu örtmekten daha iyidir.”²⁴³ Diye cevap vermiştir.

Türk toplumunda kadınlar, erkeklerden kaçmadıkları gibi, deyim yerindeyse “erkek gibi” olmuşlardır. Tıpkı erkekler gibi ata binmiş ve ok atmışlardır. Carpini 1200’lü yıllarda bu durumu doğrulayan şu gözlemlerde bulunmuştu: “Kızlar ve kadınlar da erkekler gibi aynı şekilde ata binerler.”²⁴⁴ Demişti. Bu konuda Willem da hem fikirdi: “Bütün kadınlar erkekler gibi ata bacaklarını açarak binerler.”²⁴⁵ Demişti. Yine Carpini: “Bunlardan bazılarının ok ve yay taşıdıklarını gördük. Bütün kadınlar pantolon giyerler ve bazıları erkekler gibi çok iyi ok atarlar.”²⁴⁶ Demişti. Quentin de raporunda bu durumdan bahsetmişti. Ona göre genç kızlar ve tüm kadınlar ata biniyorlar, sadak ve yay taşıyorlar ve ata binmede de erkekler gibi çevikteler.²⁴⁷ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Türk kadını, tıpkı bir erkek kadar mertti. Dolayısıyla da erkeğini seçerken kendisi kadar veyahut da kendisinden daha mert bir erkeği seçmek istiyordu. Zaten asil kadınların bu yönü halk edebiyatlarına da yansımıştı.²⁴⁸ Marko Polo bozkırların yakınlarından geçerken böylesi bir olayı duymuştu. Buna göre Kaydu kızı Ayyürek’i evlendirmek istiyordu. Ancak Ayyürek: “Ülkede bileğimi bükecek bir erkek yok, kuvvet yarışmalarında hepsi pes ediyor.” Diyordu.²⁴⁹

Türk kadınının bu çevikliğinden yola çıkarak kadınların savaşlarda da yer aldığını ve önemli görevler üstlendiğini düşünebiliriz. Bu hususta Carpini, bir meydan savaşında beyler veya noyanların düşmanı uzaktan görebilecekleri noktada durduklarını ve emirlerinde atlı oğlanlar, kızlar ve kadınlar bulunduğunu söylemiştir.²⁵⁰ Kumanlar hakkında bilgi veren Jean de Joinville de çocuksuz olan bütün kadınların savaşa iştirak ettiklerini ve onlara güçleri ve kuvvetleri ile orantılı olarak erkeklere ödedikleri gibi ücret verildiğini söylemiştir. Bundan başa kralın elçileri Joinville’ye Tatar hükümdarının ordugâhında bulunan ve onun emrinde çalışan kadın ve erkek askerlerin birlikte yemek yediklerini,

²⁴³ İbn Fazlan, *age*, s.63.

²⁴⁴ Plano Carpini, *age*, s.55.

²⁴⁵ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.102.

²⁴⁶ Plano Carpini, *age*, s.55.

²⁴⁷ S. De S. Quentin, *age*, s.29-30.

²⁴⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s.34.

²⁴⁹ Marko Polo, *age*, C:2, s.198.

²⁵⁰ Plano Carpini, *age*, s.101.

buradaki erkeklerin hiçbir şekilde kadınlara dokunmaya cesaret edemediklerini ve bunun sebebinin de onların ilk hükümdarlarının koyduğu kanunlar olduğunu söylemiştir.²⁵¹

Türk kadınına verilen önem onun her alanda ihtişamlı görünmesini de beraberinde getirmiştir. Bu ihtişam günlük hayatta dahi dikkat çekici olmuş ve İbn Battuta'nın gözlemlerine de yansımıştır. Onun aktardığına göre, her hatunun yanında elli kadar atlı cariye bulunuyordu. Arabaların önünde, yirmi civarında yaşlı kadın bulunup onlar da ata binmekteydiler. Hepsinin arkasında ise yüz kadar genç köle bulunmaktaydı. Onlar da ata binmişlerdi. Yüz kadar da yaya köle vardı.²⁵² Hatunların bindikleri arabalar da ihtişamlıydı elbette. Yine Battuta'nın aktardığına göre, hatunun araba içindeki odası, altın havası veren gümüşten veya mücevheratla bezeli ahşaptan mamul bir kubbe görüntüsündeydi. Arabayı çeken atlar sırmalı ipekten mamul perdelerle örtülüydü. Hatun, arabada yerine oturduğu vakit veziri gibi olan kocamış bir kadını sağ tarafına, yine yaşlı olup teşrifatçılık ve perdedarlık yapan küçük hatunu sol tarafına oturtuyordu. Ön tarafında ise zarafet ve güzellikte eşsiz altı cariye bulunmaktaydı. Bu cariyeler, neredeyse bey veya sultan eşleri kadar ihtişamlıydı. Her birinin elbisesi “nah” adı verilen bir ipek cinsinden mamuldü. Hatunun bindiği arabanın arkasında da yüz kadar araba ilerlemekte; her birinde küçüklü büyüklü üç-dört cariye bulunmakta ve bunlarda aynı şekilde ipek elbise giymiş ve mücevherlerle süslü külahlar takmışlardı. Onların ardında deve yahut öküzlerle çekilen üç yüz kadar arabada ise hatunun hazinesi süs eşyası elbisesi ve yiyecekleri taşınmaktaydı.²⁵³

İbn Battuta, devrinin yedi büyük hükümdarı arasında saydığı Özbek Sultan'la görüşme fırsatını yakalamasının yanı sıra Özbek Sultan'ın eşlerinin huzuruna çıkma fırsatı da elde etmişti. Onun şahit olduğu durumlar kadınların kendilerine verilen öneme yakışır biçimdeydi. Altın tabaklardan yemek yiyorlar ve sırmalı, değerli taşlarla bezeli tahtlarda oturuyorlardı. Battuta bu hususta büyük hatunu ziyareti sonrası şöyle diyordu: “Sultanla görüşmemizden bir gün sonra, baş hatunun huzuruna çıktım; on kadar yaşlı hizmetçi arasında oturuyor, önünde neredeyse elli cariye bulunuyordu. Bu cariyeler altın ve gümüş tabaklara konmuş kirazları ayıklıyorlardı. Hatun da önündeki altın siniden bir şeyler ayıklıyordu.” Battuta büyük hatunu takip eden Kebek Hatun'u da ziyaretinden sonra, Beyalun Hatun'un yanına gelmişti. Onun da büyük hatundan eksik kalır yanı yoktu. Battuta, onu, gümüş ayaklı altın

²⁵¹ Jean De Joinville, **Bir Haçının Hatıraları**, Çev: Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s.183.

²⁵² İbn Battuta, **age**, s.321.

²⁵³ İbn Battuta, **age**, s.322.

bezeli tahtında otururken görmüştü. Ayrıca ona Rum, Türk ve Nuba ırkından yüz kadar cariye eşlik ediyordu. Bunların kimi çömelmekte kimi ayakta dikelmekteydi. Genç hizmetkârlar ise hatunun başucunda beklemekteydiler.

Peki, Türk kadını bu denli önemli kılan neydi? Bu sorunun cevabı bozkırlarda gizlidir. Konar-göçer hayat, kadını kendiliğinden toplumun vazgeçilmez bir üyesi haline getiriyordu. Bu husus kadınların herhangi bir nedenle dışlanmasını olanaksız kılıyordu. Zira bozkırlarda, neredeyse her şey kadınlar tarafından yapılıyordu. Ruysbroeckli Willem'e göre arabaları sürmek, konutları bunların üstüne yükleyip indirmek, inek sağmak, tereyağı ve grut yapmak, derileri işlemek ve bunları tendonlardan yapılmış bir sıırım kullanarak birbirine dikmek ve ayrıca ayakkabı ve çorap dikmek de kadınların göreviydi.²⁵⁴ Plano Carpini'ye göre de genellikle bütün işleri kadınlar görüyordu. Kürk, etek, elbise, ayakkabı, çizme ve deriden ne yapabilirlerse yapıyorlar, arabaları kullanıp, tamir ediyorlar, develeri yüklüyorlardı.²⁵⁵ Ancak yine de, her ne kadar kadın toplumda önemli bir yere sahip olsa da, toplum düzeni açısından, Ceza Kanunu karşısında erkeklerden ayırt edilmemiştir. Büyü yapmak ve kocalarını zehirleyerek öldürmek vs. gibi hallerde kadınlara da ölüm cezası verilmiştir.²⁵⁶

4.4. Yemek Kültürü

Bozkır ekonomisinin esasını, geniş yaylalar ve iklim şartları sebebiyle, çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil ediyordu. Ekonomide ilk sırada hayvancılığın yer alması da, gıda maddelerinin başında hayvani ürünlerin gelmesini sağlıyordu. Bu hayvani ürünlerin başında et, süt ve bunlardan yapılan yiyecekler yer alıyordu. Bunlar arasında ise en çok at ve koyun eti tüketiliyordu. Romalı gezgin Priskos'un hazır bulunduğu meşhur ziyafette de Atilla, yalnızca et yemişti.²⁵⁷ Bulgar hükümdarları tarafından İbn Fazlan'a verilen yemekte de sofrada sadece kırmızı et vardı.²⁵⁸ Çinli gezgin Hiuan-tsang da, Türklerin sofrasına oturduğunda davetlilerin önüne haşlanmış dana ve koyun eti getirilerek yığılmıştı.²⁵⁹ Bol

²⁵⁴ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.103.

²⁵⁵ Plano Carpini, **age**, s.55.

²⁵⁶ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Çev: Cemal Köprülü, 3. Baskı, TTK, Ankara 2011, s.434.

²⁵⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, **age**, s.50.

²⁵⁸ İbn Fazlan, **age**, s.68.

²⁵⁹ Jean Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, Ankara 2004, s.140-1.

miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı da öğrenmişlerdi.²⁶⁰ İleriki bir zamanda yenmek için et tuzlanıp kurutulmaktaydı. Bu tamamen bir Türk buluşuydu.²⁶¹ Schiltberger'e göre bu işlem şöyle yapılıyordu: "Eğer aceleleri varsa, acele yola çıkmak zorunda iseler, eti, ince dilimler halinde kesip, eğerlerinin altına koyarlar ve bunun üstünde atlarını sürerler. Acıkınca bu etten yerler. Et önce tuzlanır ve onlara göre bu et kendilerine zarar vermez. Çünkü et, atın ısısı ile kurur ve atın hareketi sebebiyle eğerin altında gevrekleşip yumuşar ve suyu çıkar. Yemek hazırlamak için vakitleri yoksa böyle yaparlar."²⁶² Ratisbon'lu Rabbi Petachia da aynı şekilde etin, atın eyeri altına konup kurutulduğunu, ancak etin kurusa da yumuşak kaldığını söylemiştir.²⁶³ Joinville ise bu kurutulma işleminden sonra etin yiyemedikleri kısımlarını deri çantalarına koyduklarını ve acıktıkları zaman çantayı açarak en eski parçadan başlamak kaydıyla tükettiklerini söylemiştir.²⁶⁴

Ruysbroeckli Williem de, İbn Battuta da büyük koyun ve at sürülerinin step sakinleri açısından önemini biliyordu.²⁶⁵ Ruysbroeckli Willem ölü bir atın etinin bile çok çeşitli biçimlerde kullanıldığını gözlemlemiştir. Şeritler halinde kesilen et, güneşte ve rüzgârda kurutuluyor, ileride tüketilmek üzere saklanıyordu. Bağırsaklardan yapılan sosis ise taze yendiğinde Willem'e göre domuz etinden bile daha lezzetliydi.²⁶⁶ Ambrogio Contarini de uzun yolculuklarda bozkır halkının at kesip yediğini görmüştü.²⁶⁷ Gerçekten de etin bol olması ve oldukça fazla tüketilmesi dolayısıyla, tüketim bakımından çeşitliliği de oldukça fazlaydı. Kıpçaklarda et, kuşbaşı olarak doğranır, şişleri dizilirdi. Buna "şişledi" denirdi. Pastırmaya ise Kıpçaklar "kak et" derlerdi. Bağırsak için "suzug"; koyun sucuğu için "sucuk" denirdi. Ayrıca etin suyuna atılan hamur parçalarından yapılan yemeklere de "tutmac" denirdi.²⁶⁸ Diğer taraftan at, deve ve büyükbaş etin yanı sıra av hayvanı olarak tavşan ve dağda yaşayan vahşi hayvanların etleri de tüketilirdi.²⁶⁹ Ancak bozkırlarda, bu denli et tüketmenin zararları da görülüyordu. Zira bozkır halkı arasında fazla protein

²⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, *age*, s.305-7.

²⁶¹ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi*, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.31.

²⁶² Johannes Schiltberger, *age*, s.116-7.

²⁶³ Ratisbon'lu Petachia, *age*, s.94.

²⁶⁴ Jean De Joinville, *age*, s.183

²⁶⁵ David Waines, *İbn Battuta'nın Destansı Seyahati*, Çev: Ebru Kılıç, Alfa Yayınevi, İstanbul 2012, s.141.

²⁶⁶ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.93.

²⁶⁷ Ambrogio Contarini, *age*, s.121,125.

²⁶⁸ Mustafa Safran, *age*, s.119-20.

²⁶⁹ M. U. Yücel, *age*, s.291.

tüketimi sonucunda meydana gelen nikris (damla) hastalığına yakalananlar vardı. Bu kişilerden birisi Özbek Sultan'ın damadı İsa Bey idi. İbn Battuta'ya göre o, bu hastalık sebebiyle ata binemiyor, hatta yalnız başına yürümekte dahi zorluk çekiyordu.²⁷⁰ Bu hastalıktan muzdarip olmuş bir diğer kişi ise Moğol ileri gelenlerinden Khul idi. Hetum'un naklettiğine göre Khul, bu hastalık yüzünden çok cefa çekerek can vermişti.²⁷¹

Süt ürünlerine gelince, yoğurttan ayran, yağ, peynir, çökelek yapılırdı.²⁷² Yağı alınmış yoğurda “uygan”, tam katılaşmamış yoğurda “uyup”, kesilen yoğurda “irimçik”, süzülen yoğurda da “süzülmüş yoğurt” denilmesinin yanı sıra, yine yoğurt için acı, tatlı, ekşi tabirleri de kullanılırdı. Lor peyniri ise koyun veya keçi doğurduktan üç gün sonra onun sütünden yapılan peynire deniyordu.²⁷³ Bundan başka taze peynire “uzıtma”, yağsız olan peynire “süzme”, ekşimiş süt ile mayadan karıştırılmış peynire ise “sogut” deniyordu.²⁷⁴ Kurut ise bozulmayacak bir şekilde kurutulmuş bütün süt çeşitlerini tarif ediyordu.²⁷⁵ Josaphat Barbaro, Türklerle yolculuk ettiğinde, onların yüklerini açtıklarında, bu yüklerin içinde süt, tereyağı ve peynir bulunduğunu görmüştü.²⁷⁶ Burada bahsi geçen tereyağı, süttten elde edilen yağın diğerlerinden ayrılmasıyla elde edilen yağ idi. Buna o devirde “sağyağ” diyorlardı. Bu da bugünkü tereyağı anlamına geliyordu. Ayrıca iç yağı da bulunuyordu.²⁷⁷ XIII. yüzyılın meşhur seyyahlarından Barbaro, yağın aynı zamanda yoğurttan çıkarıldığını da gözlemlemişti. Ayrıca koyunun kuyruğundan da elde edilen bir yağ çeşidi olduğunu ve bunun lezzetsiz olmadığını da söylemişti.²⁷⁸ Zaten Eski Türk insanının sağlam, dayanıklı ve sağlıklı oluşunda sütün ve yoğurdun büyük etkisi vardı. Süt hem kemiklerin gelişmesini sağlıyor, hem de yaşlılıkta kemik erimesini önliyordu. Bir Türk buluşu olan yoğurt ise, adeta bir antiseptikti. Vücuda giren her mikrobu ya öldürüyor ya da etkisiz kılıyordu. Ayrıca sindirimi kolaylaştırmak ve vücuttaki fazla yağları eritmek suretiyle de insanın daima sağlıklı kalmasını sağlıyordu.²⁷⁹

²⁷⁰ İbn Battuta, **age**, s.323.

²⁷¹ Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.137.

²⁷² Koca, **agm**, s.31.

²⁷³ Mustafa Safran, **age**, s.121-3.

²⁷⁴ Koca, **agm**, s.31.

²⁷⁵ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.33.

²⁷⁶ Josaphat Barbaro, **age**, s.20.

²⁷⁷ Mustafa Safran, **age**, s.121-2.

²⁷⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.22.

²⁷⁹ Koca, **agm**, s.31.

Et ve süt ürünlerinin yanı sıra balın varlığına da lügatlerde rastlanmaktadır. Hatta “ak bal” veya “kara bal” tabirlerine de rastlanmıştır. Yumurta tüketimi konusunda ise Türkler, ilkel kavimler gibi yuva yuva gezmek yerine, kümes hayvanı olarak tavuk beslemiş böylece bu işi kolaylaştırmışlardır.²⁸⁰ Ekmek tüketiminde ise gerek buğdayın, gerekse darının çeşitli vasıtalarla değirmenlerde öğütülerek un haline getirildiği muhakkaktır. Elenerek kepeği ayrılıyor ve bir “chamir” yani hamur haline getirilerek ekmek yapılıyordu. Ekmeğe “etmek” deniyordu. Evde yapılmasının yanı sıra, ekmekçi ve fırıncılar tarafından da üretiliyordu.²⁸¹ Bunu lügatlerde geçen ekmekçi manasına gelen ekmekçi veya ötmekçi kelimelerinden anlıyoruz.²⁸² Ancak İbn Battuta ve Joinville Türklerin ekmek yemediklerini söylemişlerdir. Amrigo Contarini ise Rusya’ya giden tüccarlardan başka ekmeğin adını bilen kimsenin olmadığını söylemiştir.²⁸³ Pero Tafur ise bu tüccarların ekmeği dışarıdan getirdiklerini, yüksek fiyatlara sattıklarını belirtmiş ve halkın ancak bu sayede ekmeği bildiğini belirtmiştir.²⁸⁴ Ekmeğin bu denli az tüketilmesinin sebebi ise Türklerin ekmek yemekten adeta korkmalarındır.²⁸⁵ Zira Kumanların ilk dönemlerinden beri ekmek bünye için zararlı ve zehirli addedilmiş, bunun yerine darı yenmiştir.²⁸⁶ Ancak yine de Pero Tafur’un da belirttiği gibi, ekmek az da olsa tüketilmiştir. Zira İbn Battuta’ya bozkırlarda ekmek ikram edilmiş ve o bu duruma çok şaşırarak beraber, çok sevindiğini zira ekmek yemeyi özlediğini söylemiştir.²⁸⁷ Bundan başka Barbaro’ya, Han’ın ikamet ettiği yere vardığında ekmek ve süt ikram edilmiştir.²⁸⁸

Bozkırlarda Türklerin hazırladıkları yemekler konusunda ise İbn Battuta, “duki”²⁸⁹ veya “davki”²⁹⁰ adı verilen bugün ki düğ, yani bulgurun karşılığı olan bir malzemeden yemek yaptıklarını gözlemlemiştir. Battuta’ya göre bu yemeğin yapımı şöyledir; önce suyu ateşin üzerine koyarlar, kaynayınca dukiden bir parça içine atarlar, yanlarında et varsa onu da lime lime edip, tencereye koyup beraber pişirirlerdi. Yemek pişince herkesin payını

²⁸⁰ Mustafa Safran, **age**, s.122-3.

²⁸¹ **Age**, s.124.

²⁸² Kaşgarlı, **age**, C:2, s.48.

²⁸³ Ambrogio Contarini, **age**, s.121.

²⁸⁴ Pero Tafur, **age**, s.157.

²⁸⁵ A. N. Kurat, 1972, s.104.

²⁸⁶ Yücel, **agm**, C:2, s.191.

²⁸⁷ İbn Battuta, **age**, s.313.

²⁸⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.16.

²⁸⁹ İbn Battuta, **age**, s.313.

²⁹⁰ İsmet Parmaksızoğlu, **İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.68.

tabaklara koyup servis yaparlar ve nihayet tabaklardaki yemeğin üzerine yoğurt dökerlerdi.²⁹¹ Bundan başka Türkler bazı vakitlerde “burhani” denilen bugün borani diye adlandırılan hamur işini yerlerdi. Battuta’nın tarifine göre bu yemek küçük küçük kesilmiş hamur parçaları olup, bunlar ortalarından birer delik açılarak tencereye oturtulurdu. Pişirildikten sonra içine yoğurt dökülüp içilirdi. Borani bugün bile Anadolu’da yapıp yenilen bir yemek türüdür. Keza Erzincan’da yapılan borani yemeği İbn Battuta’nın tarifinin hemen hemen aynısıdır.²⁹² Bundan başka Battuta, Ramazan ayı içinde Sultan Özbek Han’ın huzurunda bulunmuş burada “rıšta” yani erişte adı verilen yemekle karşılaşmıştı. Ona göre erişte şehriyeye benziyor ve piştikten sonra sütle karıştırılarak tüketiliyordu.²⁹³

İbn Battuta’nın tariflerinden başka lugatlerde, un, yağ, şeker, su veya süt ile yapılan bir tür bulamaç’a benzeyen yemeğe de “quymaq” dedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca undan yapılan sulu yemeklerin çorbaya benzer şekline de “bulamaç” denildiği görülmektedir. Tarhana ve ekmekle beraber yenilen süt ve yoğurda da “qatıq” denmiştir.²⁹⁴ Tarhana yemeğinin varlığına ise Ambrogio Contarini rastlanmaktadır. Buna göre Contarini Azak şehrinde süt ile karıştırıldıktan sonra güneşte kurutulan ve “thur” denilen pirinçten yemiştir. Tariften anlaşıldığına göre bu tarhananın bir benzeri olmalıdır.²⁹⁵

İbn Battuta’ya göre Türkler yemeklerden sonra kısırak sütünden yapılan ve “kıımız” adı verilen bir içecek tüketiyorlardı.²⁹⁶ Ona göre bu yük hayvanı sütüyle, her gün başka insanların günlük şarapla sarhoş oldukları gibi sarhoş oluyorlardı.²⁹⁷ 1245-47 yıllarında Deş-ti Kıpçak’a gelen Carpini de kıımız içildiğinden bahsetmişti. Ona göre eğer at sütüne sahip iseler bunu bol miktarda içiyorlar, yine koyun, keçi, inek ve develerin sütlerini de içiyorlardı. Kışın at sütü içme imkânı olmayanlar, arpayı suyla karıştırıyor ve bundan sabahları 1-2 bardak içiyor ve bütün gün boyu başka bir şey yemiyorlardı.²⁹⁸ Zira kıımız oldukça besleyiciliğinin yanı sıra direnci arttırıyor ve mideyi ferahlatıyordu.²⁹⁹ Ambrogio

²⁹¹ İbn Battuta, **age**, s.313.

²⁹² Nurettin Birol, **agt**, s.169.

²⁹³ İbn Battuta, **age**, s.313.

²⁹⁴ Mustafa Safran, **age**, s.125-6.

²⁹⁵ Ambrogio Contarini, **age**, s.122.

²⁹⁶ İbn Battuta, **age**, s.313.

²⁹⁷ S. De S. Quentin, **age**, s.20-1.

²⁹⁸ Plano Carpini, **age**, s.59-60.

²⁹⁹ Koca, **agm**, s.31.

Contarini de Astrahan'dayken kendisine kımız sunulmuş ancak kötü kokulu bulduğu için içememiş, ev sahipleri ise bu duruma çok bozulmuştu. Contarini'ye göre ev sahipleri, kımızın insanı çok güçlü yaptığına inanıyorlardı. Contarini'nin kımızı içememesine de bu yüzden bozulmuşlardı.³⁰⁰ Yakın zamanlarda yapılan araştırmalarda ise kımızın oldukça faydalı olan başka özellikleri de ortaya çıkmıştı. Dört Rus doktoruna göre kımızın albümin değeri yumurtaninkinden fazla olmakla beraber, veremle mücadelede en etkili ilaçların başında geliyordu. 1945 yılı F. Laçınay tarafından hazırlanan broşürde, 1912 yılında bir ilde küçük çapta 40 tane kımızla tedavi merkezi açıldığı yazılıyordu. Bundan başka 75 köyde, tedaviye gelenler için kımız yapılıyordu. Yalnızca Başkırdaistan'da kımızla tedavi veren 800 ve 540 yataklı iki sanatoryum vardı. 1934 yılında bu iki sanatoryumda 6100 hasta tedavi edilmişti. Yine Rus doktorlarına göre kımızın içinde bulunan önemli maddelerden biri de süt ekşisiydi. Bu bir yandan sindirime iyi geldiği gibi, asit alkolün dengesini de sağlamaktaydı. Bulunan az miktardaki alkol de kalp damarları, sinir sistemleri ve nefes organlarını tenbih etmekteydi. İçindeki A, B, C vitaminleri tedavi vasıtası olduğu kadar koruyucu bir ilaç özelliği de göstermekteydi.³⁰¹ Peki, kımız nasıl elde ediliyordu? Ruysbroeckli Willem kımızın tarifini şöyle vermişti:

Yerden yüksekte toprağa çakılan iki kazık arasına uzun bir ip gererler ve saat dokuz civarında sağmak istedikleri kısırakların taylorını bu ipe bağlarlar. O zaman kısıraklar taylorının yanında durur ve ses çıkarmadan sütlerinin sağılmasına izin verirler. Aralarında birinin huysuzluk etmesi halinde, birisi tayı alıp kısırağın altına koyar ve biraz emmesini sağlar, sonra tayı kenara çeker ve sağıcı onun yerini alır. Böylece tazeyken inek sütü kadar tatlı olan bu süttten büyük bir miktar elde ettikten sonra, bunu büyük bir deri ya da bez torbaya boşaltırlar ve bu amaç için yapılmış altı ucu bir insan kafası kalınlığında içi boş bir sopayla karıştırmaya başlarlar. Hızla karıştırıldıkça süt taze şarap gibi fokurdamaya ekşimeye ya da mayalanmaya başlar; bunu tereyağını alıncaya kadar çalkalarlar. Sonra bunu tadarlar ve orta keskinlikte olunca içerler.³⁰²

Dr. Markov, Ogorodnikov ve Dr. Şvey'in yazdığı, F. Laçınay'ın dilimize çevirdiği "Kımız, İstanbul, 1945" adlı kitapta da kımızın tanifi Willem'in verdiği tarife uymaktadır. Buna göre kımız mayasını yapmak çok karışık ve güç bir iştir. Zira kımızın özelliği mayasından ileri gelmektedir. Sonbaharda mayalı kımız, ağzı iyice kapatılmış bir şişe içinde saklanır, yazın kımız çalma zamanı gelince bu mayaya aynı oranda taze kısırak sütü katılır ve ılık bir yerde 24 saat bekletilirdi. Deri bir torba içinde ve ılık bir yerde tutulan bu kımız, torbanın ağzından sık sık bir sopa ile de dövülürdü. İkinci gün buna, iki misli daha taze süt katılırdı. Normal olarak bundan üç veya dört gün sonra mikroplar üremeğe başlardı. Bundan sonra

³⁰⁰ Ambrogio Contarini, *age*, s.124.

³⁰¹ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.55-60.

³⁰² Ruysbroeckli Willem, *age*, s.95.

kısrağın her sağılışında kımızın bir bölümü deri torba içinde maya olarak bırakılır ve üzeri de taze süt ile tamamlanırdı. Kımız günlük besin kaynağı olmasının yanı sıra durdukça alkolleştiğinden içenlere keyif de verirdi. Bu sebeple genelde sohbetler yapılarak, türküşarkılar söylenerek, heyecan verici destanlar dinlenerek içilirdi.³⁰³ Yine bir ziyafet sonrası kımızlar içilmiş, aynı zamanda da davetlilere oldukça bol miktarda hediye edilmişti. Bu davetliler arasında İbn Battuta da vardı ve Özbek Sultan'ın ziyafetinden çıkmışlardı. O, sağında ve solunda kımız tulumlarıyla göz alabildiğine uzanan arabalar görmüştü. Hükümdar yemek sonunda bu içkilerin orada bulunanlara dağıtılmasını emretmişti. Bundan Battuta'ya tam bir araba düşmüştü. Ancak o, bu kımızları komşusu olan Türklere hediye etmişti.³⁰⁴ Bu kımız yüklü arabalara Willem da Mengü Han'ın karargâhında şahit olmuştu: “Aziz Yuhanna yortusunda (24 Haziran) Han büyük bir içki toplantısı düzenledi ve ben kısrağ sütü yüklenmiş yüz beş araba ile doksan at saydım; aynı şey Havariler Petrus ve Pavlus yortusunda da (29 Haziran) tekrarlandı.”³⁰⁵ Demiştir.

İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'ta kımız dışında farklı içeceklerin de tüketildiğine şahit olmuştur. Yine bir ziyafette iken, servis yapılırken küçük kâselerde beyaz bir su getirilmiştir.³⁰⁶ Battuta bu içeceğin ne olduğunu sorunca, sadeyağdan çekilen su olduğunu öğrendiyse de kavrayamamıştır. Tattığında ise kekrelik duyarak içmemiştir. Yemekten çıktığında ise bir kez daha ne olduğunu sormuş, cevap olarak ise düğ tanelerinden yapılan bir nebiz olduğunu öğrenmiştir. Nihayet halk arasında ise bu içeceğe “boza” dendiğini öğrenmiştir. Bozkırlarda boza ile Willem da tanışmış, aç kaldığı bir anda boza ikram edilmiş ve çok hoşnut olmuştur.³⁰⁷ Barbaro da boza ile karşılaşmış ve siyah arpa manasına geldiğini söylemiştir.³⁰⁸ Clavijo ise bozanın kısrağ sütünden yapıldığını belirtmiştir.³⁰⁹ Boza ve kımızdan sonra nihayet bugün milli içeceğimiz olarak adlandırılan ayran da Willem'in notlarına takılmıştır. Willem'in ifadesiyle onlara, içmeleri için tereyağı alınmış inek sütünden vermişlerdir. Tadının ekşi olmasıyla beraber, ismine “airam” dediklerini söylemiştir.³¹⁰ Bahaeddin Ögel'e göre ayran sözü her Türk bölgesinde yine “ayran”

³⁰³ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.104.

³⁰⁴ İbn Battuta, **age**, s.328.

³⁰⁵ Ruybroeckli Willem, **age**, s.257.

³⁰⁶ İbn Battuta, **age**, s.313.

³⁰⁷ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.152.

³⁰⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.33.

³⁰⁹ R. G. De Clavijo, 1993, s.153.

³¹⁰ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.111.

şeklinde söylenirdi. Çuvaş lehçesi gibi diğer Türk lehçelerinden büyük ayrılıklar gösteren bölgelerde bile ayran, ancak “oryan” veya “ören” şeklinde değişirdi. Moğolların İçtimai Teşkilatı’nda ise Viladimirstov, Moğolların ayrana Willem’in ifadesine benzer olarak “airan” dediklerini ileri sürmüştü.³¹¹

Bozkırlarda et ve süt ürünlerinin yanı sıra çeşitli sebze ve meyvelerin de tüketildiği haber verilmiştir. El-Ömeri’ye göre Altın Orda topraklarında üzüm, nar, ayva, elma, armut, kayısı, şeftali ve ceviz gibi meyvelerin çeşit çeşit ağaçları vardı. Kavuna gelince hele de sarı cinsi çok yenmekteydi. Bu meyveler kurutulularak da tüketilir, bu haline ise “kak” denirdi.³¹² Şehirlerinde ise şalgam, havuç, karnebit ve saire gibi çok sebze yetişirdi.³¹³ Codex Comanicus da fasulye yetiştirildiğini haber veriyordu.³¹⁴ Ayrıca İbn Fazlan’ın aktardığına göre bu topraklarda gayet yeşil, şarap sirkesinden daha ekşi elmalar vardı.³¹⁵ Bunlardan başka Kaşgarlı Mahmud’un lügatinde “lahan”, (lahana)³¹⁶ “limon”³¹⁷ ve “Mangdanus” (Maydanoz)³¹⁸ gibi sebzelerin varlığı göze çarpıyordu. Bu bitkilerden başka Barbaro’nun Tana’da rastladığı bir bitki daha vardı ki Türkler için çok kıymetliydi. Bu bitkinin adı “baltracan”dı. Barbaro’ya göre bu bitki, onların o uzun bozkırlarda yemek ve güç kaynağıydı. Bu yüzden bu bitki yeşerir yeşermez yola çıkmak isterlerdi. Bitki hoş kokulu olmakla beraber yaprağı lahanaya benziyordu. Barbaro tadını acı bulmasına rağmen lezzetli olduğunu söylüyordu. Bitkinin tohumu, rezene tohumundan daha büyük olmakla beraber, ılıman yerler ve iyi topraklara ekilebiliyordu.³¹⁹

Bozkırlarda yerleşiklerin tarım ile uğraşmasına bağlı olarak çeşitli zirai ürünler de tüketiliyordu şüphesiz. Kök Türk Çağı’nda ekin ekilen yere “ekinlig” denirdi.³²⁰ Tarla kelimesinin ise eski şekli “tarığlag” olup, bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmud, “ekilecek yer” olarak açıklamıştır. “Tarığla” kelimesinin tabanı olan “tarığ” kelimesi ise Kaşgarlı’ya göre Oğuzca’da “darı”; diğer Türk lehçelerinde ise “buğday” demektir.³²¹ Şemsettin Sami’ye

³¹¹ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s. 27.

³¹² Mustafa Safran, *age*, s.126.

³¹³ W. De. Tiesenhausen, *age*, s.372.

³¹⁴ Johanes Schiltberger, *age*, s.97.

³¹⁵ İbn Fazlan, *age*, s.71.

³¹⁶ Kaşgarlı, *age*, C:3 s.130.

³¹⁷ *Age*, s.130.

³¹⁸ *Age*, s.131.

³¹⁹ Josaphat Barbaro, *age*, s.111-3.

³²⁰ Bahaeddin Ögel, 1978, C:2, s.3.

³²¹ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C:2, TTK, Ankara 1991, s.314.

göre ise darı kelimesi Türkçe “tarmak” fiilinden olup, o da “tırmıklamak” demektir. Tarla kelimesi ise “taramaktan” gelmekteydi.³²² El-Ömeri’ye göre bozkır halkının ekimleri az olmakla beraber en azı buğday ve arpaydı. Bakla ise hemen hemen yok gibiydi. Ekimlerinden en çok bulunanının darı olması dolayısıyla memleketin topraklarından hasıl olan her şeyde başlıca gıdalarını teşkil ederdi.³²³ Johannes Schiltberger’e göre de bozkırlarda en çok darı tüketilirdi.³²⁴ Örnek olarak XIII. yüzyılın birinci yarısında Cengiz Han’ın başkent ve otağlarına giden Carpini ve Willem gibi seyyahlar da Han ailesinin bile ana yiyecek olarak darı tükettiklerini görmüşlerdi.³²⁵

Çeşitli yiyecek ve içeceklerden başka tatlı konusunda İbn Battuta Türklerin tatlı yemediğini söylemişti: “Tatlı yemek onlar nezdinde ayıp karşılanır! Ramazan ayı içinde bir gece arkadaşlarımla yaptıkları tatlıdan sundum sultana. Sultan sadece parmağıyla dokunup tatmakla yetindi, bir daha elini sürmedi! Tülek-Timur’un anlattığına göre bir gün çocuk ve torunlarının sayısı kırkı bulan saygın bir kapıkuluna şöyle denmiş: “Bu tatlıyı yersen cümlenizi azat ederim!” Ama adam şu cevabı vermiş: “Onurlu bir Türk asla tatlı yemez!”³²⁶ Beni öldürsen de yemem!”³²⁷ Demiştir. Bazı araştırmacılara göre bu pasaj insanda soru işaretleri uyandırmaktadır. Zira birçok yazara göre 13. yüzyıla gelindiğinde İslamlaşmış Türkler, Ortadoğu’ya özgü mutfak geleneklerinin büyük bölümünü özümsemekle kalmamış kendi katkılarını da yapmaya başlamışlardı; bunlar arasında muhtemelen baklava tatlısının ilk örneği de bulunuyordu.³²⁸ Üstelik lügatlerden anlaşıldığına göre “süçi” tatlı olan her şeye denen bir kelimeydi. “Pekmez” ise tatlı yapımında ve helva yapımında kullanılıyordu. Bundan başka pekmez kurutulmuş pestil de yapılıyordu.³²⁹ Görüldüğü üzere Türkler, tatlıya karşı o kadar da olumsuz değillerdi. Ancak Barbaro’nun aktardığına göre tuza karşı oldukça olumsuz bir bakış vardı. Ona göre Türklerin tuza ihtiyaçları yoktu. Zira tuzdan tadarlarsa ağızları öyle yanıyor ve tatsızlaşıyordu ki bu yüzden içlerinden bazıları ölüyordu. Hatta bu tür maddeler genellikle kanlı ishale sebep oluyordu.³³⁰ Rabbi Petachia’ya göre ise Deşt-i Kıpçak’ta

³²² Age, s.313.

³²³ W. De. Tiesenhause, age, s.364.

³²⁴ Johannes Schiltberger, age, s.116-7.

³²⁵ Bahaeddin Ögel, 1978, C:2, s.180-1.

³²⁶ İbn Battuta, age s.313.

³²⁷ Mümin Çevik, age, s.241.

³²⁸ David Waines, age, s.139-40.

³²⁹ Mustafa Safran, age, s.126.

³³⁰ Josaphat Barbaro, age, s.12-3.

halkın görme duygusu çok gelişmişti. Bunun sebebi ise tuz yememeleri idi.³³¹ Tuzun yerine ise katık olarak yoğurt kullanılıyordu. Bunun kanıtı olarak çorba ile diğer yemeklere katılan yoğurda eski Türkler “tuzluk” adını vermişlerdi.³³² Bütün bu ifadeler tuzun olumsuz addedildiğini gösterse de hiç tüketilmediği anlamına da gelmiyordu elbette. Zira İbn Battuta’nın bildirdiğine göre sultanın ziyafetinde sofrada altın ve gümüşten yapılmış küçük kaplar içinde tuzlu su getirilmişti. Bu bir nevi tuzluktu. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud da Türklerin ağaçtan oyulmuş tuzluğa benzeyen kaplara çanak dediklerini ilave etmişti.³³³

Tekrar İbn Battuta’nın yolculuğuna dönelim. Battuta bir sonraki yemek bahsinde Ramazan Bayram’ı kutlamasındaydı. Buradaki yemek merasiminde bazı usuller dikkatini çekmişti:

Buranın yemeği ya haşlanmış at yahut koyun etidir. İpekli elbiseler giyen, ipekli bir önlük takan belindeki kında koca bıçaklar ve satırlar taşıyan “baruci” gelir. Baruci et parçalayan demektir. Her emirin bir barucisi vardır. Sofralar kurulunca evvela onlar hücum ederek efendileri önlerinde yerlerini alırlar. Arkalarında tuzlu su ile dolu altın yahut gümüşten mamul minik kaplar getirilir. Baruciler eti küçük parçalara bölerler, kemikle karışık eti ayırmakta ustalaşmışlardır.³³⁴

Ruysbroeckli Willem da et yemeğe gösterilen bu itimama şahit olmuştur: “Eti bir tabakta tuz ve suyla birlikte küçücük parçalar halinde keserler. Sonra bir bıçağın ya da bu amaç için özel yapılmış bir çatalın ucunda yemeğe gelenlerin sayısına göre kenarda duranların her birine, bir ya da iki lokma sunarlar.”³³⁵ Carpini de isminin baruci mi olduğu bilinmese de, bir et kesiciden bahsetmiştir: “Yemekte birisi eti keser, bir diğeri bıçak ucuyla küçük parçalar alır, ötekilere teker teker dağıtır.”³³⁶ Clavijo da Timur’un verdiği ziyafette bulunmuştu. Burada da getirilen yemekler koyun ve at etiydi ve Timur et yerken hizmetçileri etleri kesiyorlardı. Bu hizmetçiler büyük tabakların karşısında diz çöküyor ve ellerindeki bıçaklarla etleri kesiyorlardı. Bu işle meşgul olan adamların İbn Battuta’nın tarifine benzer olarak, önlerinde önlük, kollarında deriden kolluklar vardı.³³⁷ Yemek merasimindeki görevlilerden başka Willem, dikkat çekici bir gözlemde bulunmuştu. Buna göre koyun etinin servisi yapılmadan önce bey, canının çektiklerini alır, eğer birisine özel bir parça verirse bunu alan adamın hepsini kendisinin yemesi ve başka kimseye vermemesi

³³¹ Ratisbon’lu Petachia, *age*, s.95.

³³² Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.19.

³³³ Kaşgarlı Mahmud, *age*, C:1, s.381.

³³⁴ İbn Battuta, *age*, s.327.

³³⁵ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.93.

³³⁶ Plano Carpini, *age*, s.58.

³³⁷ R. G. De Clavijo, 1993, s.140-1.

gerekirdi. Eğer hepsini yiyemiyorsa yanında götürülebilir ya da onun için saklaması amacıyla, eğer yakınlardaysa uşığına verebilir ya da yiyeceği çantasına koyabilirdi. Bunun amacı hiçbir yiyeceğin ziyan olmamasıydı.³³⁸ Daha önceki yüzyıllarda aynı bölgeden geçen Fazlan da, geride kalan yemeklerin sofranın sahibi tarafından evine götürülebildiğine şahit olmuştu.³³⁹ Carpini de yiyeceklerin ziyan edilmemesi hususundaki özeni fark etmişti. Ona göre bozkırlılar tabaklarını yıkamıyorlar, sadece et suyuyla çalkalıyorlardı. Zira bir lokmayı veya bir damlayı bile harcamak istemiyorlardı. O kadar ki hiçbir zaman kemiklerinin iliklerini boşaltmadan köpeklerine vermiyorlardı.³⁴⁰ Çünkü Quentin'in raporunda da belirtildiği üzere bu onlara göre büyük günah sayılıyordu.³⁴¹

İbn Battuta, yemek yeme esnasındaki adetlerin dışında bozkırlılarda içki içmenin de belli adetlerle gerçekleştiğine şahit olmuştu. Buna göre sultan, sıra içmek isteyince kızı ayağa kalkıyor, kadehi alıp dizini yere koyarak babasına nazikçe sunuyordu. Babası içtikten sonra kız, ikinci bir kadeh alarak bu defa büyük hatuna sunuyordu. Büyük Hatun da içtikten sonra diğer hatunlara sırayla uzatmaya devam ediyordu. Onların ardından ise veliaht, kadehi alıyor ve babasına sunuyordu. Onun ardından ikinci oğul kalkıyor, kadehi alıp kardeşine sunuyordu. Onların ardından da büyük beyler kalkıp, her biri veliahda sakilik ediyorlardı. Nihayet bey çocukları da kalkıp, bu ikinci oğula kadeh sunup, önünde eğiliyorlardı.³⁴² Daha önceki yüzyıllarda Atilla'nın sarayında bulunan Priskos da şerefe kadeh kaldırma ve içmenin belirli bir sıraya göre yapıldığını gözlemlemişti. Buna göre ön sofrada oturanların en büyüğü kadeh kaldırıyor daha sonra herkes yaş sırasına göre ona taraf bakarak kadehini kaldırıyor.³⁴³ Şunu belirtmek gerekir ki bu içki merasimi daha çok şarap içileceği vakit yapılıyordu. O devirde şarap için "çager", "sıra" ve "bor" kelimeleri kullanılıyordu.³⁴⁴ Şarap bozkırlara daha çok uzak yerlerden getirilirdi.³⁴⁵ Pero Tafur'a göre tacirler tarafından getirilen şaraplar, yüksek fiyatlara satılırdı.³⁴⁶ Şarabı ikram eden sakiler için Kutadgu Bilig'de yine "idiş" kökünden türemiş olan, bazı unvan ve deyişler kullanılıyordu. Konuklara veya hakana içki tutan kişilere bazen direk "idişiçi"

³³⁸ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.93.

³³⁹ İbn Fazlan, **age**, s.68.

³⁴⁰ Plano Carpini, **age**, s.59.

³⁴¹ S. De S. Quentin, **age**, s.20-1.

³⁴² İbn Battuta, **age**, s.317.

³⁴³ Ali Ahmetbeyoğlu, **age**, s.49-50.

³⁴⁴ Mustafa Safran, **age**, s.127.

³⁴⁵ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.91.

³⁴⁶ Pero Tafur, **age**, s.157.

deniyordu. İçki tutan kişi temiz ve yüzü de güzel olsun deniyordu.³⁴⁷ Kubilay Han'a sofrada hizmet eden uşakların ağız kısımları ince tülbentle örtülüydü. Bu tülbent çok ince simden dokunmuştu. Sebebi ise hizmet ederken uşaklar aksırabilir veya nefesi hükümdarı rahatsız edebilirdi.³⁴⁸

Türklerin yemek yeme şekillerindeki yakın zamandaki iddialardan yola çıkarak bir konuya açıklık getirmek istiyoruz. Yukarıda bahsedilen hizmet konusundaki inceliklere rağmen genelde Avrupalılara göre Türkler, "hayvanca" yemek yiyorlardı. Hâlbuki Murat Adji'nin Kıpçakları anlattığı çalışmasında da bahsettiği üzere, Türkler ilk zamanlardan beri çatal bıçak kullanmayı biliyorlardı.³⁴⁹ Bıçak Türklerde her zaman bir kapta hançerin yanında bulunuyordu. Veyahut sofrada bellerinde bir kın içinde olan bıçaklarını çıkarıyorlar ve eti bununla kesip yiyorlardı.³⁵⁰ Hâlbuki o dönemde Avrupalıların kaşık çataldan haberleri bile yoktu. Onlar güya hayvanca olmayan bir tarza elleriyle yiyorlardı. Türklerde ise, yemekten önce bir ibrik yardımıyla ellerinin yıkanılması ve sonra havluyla kurutulması gerekiyordu. Avrupa'da ise zengin bir Yunanlı, evinde hizmet eden Arap çocukları çalıştırır ve yemekten sonra yağlı ellerini onların sert saçlı başına silerdi.³⁵¹ Bundan başka Türkler o kadar çeşitli kaşık ve çatal kullanıyorlardı ki elleriyle yememeleri için bunlar yeter ve artardı. Öyle ki kadeh için, bal için, çorba ve pilav için ayrı ayrı kaşıkların kullanılmasının yanı sıra bazı yiyecekler için düz kaşıklar da kullanıyorlardı.³⁵²

Son olarak bozkırların Türklere sunduğu bu yiyecek çeşitliliğine rağmen, bölgeye giden seyyahların gözlemlerine göre Türkler oldukça az yemek yiyorlardı. Carpini'ye göre daha çok et yiyen Türkler, onu da o kadar az yiyorlardı ki başkaları bu kadarıyla zar zor yaşardı.³⁵³ Türklerin çok az yemek yiyerek hayatta kalabilmeleri Barbaro'nun da dikkatini çekmişti. Onlardan bazılarına bu durumu sorduğunda; "benim için az bir şeyim olsa yeter" cevabını almıştı.³⁵⁴ Bu durumun açıklaması ise, Johannes Schiltberger'e göre Türklerin çok kanaatkâr olmalarından ileri geliyordu.³⁵⁵ Keza Clavijo da Türklerin soğuğa ve açlığa

³⁴⁷ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.192.

³⁴⁸ Marko Polo, **age**, C:1, s.101.

³⁴⁹ Murat Adji, 2002, s.236.

³⁵⁰ Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.83.

³⁵¹ Murat Adji, 2002, s.236.

³⁵² Bahaeddin Ögel, 1978, C:4, s.223.

³⁵³ Plano Carpini, **age**, s.59.

³⁵⁴ Josaphat Barbaro, **age**, s.12-3.

³⁵⁵ Johannes Schiltberger, **age**, s.116-7.

oldukça dayanıklı olduğunu belirtmişti.³⁵⁶ Hatta Marko Polo'ya göre Türkler, on gün attan inmemecesine konaklamadan yol gidebilirlerdi.³⁵⁷ Bu gözlemlerden şu sonucu çıkarabiliriz ki, yukarıda da bahsedildiği üzere, bozkırların Türklere sunduğu yiyecekler oldukça besleyici olması sebebiyle, Türklere bunlardan çok az miktarda tüketmek dahi yeterli geliyor ve bu besleyici besinler onların oldukça dayanıklı olmalarını sağlıyordu.

4.5. Kıyafet Kültürü

Bozkır Türklerinin nasıl giyindiklerine geçmeden önce, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki yaşantıyı anlamak gerekir. Zira konar-göçer Türkler için, çalılara, taşlara, soğuğa karşı dayanabilen elbiseler gerekirdi. Türkler, Çinliler ve Araplarda olduğu gibi ata entari ile binemezlerdi. Bu sebeple, atın sürtünme ve bacaklarda yara açma gibi tehlikelerinden korunmak için, kalın pantolon ve çizme giyinmek gerekiyordu. Bundan başka Türklerin yiyecek ve silahlarını asabilmek için, kalın, deri kemerlere ihtiyaçları vardı. Diğer taraftan daima açık havada dolaşma ihtiyacı, kalın palto ve kürklerin kullanılmasını da gerektiriyordu. Zaten hayvancı Türklere de bu palto ve kürkleri yapacak gerekli malzeme oldukça vardı. Böylece Türk elbiselerinin esasını yün, deri ve kürk meydana getiriyordu.³⁵⁸

Türklerin giyecekleri daha çok hayvan yünü ve derisi olsa da, Kıpçakların Bizans'tan ve Ruslardan kıymetli kumaş istedikleri ve aldıkları da bilinmektedir. Özellikle başbuğların ve hatunların ipekli ve işlemeli kumaşlardan hoşlandıkları anlaşılmaktadır.³⁵⁹ Bu duruma, İbn Battuta'nın, Taytuğlu Hatun'un önünde Rum yahut Hint asıllı on veya on beş hizmetkârın, altın ve mücevher işlemeli ipek elbise giydiklerini gördüğüne dair notları, kanıt olarak gösterilebilir.³⁶⁰ Ayrıca Ruybroeckli Willem da bozkırlarda giyim-kuşam konusunda gerekli olan malzemelerin neler olduğuna ve bunların nerelerden temin edildiğine değinmiştir. Willem'in belirttiğine göre bozkırlılara Çin'den, İran'dan ve ayrıca diğer güney bölgelerden ipek, sırma ve pamuklu kumaşlar gelmekte ve bunları yazın giymektedirler. Rusya, Bulgaristan ve Macaristan'dan çeşitli değerli kürkler gelmekte

³⁵⁶ R. G. De Clavijo, 1993, s.122-3.

³⁵⁷ Marko Polo, **age**, C:1, s.72.

³⁵⁸ Bahaeddin Ögel, 1978, C:5, s.2.

³⁵⁹ Yücel, **agm**, C:2, s.192.

³⁶⁰ İbn Battuta, **age**, s.320.

bunları da kışın giymektedirler.³⁶¹ Bundan başka İbn Battuta Bulgar şehrinde yapılan kürk ticaretinden bahsetmiştir. Burada bizim için önemli olan kürklerin çeşitleridir. İbn Battuta burada alınan kürklerin en kalitelisinin “kakum” olduğunu kakumdan sonra “samur” kürkünün geldiğini söylemiştir. Bu kürklerin başlıca özelliğinin ise bit kapmamaları olduğunu belirtmiştir.³⁶²

Giyim-kuşam malzemesinden sonra, giyim eşyasına geçmeden önce, Kıpçak Türklerinde elbise veya urbaya genel anlamda “ton” ve “oprac” denildiğini belirtmek istiyoruz. Bilhassa “ton” kelimesi eski Türk illerinde çok yaygın bir sözcük olduğu gibi, bugün de “don” şekliyle, iç çamaşırı anlamında halen kullanılmaktadır.³⁶³

Türklerin başlıca giyim eşyası ise dikkati en çok çeken, diğer medeniyetlere de kazandırdıkları pantolondur. Onlar pantolonu hayat şartları gereği, giymek zorundaydılar. Ancak pantolonun üzerine bir kaftan giydiklerinden ve pantolonu dize kadar örten çizme giydiklerinden pantolon, bir iç giyim gibi telakki edilmektedir. Fakat at üzerinde uzun bir yolculuğa çıkmak isteyenler “salbar” yani “şalvar” dedikleri geniş bir seyahat pantolonu daha giymişlerdir. Bu pantolonlar kaftanların bütün eteklerini içine alacak kadar geniştir. Bu iki duruma bakılırsa, bozkırlarda iki türlü pantolon giyildiği sonucuna varılmaktadır. Bunlar seyahat ve savaş pantolonları ve günlük pantolonlardır. Seyahat pantolonlarının deriden, günlük olanların ise kumaştan yapıldıkları anlaşılmaktadır.³⁶⁴

Giyim eşyasının niteliği ve malzemesinden sonra, seyyahlarımızın gözlemlerinden yola çıkarak bozkır halkının nasıl giyindiğini daha iyi tahlil edebiliriz. 1245-47 yıllarında Carpini, bozkırlarda kadınların ve erkeklerin kıyafetlerinin aynı modelden yapıldığını söylemiştir. Buna göre, hafif yünden yapılma, erguvani Bağdat kumaşından kazak giymekle beraber bu giysilerin şekli yukarıdan aşağıya kadar yırtmaçlı olup, göğüs üzerinde ikiye katlanırdı. Sol tarafta bir ve sağ tarafta üç bağla birbirine iliklenirdi. Evli kadınlar yerlere kadar uzanan ve önden yırtmaçlı olan çok uzun bir gömlek giyerlerdi.³⁶⁵ Pero Tafur da erkekler ve kadınların benzer uzun elbiseler giydiklerini doğrulamış, ayrıca

³⁶¹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.102.

³⁶² İbn Battuta, **age**, s.325.

³⁶³ Mustafa Safran, **age**, s.93.

³⁶⁴ Bahaeddin Ögel, 1978, C:5, s.102.

³⁶⁵ Plano Carpini, **age**, sf. 40.

erkeklerin sıkıştırılarak biçim verilmiş dikişsiz kaftanlar giydiklerini söylemişti.³⁶⁶ Carpini'nin ve Tafur'un verdiği bu elbise tarifini, Willem'in de gözlemlerinde de görürüz: "Elbiselerini belde mavi renkte, ipek kumaşla tutturur, bir diğer kumaş şeridiyle göğüslerini bastırırlar ve gözlerinin altına, göğüs hizasına kadar inen beyaz bir kumaş bağlarlar"³⁶⁷ Demektedir. Ayrıca kızların elbiselerinin birazcık daha uzun olmalarının dışında, erkeklerinkinden farklı olmadığını ve önde daha geniş bir açıklıkla sağdan bağlandığını da söylemiştir.³⁶⁸ İbn Battuta da bu uzun kadın giysilerinden söz etmiş, o, Emir Saltiye Bey'in hanımlarından birini pencere ve kapıları açık bırakılmış arabasına bindiği sırada seyretmiştir. Beyin konağına yaklaşınca hanım araban inmiş ve onunla birlikte en aşağı otuz cariyeye de inerek hatunun eteklerini tutmuşlardır. Onun elbiselerinde kuşağımsı uzantılar olmakla beraber, cariyeler bunlardan eteği tutmuş ve yerden kaldırarak ilerlemişlerdir.³⁶⁹ Bu uzun elbisenin bir benzerine Timur'un eşini görme fırsatı yakalayan Clavijo da şahit olmuştur: "Timur'un baş zevcesi Büyük Hatun çadırından çıkarak görüldü. O da ziyafete katılacaktı. Kırmızı ipekliden altın sırma işlemleri olan bir elbise giymişti. Eteği yerde sürünecek kadar uzundu. Ve bu eteği on beş kadın taşıyordu."³⁷⁰ Demiştir.

Bozkır halkı, kıyafet dışında aksesuar olarak, diğer medeniyetlerde de olduğu gibi başlıklar, kavuklar ve külahlar da kullanmışlardır. Bu başlıklar en çok da kaplandıkları ipekler ve mücevherlerle göze çarpmıştır. Zira Yunanlı Priskos Türk kadınlarının uzun saçaklarla süslenmiş bu başörtülerine hayran kalmıştır.³⁷¹ Böylesi bir başlığı Willem şöyle tarif etmiştir:

Bunun yanı sıra "bocca" dedikleri ve ağaç kabuğundan ya da bulabilirlerse daha hafif bir malzemedeki yapılmış bir başlıkları vardır. Bu, çevresi iki karış yüksekliği elli santim kadar kalın ve yuvarlak bir başlıktır, tepesi bir sütun başlığı gibi karedir. Bu bocca'yı pahalı ipek kumaşla kaplarlar. İçi boştur, sütun başlığının ya da kare kesiminin ortasına yine 50 cm kadar yüksekliğinde bir demet tüy ya da ince saz koyarlar. Bu demetin en üstünü tavus kuşu tüyleriyle, gövde kısmını ise yaban ördeği kuyruğundan küçük tüylerle hatta değerli taşlarla bezeler. Bu bezeme zengin hanımların başları içindir. Bunu bu amaç için tepesinde bir delik olan kürkten bir kukuletaıyla sağlamca bağlarlar; saçlarını arkadan başın üstüne doğru bir tür topuzla toplayarak kukuletanın deliğinin içine geçirirler; onun üstüne bocca'yı yerleştirir bunu da boyundan sımsıkı bağlarlar. Sonuç olarak birlikte ata binen birkaç hanım uzaktan gördüklerinde başında miğfer, elinde kaldırılmış mızrak olan şövalyelere benzerler; çünkü bu bocca miğfere benzer ve demet onun üstünde mızrak gibi yükselir.³⁷²

³⁶⁶ Pero Tafur, **age**, s.159.

³⁶⁷ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.102.

³⁶⁸ **Age**, s.100.

³⁶⁹ İbn Battuta, **age**, s.317.

³⁷⁰ Nurettin Birol, **agt**, s.162.

³⁷¹ Ali Ahmetbeyoğlu, **age**, s.40.

³⁷² Ruysbroeckli Willem, **age**, s.101-2.

Willem'in bu tarifinden sonra İbn Battuta'nın da benzer bir başlıktan bahsettiğini görürüz. Battuta'ya göre hatunlar, başına "buğtak" denilen mücevherle bezeli küçük bir hotoz takarlardı. Bunun üzerine de tavus kuşu tüyünden bir sorguç kondururlardı. Ulu ve küçük hatunlar ise başlarına, kenarları inci ve altınla işlenmiş yazmalar takarlardı. Kızlara gelince "küla" denilen hotozlar takarlar, bu başlığın tepesine ise mücevherle süslü altın bir halkayla tavus kuşu tüyünden sorguçlar kondururlardı.³⁷³ Dikkat çekicidir ki aynı başlıktan Timur'un baş zevcesi Saray-Mulk Hanım da kullanmıştır. Clavijo'ya göre onun başlığı bir miğfer tepesi gibiydi ve bu başlık inciler yakutlar ve firuzelerle süslüydü. Başlığın kenarlarında halis altından bir file vardır ki, büyük inciler ve mücevherlerle işlenmişti. Ayrıca üzerinde üç de büyük yakut parlamaktaydı. Bu yakutlarda da bir tüy asılıydı.³⁷⁴ Song-yun da, 520'de Eftalitler için benzer bir tablo çizdiğinde, tıpkı İbn Battuta'nın söylediği gibi, kralın eşinin başının üzerinde, sekiz ayak uzunluğunda, beş değişik renkte, değerli taşlarla yapılmış bir boynuz görmüştü. İslam minyatürlerinde de görülen bu başlığa İbn Battuta'nın ifadesinden biraz farklı olarak "boktak" dendiğini söylemişti.³⁷⁵ Simon de Saint Quentin de, Moğollara elçi gittiğinde, raporunda, daha detaylı bilgilerle bu kadın başlığını tarif etmişti:

Onların günlük ve tören giysileri şöyledir: hangi renkte olursa olsun hepsinin şapkası vardır, uzun değildirler ama halkın kullandığı sivri külah gibi neredeyse, başın üstünde basık şekilde dururlar. Öte yandan arkaya doğru uzanan ı palma³⁷⁶ uzunluğunda bölümü vardır, genişliği de aynıdır, arkada biraz daha genişler. Şapkanın açıklığı önündeki bölümlerde ve yanlarda ı digitus³⁷⁷ kalınlığında dışa dönük büküntüye sahiptirler ama arkada böyle bir büküntü yoktur. İki bağ, şapka açıklığında kulakların üstünde dikilidir ki, onlar da çene altında bağlandığında şapkayı başa sıkıca ilintiler, rüzgârdan ya da başka şekilde uçmasını önleyerek iyice yerleştirir, sıkıştırırlar. Yine bu bağlar üstünde uçan iki küçük sis amaçlı ya da daha çok korku uyandırmak için şeritler vardır. Sonuçta Tatarlar arasında ve onlarla birlikte kim varsa saç biçimleri böyledir.³⁷⁸

Erkeklerin taktıkları başlıklar hakkında ise Carpini, Deşt-i Kıpçak erkeklerinin yalnızca külah taktıklarını söylemiştir. İbn Battuta da bu ifadeyi şu sözlerle doğrulamıştır: "Öyle olur ki kadınlara bazen erkekleriyle rastlarsınız da, "şu adam bu hatunun hizmetkârı olmalı!" dersiniz. Zira kocası koyun postunda bir kürk ile başında da buna uygun "küla" denilen şapkadan başka bir şey taşımamaktadır."³⁷⁹ Demiştir.

³⁷³ İbn Battuta, **age**, s.322.

³⁷⁴ R. G. De Clavijo, 1993, s.161.

³⁷⁵ Jean Paul Roux, 2004, s.141.

³⁷⁶ Antik Yunan ölçü birimidir. 1 palma ¼ ayak uzunluğudur.

³⁷⁷ Parmak genişliği olarak 1,85 cm'dir.

³⁷⁸ S. De S. Quentin, **age**, s.22.

³⁷⁹ İbn Battuta, **age**, s.317.

Görüldüğü üzere bozkırlarda da, giyim-kuşam konusunda neredeyse her toplumda olduğu gibi sosyal ve ekonomik duruma göre farklılıklar göze çarpmaktadır. Ancak dikkati çeken bir diğer unsur ise İbn Battuta'nın da söylediği gibi ister bey hanımı olsun, ister sıradan bir esnaf hanımı olsun, herhangi bir sosyal, ekonomik statü gözetmeksizin kadınların daima gösterişli olmalarıdır. Bu da bozkırlarda giyim-kuşam konusunda dikkate değer bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.6. Karakteristik Özellikleri ve Dış görünüşleri

Bugün, Türklük dediğimiz zaman akla ilk gelen, kelimenin manasında da yer alan “yiğitlik”, “mertlik” gibi unsurlardır. Zira Türkler, bu bahadırılıklarıyla toplumlara hükmeden birçok devlet kurmuşlardır. Bu durum şüphesiz onların karakterlerinden gelen ulvi bir güçtür ve bunu 1400'lü yıllarda Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaret eden Josaphat Barbaro'nun gözlemleri de doğrulamıştır. Ona göre bu kavmin ileri gelenlerinin hepsi, cesur ve güçlü kişilerin zümresindedir. Onlardan bazıları “tülü bagatur” sıfatı ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu kelimenin manası “deli bahadır” olup, onların meziyetleri ve iyilikleri, bir noktaya kadar akıl ve mantığın dışındadır. Çünkü Barbaro'ya göre bu “deli bahadır”lardan pek çoğu savaş veya çatışmalarda canlarını hiçe sayarlar, hiçbir tehlikeden korkmazlardı. Hatta korkusuzca ve akılsızca ileri saldırıp kılıç savururlar, korkaklar da onlardan örnek alıp, savaşta cesaretli davranırlardı. İşte bu manzaradan dolayı, Barbaro'ya göre bu “deli bahadır” unvanı onlar için oldukça uygundu. Babaro, Tana'da iken, bu anlattıklarına benzer bir olaya da şahit olmuştu:

Bir gün, sokaktan geçiyordum, birkaç Tatar şehre gelip: “Tana'ya üç milden daha az bir mesafede bulunan küçük korulukta, 100 kişilik bir Çerkez atlısının pusu kurduklarını ve her zamanki gibi şehre saldırı niyetinde bulduklarını” söylediler. Bu haberi işittiğimde, ok imal eden birinin dükkânında idim ve Swenzina'dan gelmiş olan bir Tatar tüccar da orada oturuyordu. Bunu işitince ayağa kalkıp: “Niçin onları yakalamak için gitmiyoruz, ardı-önü kaç kişiler?” dedi. Ben: “Yüz kişiler” diye cevap verdim. O: “İyi, biz beş kişiyiz, sen kaç atlı hazırlayabilirsin?” dedi. Ben: “Kırk kişi” dedim. “Ne güzel, Çerkezler erkek değil, kadın gibidirler, gelin gidip onları yakalayalım.” Daha sonra Bay Frauncs'u aramaya çıktım. Onu görünce Tatar tacirin sözlerini naklettim. O gülerken benim arkamdan geldi. “Acaba, bunu yapmak istiyor musun?” Diye sordu. “Evet.” Dedim. Sonra, süvarilerimi toplayıp “Nehir yolunda bize katılmaları emrini verdim.” Öğleye doğru, gölgede bir kısmı oturan, bazıları da uykuya dalmış olan Çerkezlerin üzerine saldırdık. Ama onlara kavuşmadan kısa bir süre önce kötü bir olay oldu. Bizim borazancı boruyu öttürmeye başlayınca, Çerkezler kaçma fırsatı buldular. Bununla birlikte onlardan altmış kişiyi öldürdük veya esir ettik. Ama Tatar tacir, tıpkı “deli bahadır” aklınca “kaçakları takip etmenin ve yakalamanın iyi olacağını” söylüyordu. Kimse onun önerisi kabul etmeyince, tek başına kaçakların arkasına gitti. Biz hep bir ağızdan “Asla geri dönemezsin!” Diye bağırдық. Bir saat sonra döndü. Çerkezlerden bir kişiyi bile esir alamadığı için hayıflanıyordu. Bakınız bu iş delilik değil de nedir? Eğer kaçanlardan dört kişi

geri dönse onu parça parça etmeleri mümkündü. Bunun için ona sitem edince, bize bıyık altından güldü.³⁸⁰

Türklerin bahadırılıklarına Deşt-i Kıpçak'a yakın bölgeden geçen Clavijo da değinmiş ve Tatarların gayet cesur bir millet olduğunu, hepsinin de ata çok iyi bindiğini ve mükemmel ok ve yay kullandıklarını söylemiştir.³⁸¹ Simon Saint de Quentinde: “Çoğu zaman ata binerler ve iyi binerler. Daha çocuk yaşta atların ve başka hayvan sürülerinin ardından koşarak ata binmeyi öğrenirler ve büyüyünce babalarıyla birlikte savaşlarda sürekli ata binerler. Hiçbiri yaya yürümez ve hepsi en küçük çocuk bile atlara ya da öküzlere binerler.”³⁸² Diyerek Clavijo'yu doğrulamıştır. Diğer taraftan Contarini de bozkır halkının çok cesur olduğunu zira onların Ruslar'a ve Çerkesler'e akınlar düzenlediklerini belirtmiştir.³⁸³

Türklerin, yukarıda seyyahların da nakilleriyle anlattığımız bahadırılıkları, o kadar kuvvetli bir histi ki yerli kitabeler, Çin (Shi-ki, Ts'ien, Han-Shu, Sui-Shu), Bizans (Priskos, Menandros, Tactica'lar) ve Latin (Marcellinus) kaynaklarına göre Türkler, savaş meydanında değil rahat döşekte ölmekten hatta ihtiyaçlanıp hastalanmaktan utanırlardı. Aynı zamanda esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınlarının düşman eline geçmesi de onlar için büyük utanç kaynağıydı.³⁸⁴

Deşt-i Kıpçak halkının, karakteriyle ilgili önemli notlardan birini de, 1200'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden Plano Carpini'den öğreniyoruz. Carpini bölge halkının karakteristik özelliklerini uzun uzadıya kaleme almayı unutmamıştır. Ona göre, bölge halkının iyi tarafları arasında, birbirlerine hemen hemen hiç küfür savurmamaları ve kendi aralarında kavga etmemeleri dikkat çekiciydi. Aralarında kavga, savaş, yaralama olayları hiç olmaz ve büyük çapta hırsızlık ve gaspçılık yapanlar da yoktu. Birbirlerine karşı saygılıydılar ve yiyecekleri az olsa bile, bunları başkalarıyla severek paylaşırlardı. Ayrıca kanaatkâr olup, bir iki gün hiçbir şey yemeden oruç tutmak zorunda kalsalar bile, neşelerini kaybetmezler ve sanki çok iyi bir yemek yemişler gibi güler oynarlardı. Birbirlerine karşı hiç kıskançlık duymazlardı ve hemen hemen hiç mahkemelik olmazlardı. Hiç kimse kimseye kem gözle bakmaz, birbirlerine karşı mümkün olduğu kadar destek ve yardımcı olurlardı. Kadınları terbiyeliydi ve Carpini onların yaşam biçimleri hakkında hiçbir dedikodu duymamıştı.³⁸⁵

³⁸⁰ Josaphat Barbaro, *age*, s.18-9.

³⁸¹ R. G. De Clavijo, 1993, s.122-3.

³⁸² S. De S. Quentin, *age*, s.11.

³⁸³ Ambrogio Contarini, *age*, s.125.

³⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, *age*, s.335.

³⁸⁵ Plano Carpini, *age*, s.57.

Contarini de Carpini'nin dediklerini doğrulamış ve bozkır halkı arasında karışıklık ve yıkıcılığın olmadığı söylemişti.³⁸⁶ Zaten İbn Arabşah'a göre de bu Özbek Türkleri bütün Türkler arasında dilleri en fasih, zeki, yalana dolana tenezzül etmeyen centilmen insanlardı. Diğer taraftan, bugünkü Özbek, Kazak, Mangıt-nogay ve Başkurt halk edebiyatındaki müşterek destanlarda da görülen eski Coçi Ulusu'nun ahlak ve seciyelerinde; himmet yüceliği, namus ve ırz için ölmek, ideal hayatın ancak cemiyet ve devlet hayatı olduğunu düşünmek, güçlülere kolaylıkla katlanmak, hayatın güçlüklerine insana tekâmül yollarını açan dakikalar nazarıyla bakmak, uzak ve güç seferlere istek ve kıvançla katlanmak, kadınların da ancak bu gibi erkekleri sevmeleri gibi hususiyetler göze çarpıyordu.³⁸⁷ Ayrıca Tiesenhausen'nin kıymetli eserindeki ifadelerde de Türklerin boylarının tam, çehrelerinin güzel, huylarının yaraşık olmasıyla beraber vefakârlıkları, yiğitlikleri, muamelede aldatmaktan çekinmeleri gibi seçkin özellikleri vurgulanmaktaydı.³⁸⁸

Türklerin yukarıda geçen karakteristik özelliklerinden, genel olarak, iyi huylu, cömert, yalandan sakınan ve cesur kimseler olduklarından söz ettik. Bu iyi vasıfların yanı sıra olumsuz olarak Plano Carpini bölge halkı için: “Yeme içmelerinde ve diğer işlerinde temizliğe dikkat etmezler.”³⁸⁹ Demektedir. Yukarıda her ne kadar Plano Carpini'nin gözlemlerinin, Deşt-i Kıpçak'taki Türkler için de geçerli olacağını belirtmiş olsak da, bu hususiyetin Moğollara ait olduğunu belirtmek istiyoruz. Zira Moğolların temizliklerine dikkat etmediklerine dair birçok ifade kaynaklarda mevcuttur. Bunların başında, “Moğolların Gizli Tarihi” gelmektedir. Şöyle ki, Naiman'lı Tayang-han'ın anası Gurbesu, Cengiz Han'a karşı adımlarını sakınarak atmak istemiş ve Tayang'a: “Manghol halkı pis kokar, kara elbise giyer, şimdi bizden uzaktırlar ve orada kalsınlar.”³⁹⁰ Yine de soylu kızlarını gelin diye alırlar. İşe yararlar, önce el ayak yıkamasını öğreteceğiz onlara.”³⁹¹ Demiştir. Bundan başka Moğolların temizliklerine dikkat etmedikleri bilgisini Çin kaynaklarından; Yüeh-pan adlı Hun kavminin bir elçilik heyeti dolayısıyla öğreniyoruz. MS V. yüzyılda proto-Moğol kavimlerinin kurduğu Juan Juanlara elçi giden Türk heyeti, bu proto-Moğol kavimlerinin

³⁸⁶ Ambrogio Contarini, *age*, s.125.

³⁸⁷ Z. V. Togan, 1981, s.33-4.

³⁸⁸ W. De Tiesenhausen, *age*, s.365.

³⁸⁹ Plano Carpini, *age*, s.59.

³⁹⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev: Ahmet Temir, TTK, Ankara 1948, s 112.

³⁹¹ Rene Grousset, *Cihan Fatih Cengiz Han*, Çev: İzzet Tanju, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2001, s.140.

çok pis olduğunu görünce: “Biz insanların değil hayvanların memleketine gelmişiz” deyip geri dönmüşler, bunu duyan Juan-Juan kağanı ise çok kızmış ve elçileri kovalamış ancak yakalayamamıştır.³⁹² Moğolların temizliklerine dikkat etmemelerine karşın, tam tersine, Türklerin temizliklerine oldukça önem verdiklerini biliyoruz. Zira kişisel temizlik açısından Kıpçaklar için her gün banyo kullanmak olağan bir yaşayış tarzıydı. Her Kıpçak sabah ve akşam yıkanır. Ilık su ve hamam için “ılı-su” veya “yılı-su” ifadelerini kullanıyorlardı.³⁹³ Bundan başka yine Kıpçaklarda yıkanma eylemi için “çundum”, abdesthane için ise “çumuşluk”³⁹⁴ tabirleri kullanılıyordu.³⁹⁵ Üç yüz bin nüfuslu Roma’da dahi ancak seçkin kişilerin bu banyoları kullanma imkânı vardı.³⁹⁶ Kıpçakları bu denli temiz olmaya iten bozkır şartları ve inançlarıydı elbette. Çünkü bozkırlarda herhangi bir pislik, salgın hastalığa yol açabilirdi. Ayrıca ibadet etmeye hazırlanırken ve yemekten önce de mutlaka ellerini yıkarlardı. Bundan başka onlarda bir inanç vardı ki, uydukları zaman ruhlarının dünyayı dolaştığına ve sabahları geri döndüğüne inanıyorlardı. Buna göre, eğer insan temiz değilse, ruh bedenden korkarak uçup gidiyor ve bir daha ebediyen geri dönmüyordu. Yine bu sebepten dolayı insanlar uyurken başlarını kapatmıyordu. Yine Kıpçaklar gelenekleri dolayısıyla da temizlikleri konusunda hassas davranıyorlardı. Onlara göre her işte bir anlam vardı. Mesela tırnakların kesilmesi konusunda Türk’ün hayati gücünün gündüzleri tırnaklarının arasında, geceleri ise saçlarının dibinde olduğuna inanıyorlardı. Bunun için de tırnak temizliği çok önemliydi. O kadar ki bunu çocuklar bile bilirdi.³⁹⁷ Bundan başka bir Kıpçak kadını, evini temizlemeden önce yemek pişirmeye başlayamıyordu. Süpürme işini ise “sipirgi” veya “sibürki”³⁹⁸ denilen süpürgelerle yapıyordu.³⁹⁹

Türklerin genel karakteristik özellikleri konusuna, belirli özelliklerle ve karakterleriyle toplumda ön plana çıkmış kişilere verilen unvanlarla son vermek istiyoruz. Yukarıda bahsedildiği üzere Türkler yardımlaşmayı severdi ve buna bağlı olarak bazı etkenler onları bir araya getirir ve toplumda dayanışmayı sağlardı. Öncelikle yardımlaşmaya “boluş”

³⁹² Bahaeddin Ögel, 1978, C:3, s.101.

³⁹³ **Age**, s.103.

³⁹⁴ Kaşgarlı, **age**, C:1, s.503.

³⁹⁵ Bahaeddin Ögel, 1978, C:3, s.106.

³⁹⁶ Murat Adjı, 2002, s.236.

³⁹⁷ **Age**, s.236-7.

³⁹⁸ Kaare Grönbech, **age**, s.166.

³⁹⁹ Bahaeddin Ögel, 1978, C:3, s.333.

dendiğini görüyoruz.⁴⁰⁰ Toplumda dayanışmayı sağlayan kavramlara örnek olarak ise; Birbirlerini dost edinenlerin birbirlerine, yoldaş anlamına gelen “nöger”, “ortac”, veya “yoldaş” dediklerini görüyoruz. Hemşerilik “yardaş”, okul arkadaşlığı “hoşdaş”, isim arkadaşlığı “atas”, emsal olma ise “tendeş” şeklinde isimlendirilmiştir.⁴⁰¹ Karakter bakımından ise savaşkan, yürekli, cesur kimselere, “ygit”, “alp”, veya “bagatur” denmiştir. Faziletli kişilere “erdemli” diye hitap edimiş, akıllı kişi için ise “us” kelimesi kullanılmıştır. Temiz ve namuslu kişilere “ersacsis”, eli açık kişilere “jomart”, mütevazilere xasag”, merhametlilere “nimetli”, uysal kişilere “chamus”, sabırlı kişilere ise “tözümlü” diye hitap edilmiştir. Diğer taraftan her ne kadar Türklerin iyi meziyetlerini aktarmış olsak da her toplumda olduğu gibi, Türk toplumunda da hoş görülmeyecek karakterlere sahip tipler mevcuttur. Buna örnek olarak Tembele “kahal”, aptala “acmac”, yalancıya “ötrükcü”, hırsıza “ogur”, sarhoşa “esrikci” denmiştir. Diğer taraftan, yukarıda Türklerin namusa önem verdiklerinden söz etmiştik. Buna rağmen, zaman zaman toplumda bazı fertlerin ihlal ettikleri kurallar ile bu mefhumu kendi şahsiyetlerinde zaafa uğrattıklarının her devirde mümkün olduğunu görüyoruz. Bunun kanıtı olarak Kıpçaklarda bugün kötü kadın tabirinin karşılığı olarak “ersek”, kötü adam için ise “chatac” ifadesinin kullanıldığını, geneleve ise “charabat” dendiğini görüyoruz.⁴⁰²

Kıpçakların dış görünüşleri konusunda ise, seyyahlarımızın notlarına geçmeden önce, Deşt-i Kıpçak bozkırlarının asıl sahibi olan Kıpçakların isimlerinde, onları anlatan manayı anlamak gerekir. Kıpçakları, yukarıda bahsedildiği üzere Bizanslılar, Lâtinler, Ruslar, Almanlar, Macarlar, Ermeniler ve diğer Batılı milletler, farklı isimler altında zikretmişlerdir.⁴⁰³ Bu farklı isimlerden bazıları Kun, Komani ve Polovets’dir. Bu türlü değişik adların verilmesi ise hatırlanacağı üzere şöyle izah edilmiştir: Rusça, Latince ve Macarca bu kavime verilen adın manası “açık sarı” ve “saman renginde olan sarı saç”ı ifade etmektedir. Yani bu üç dilde de Kıpçaklara takılan isim bir kavim adı değil de, bu kavmin sarışın (daha doğrusu sarı-kırmızı saçlı) olduklarını ifade etmektedir. Rusçadaki “Polovts” adı ise “beyazımsı sarı, sarımtırak” anlamına gelen “Poloviy”den gelmektedir. Almandadaki “Falb” ise “beyazımsı sarı” demektir. Bu suretle, Kıpçaklarla temas eden bu

⁴⁰⁰ Mustafa Safran, **age**, s.65.

⁴⁰¹ Mustafa Safran, **age**, s.64-5.

⁴⁰² **Age**, s.70.

⁴⁰³ Yücel, **agm**, C:2, s.192.

üç kavim, Ruslar, Almanlar ve Ermeniler, Kıpçakları sadece “sarışınlar” diye tanımlamışlardır.⁴⁰⁴ Bu sebeple kuman isminin de Türk-men örneğinde olduğu gibi, sarımsı sarımtırak anlamına gelen “ku” köküyle “man/men” ekinin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığı kabul edilmektedir.⁴⁰⁵ Bütün bu ifadelerden de Kumanların sarışın bir kavim olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kuman kelimesinde saklı olan manadan sonra, seyyahların Türklerin dış görünüşleriyle ilgili notlarına gelince, ilk olarak Ruysbroeckli Willem, bölge halkından erkeklerin kafalarının tepesinde kare bir yeri tıraş ettiklerini ve iki ön köşeden şakaklara ulaşıncaya kadar başın iki tarafını tıraş etmeye devam ettiklerini söylemiştir. Ayrıca şakaklarını boyun boşluğunun üzerine kadar, boyunlarını ve önde alınlarını, alnın tepe noktasına kadar tıraş ettiklerini, bu noktada kaşlarına kadar inen bir tutam saç bıraktıklarını, başın arka köşelerinde kalan bu saçı uzun bırakıp ördüklerini ve bu örgüleri de kulaklarının etrafına doladıklarını söylemiştir.⁴⁰⁶ Aynı tıraş olma biçiminden Simon de Saint Quentin de raporunda söz etmiştir.⁴⁰⁷

Willem'dan sadece altı yıl kadar önce aynı sahayı ziyaret eden Plano Carpini ise, bölge halkının özellikle tıraşları konusunda benzer ifadelerin yanı sıra, yüz hatları konusunda da önemli notlar almıştır. Ona göre bozkır halkı, dış görüşleri itibarı ile diğer kavimlerden ayrılmaktadır. Çünkü yanakları ile gözleri arasındaki mesafe, diğer insanlarınkinden daha geniştir. Elmacık kemikleri de çenelerine oldukça uzaktır. Burunları düz ve hayli küçüktür. Aynı şekilde küçük olan gözleri de, göz kapaklarına kadar çekik olup, istisnalar dışında belleri incedir ve hemen hemen hepsi orta boylu olup, sakalları da çok yavaş büyümektedir.⁴⁰⁸ Quentin'e göre de bölge halkı ufak tefek olmakla beraber, gözleri iri ve çekik, alınları ise geniştir. Ayrıca Quentin de Carpini gibi, bölge halkının hemen hemen hepsinin ince belli ve orta boylu olduklarını kaydetmiştir.⁴⁰⁹ Carpini ve Quentin'den başka bölge halkının gözlerinin çekik oluşundan eski vakayinameleri inceleyen Adji de söz etmiş ve tipik Kıpçak yüzünün geniş bir yüz, çıkık elmacık kemikler ve çekik gözlerden

⁴⁰⁴ Safran, **agm**, s.785.

⁴⁰⁵ İlker Alp, **Pomak Türkleri**, Eser Matbaacılık, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Edirne 2008, s.18.

⁴⁰⁶ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.101.

⁴⁰⁷ S. De S. Quentin, **age**, s.11.

⁴⁰⁸ Plano Carpini, **age**, s.39.

⁴⁰⁹ S. De S. Quentin, **age**, s.11.

oluşturduğunu söylemiştir.⁴¹⁰ 1437’de bozkırlara giden Pero Tafur da bölge halkını, boyları kısa, geniş omuzlu, geniş alınlı ve çekik gözlü olarak tarif etmiştir.⁴¹¹ Diğer taraftan Carpini, bazılarının üst dudaklarının üzerinde, bıyıklarının olduğu yerde, hiçbir zaman kazımadıkları tek tük kıllar bulunduğunu söylemiştir.⁴¹² Bu durumdan Simon de Saint Quentin de bahsetmiştir. Ona göre bölge halkının üst dudakları dışında çenelerinde de seyrek, kalıcı olmayan kıllar bulunmaktadır.⁴¹³ “Köse” diye tabir edebileceğimiz bu duruma, onuncu yüzyılda aynı coğrafyada İbn Fazlan da şahit olmuştur. O, bu konuda şunları söylemiştir: “Sakallarını keserler, yalnız bıyıklarını bırakırlar, Bir gün gayet ihtiyar bir adam gördüm sakalını kesmiş birkaç tüyü çenesinin altında bırakmıştı”⁴¹⁴ Demiştir.

Genel olarak Kıpçak erkekleri, yakışıklı olarak addedilmiştir. Buna kanıt olarak, Rus Knez ailesine mensup, Knez Vladimir Monomah’ın torununun, Kuman Hanı Başkor ile evlenmek için Kiev’den kaçması, herhalde Başkor’un yakışıklılığı sebebiyledir.⁴¹⁵ Buraya kadar daha çok, erkeklerin dış görünüşü hakkında bilgi aktardık. Kadınların dış görünüşüyle ilgili olarak ise ilk olarak Ruysbroeckli Willem’in notlarında birkaç cümleye rastlarız: “Kadınlar şaşılacak kadar şişmandırlar. Kadının ne kadar az burnu varsa o kadar güzel sayılır; üstelik yüzlerini boyayarak kendilerini korkunç derecede çirkinleştirirler.”⁴¹⁶ Demektedir. Deşt-i Kıpçak’taki kadınların ne gibi kozmetik ürünleri kullanarak, kendilerini ne derece çirkinleştirip çirkinleştirmediklerini bilmesek de, Kumanlarla temas kurmuş olan milletlerden birçoğu, onların çok güzel bir ırka mensup olduklarını, özellikle Kuman kadınlarının güzellikleri ile tanındıklarını bildirmişlerdir. Nitekim Rus yıllıklarındaki bir kayıttan anlaşıldığına göre Kuman başbuğları, Rus Knezlerini elde etmek gayesiyle güzel kızlarını hediye olarak göndermişlerdir. Bundan başka Kiev Knezlerinden bazıları, Kuman başbuğlarının kızları ile yalnız siyasî değil, güzellikleri dolayısıyla da evlenmişlerdir. Buna örnek olarak Kiev Knezi Vladimir Monomah’ın iki oğlu da, Kuman başbuğlarının kızları

⁴¹⁰ Murat Adjı, 2001, s.58.

⁴¹¹ Pero Tafur, **age**, s.160.

⁴¹² Plano Carpini, **age**, s.39.

⁴¹³ S. De S. Quentin, **age**, s.11.

⁴¹⁴ İbn Fazlan, **age**, s.65.

⁴¹⁵ Gökbel, **agm**, s.180.

⁴¹⁶ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.113.

ile evlenmişlerdir.⁴¹⁷ Gürcü vakayinamelerinde ise, Gürcü II. David'in karısı olan Kıpçak menşeli hatunun, güzelliği ile şöhret bulduğu anlatılmaktadır.⁴¹⁸

Türklerin dış görünüşleri meselesine de, o devirde toplumda dış görünüşü ile dikkat çeken kişilere verilen unvanlarla son vermek istiyoruz. Bu hususta güzel kişilere “körklü” ve “yagş” çirkin kişilere ise “körksüz” denildiğini görüyoruz. Zayıf kişilerin “areg”, şişman kişilerin ise “baxet” şeklinde adlandırıldığını görüyoruz. Tabi her toplumda herkesin kusursuz olması beklenemez. Kıpçaklarda da kaderin cilvesine maruz kalmış kimseler vardır. Buna örnek olarak şaşî ve tek gözlü kimselere “sochur”, topal kişilere “agsah”, kekeme kimselere “sakav”, saçsız kişilere ise “tucus” denildiğini görmekteyiz.⁴¹⁹

4.7. Deşt-i Kıpçak'ta Hukuk

Eski Türkçede kanun manasına gelen yasa terimi, Moğol istilasından sonra İslam tarih ve etnografya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış bir deyimdir. Kök Türkler, Karahanlılar, Selçuklu çağlarında kanun ve nizam, “törü” ve “türe” terimlerinin yerini tutmuştur. Yasa sözü kök bakımından şüphesiz Türkçe bir sözdür. Ancak bilindiği üzere Türklerde töre; Cengiz Han'ın gençliğinde ve sonra kurduğu devlette ise yasa sözü yaygındır.⁴²⁰

Bozkırlarda suçlu olan kişiyi yargılayan hâkime “yarguçı” denilmiştir. Codex Comanicus'ta yer verilen “şeriyat” kelimesi ile de Kıpçaklarda Hıristiyanları kendi dinlerine; Müslümanları da İslam hukukuna göre yargılayan bir sistemin mevcudiyetinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.⁴²¹ Kıpçaklarda Hıristiyan ve Müslümanlığı din olarak kabul edenlerin varlığı göz önüne alındığında bu hususun gayet normal olduğu düşünülebilir. Yargılama esnasında suçluyu savunan avukata “hükümcü”, şahitlik yapan kişiye “tanug” veya “tanuc” denildiğini görmekteyiz. Bugün mübaşir denilen kişiye ise Kıpçaklarda “bakagul” denildiği görülmektedir. Kadı veya yarguzinin verdiği karar bugün olduğu gibi “hüküm” şeklinde ifade edilmektedir.⁴²² Hüküm giyen kişiye aynı zamanda

⁴¹⁷ Yücel, **agm**, C:2, s.191.

⁴¹⁸ Gökbel, **agm**, s.180.

⁴¹⁹ Mustafa Safran, **age**, s.70.

⁴²⁰ Bahaeddin Ögel, 1979, s.486.

⁴²¹ Kaare Grönbech, **age**, s. 220, 174.

⁴²² Mustafa Safran, **age**, s.79.

esir anlamında “tutkun” denilmesinin yanı sıra, Codex Comanicus’ta yer alan “sindan” kelimesi de bu konu ile alakalı olarak, tutgun kişinin tutulduğu yer olsa gerektir.⁴²³

İslam hukuku anlayışı içinde kadılık müessesine yer veren Kıpçakların, yargılamanın en gelişmiş ve geniş şekli olan ve bugünkü tabirle hâkim, avukat, tanık, suçlu, mübaşir gibi sorumluların buldukları bu adliye sisteminin bazı hususiyetlerini Deşt-i Kıpçak’a gelerek, ticari kolonilerle buralara yerleşen batılılardan özellikle Venedik ve Cenevizlilerden aldıklarını söyleyebiliriz.⁴²⁴ Bundan başka Kıpçakların, kavmi esaslar çerçevesi içindeki yaşantılarında verecekleri önemli kararlar için bir merciin mevcudiyeti söz konusu olmalıydı ki Codex Comanicus’ta “kurultay karar” ve “toy” gibi Türk tarihinde geniş yetkileri ile bilinen meclislere sahip oldukları görülmektedir.⁴²⁵ İşte aşağıda da, lügatlerde geçen bu gibi kişi ve kurumların seyyahların gözlemlerinde de var olup olmadığı ve nasıl bir imaj yarattığı anlatılmaya çalışılacaktır.

Deşt-i Kıpçak bozkırlarında adalet ve düzen insanların hayatını kolaylaştırmak için sözlü ve yazılı birçok kuraldan meydana gelmiştir. Moğolların fethinden önce bu kurallar sözlü iken Moğol fethi ile beraber yazılı hale getirilmiş ve adaleti sağlamak üzere bir takım kurumlar temin edilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden Ruysbroeckli Willem da, bir kavga esnasında tarafların bu kurumlara gidebileceklerini söylemiştir: “Adaletlerine gelince, iki adam dövüştüğü zaman, kimsenin müdahaleye cesaret edemediğini söylemek isterim. Dövüşte daha çok hırpalanan hanın mahkemesine başvurabilir ve başvurudan sonra rakibi ona dokunursa idam edilir. Ama adamın hiç vakit kaybetmeden hemen işleme başlaması gerekir.”⁴²⁶ Demektedir. Willem’in bahsettiği mahkeme Moğol devlet idaresinin işlerini gören yegâne mahkeme olan Divan-ı Âli olmalıdır. Bu mahkemenin hâkimlerini, genellikle Moğol emir veya prenslerinden alınan hususi memurlar teşkil ederdi ki bunlar bir dava görüleceği zaman toplanmağa davet edilirdi.⁴²⁷ İlk zamanlarda yüksek sınıfların İslamlığı kabul etmesine ve Moğol yönetiminin İslamlaşmasına kadar Moğollara ait davalarda, adli teşkilat tamamıyla Moğolların yasasına dayanırken daha sonra İslamlaşmayla beraber davaların bir

⁴²³ Kaare Grönbech, **age**, s.201,167.

⁴²⁴ Mustafa Safran, **age**, s.80.

⁴²⁵ Mustafa Safran, **age**, s.57.

⁴²⁶ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.106-7.

⁴²⁷ Bertold Spuler, **age**, s.418.

kısmı şeriat yöneticilerine geçmiştir.⁴²⁸ Buna kanıt olarak İbn Battuta'nın verdiği açıklamalarla, Saray şehrinde adaletin temini ile vazifeli olan baş kadı ve baş yargucuya benzer olmak üzere Kırım ve Harezmi'de de orda kadısı ve orda yargucusu bulunmaktadır. Hatta o bu kadılardan Kırım kadısının ismini de vererek, Kırım kadılarının başı olan Hanefi kadısı Şemseddin Sâli ile Şafi kadısı Hıdır ile tanışma fırsatına eriştiğini söylemiştir.⁴²⁹ Yasa emiri veya baş yargucu, ulustaki bütün yargucuların ve yasavul adı verilen ve vazifeleri yasa takipçiliği olan şahısların da başıdır. Baş kadı ise bütün ulustaki kadıların başkanı olup "Saray Kadısı" veya "Kadı'ül-kudat" adıyla zikredilmektedir.⁴³⁰ Ancak son söz elbette ki hükümdara aittir. Fakat yine de hükümdar da özellikle İslam'ın iyice yerleşmeye başladığı devirlerde, İslam hükümlerine ve Türk töresine uymak zorundadır.⁴³¹ Çünkü İslamiyet yeni kabul edildiğinden, aristokrasiden bu sahada eleman henüz yetişmemiştir. Bu sebeple saray kadısı veyahut baş kadı, sağ ve sol kol kadılığı ve üçüncü kademede şehir kadıları ve diğer din adamları ile ilmiye sınıfı Moğol aristokrasisinin dışında kalmakta ve umumiyetle Türk aslından gelmektedir.⁴³²

Josaphat Barbaro'ya göre, bazen de mahkemeye gidilmeksizin sorunlar halkın ileri gelenlerince ara buluculukla çözülmektedir. Buna göre iki kişi arasında ihtilaf çıkıp ağız dalaşı yaptıklarında her ikisi, şöhretli ve itibarlı bir kişiye varıp, "Ey önder, ikimizin arasında ihtilaf var, bu yüzden bizim hakkımızı güzellikle ver." Diyorlardı. O kişi, beklemeksizin her ikisinin konuşmasını dinliyor, bir şeyler yazmadan kararını açıklıyordu. Şikâyetçiler, o ne söylediye inkâr veya ret etmeden kabul ediyorlardı. Çünkü bu tür hakemliklerde halkın çoğu toplanıyor, hakemliği üzerine alan kişi de orada bulunanları şahit tutuyordu. Yine Barbaro'ya göre orduda bu hakemlikler revaçta olup, ahali arasında meydana gelen anlaşmazlıkları bu usul ile ortadan kaldırmaya gayret ediyorlardı.⁴³³

Görüldüğü üzere bozkırlarda halk, herhangi bir problem çıktığında kendi inancına göre yargılanabiliyor, mahkemelere gidebiliyor, hatta çoğu zaman mahkemelere gitmeden dahi sorununu çözebiliyordu. Ayrıca yönetim Moğol olmasına karşın, yasanın Türk töresinden

⁴²⁸ Aleksandr Yureviç Yakubovsky, **Altın Orda ve Çöküşü**, Çev: Hasan Eren, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s.115.

⁴²⁹ İbn Battuta, **age**, s.311.

⁴³⁰ Nurettin Birol, **agt**, s.70.

⁴³¹ Bertold Spuler, **age**, s.418.

⁴³² Nurettin Birol, **agt**, s.72.

⁴³³ Josaphat Barbaro, **age**, s.16-7.

gelmesi ve İslamiyet'in de kabulü ile beraber halk kendisine yabancı olmayan kaideler çerçevesinde yargılanabiliyor yahut hakkını arayabiliyordu.

4.7.1. Suçlar ve Cezaları

Hukuk sitemini ve elemanlarını kısaca inceledikten sonra bu devirde hangi olayların suç kabul edildiğinden ve bunlara verilen cezalardan bahsetmek istiyoruz. Genel itibariyle Moğolların ceza kanununda zina, hırsızlık bir kişinin katli konusundaki durumlarda idam hükmü veriliyordu. Özellikle hırsızlık ve zina gibi toplum düzenini en fazla bozan suçlara verilen ceza, zaten İslam öncesi Türk töresinde de olduğu gibi muhakkak, her zaman ölümdü.⁴³⁴ Hırsızlığın ağır bir suç olduğuna, Altın Orda topraklarını ziyaret eden İbn Battuta da şahit olmuştu. Ona göre sürülerin ne çobanı, ne de korucuları bulunurdu. Bu da hırsızlara uygulanan sert hükümlerden ileri gelmekteydi.⁴³⁵ Ola ki bir hırsızlık meydana geldiğinde yanında çalınmış bir hayvan bulunan, onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz adet bulup sahibine vermeye mecburdu. Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları alınırdı. Çocuğu da yoksa koyun boğazlanır gibi öldürülürdü.⁴³⁶ Marko Polo da bu ölüm cezasına şahitlik etmişti: “Eğer bir kimse başkasının atını çalarsa yahut buna benzer ağır bir cürüm işlerse hemen kafasını uçuruyorlar. Sığır, at, deve sürüleri merada otlarken öyle ortalıkta çoban falan görülüyor bile. Hatta kimsecikler hayvanlara bakmıyor. Eğer hayvanlar otlarken başkasının sürüsüne karışırsa sonradan sahipleri işi düzeltiyorlar.”⁴³⁷ Demiştir. Hırsızlığın kesinlikle affedilemeyen büyük bir cürüm olduğuna, Ruybroeckli Willem ve Plano Carpini de değinmiştir: Willem: “Büyük ölçekte hırsızlığı da ölümle cezalandırırlar. Koyun çalmak gibi küçük hırsızlıklarda, eğer adam bunu birkaç kez yapmamışsa acımasızca dayak yer.”⁴³⁸ Demiştir. Carpini ise: “Açıkça hırsızlık veya gasp yaptığı görülen bir kişi yakalandığında hiç acımadan öldürürler.”⁴³⁹ Ancak yine de aralarında büyük çapta hırsızlık ve gaspçılık yapan yoktur. Bu yüzden servetlerini koymuş oldukları orda ve arabalarında ne kilit ne de süngü vardır.”⁴⁴⁰ Demiştir.

⁴³⁴ Nurettin Birol, **agt**, s.71.

⁴³⁵ İsmet Parmaksızoğlu, **age**, s.67-8.

⁴³⁶ İbn Battuta, **age**, s.312.

⁴³⁷ Marko Polo, **age**, C:1, s.72-3.

⁴³⁸ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.107.

⁴³⁹ Plano Carpini, **age**, s.61.

⁴⁴⁰ **Age**, s.57.

Zina konusunda ise Willem, kendisine ait bir kadınla cinsel ilişkiye girenler için de ölüm cezasının geçerli olduğunu, bu ifadeyle kişinin karısı veya cariyesi olmayan bir kadını kastettiğini söylemiştir. Carpini de aynı şekilde zina yapan kadın veya erkeği, fuhuş yapan bekâr kadını ve fuhuş yaptığı adamı, töre ve yasalarına göre öldürdüklerini söylemiştir.⁴⁴¹ Zinanın ve hırsızlığın büyük bir cürüm olduğu, bozkırlarda çok eskiden beri kabul edilmektedir. Bunu İbn Fazlan'dan da öğreniyoruz: “Zina onlara göre en büyük cürümdür. Kim olursa olsun zina ederse dört kazık çıkarlar, zaninin el ve ayaklarını bunlarla bağlarlar ve boynundan beline kadar balta ile keserler kadına da aynı muameleyi yaparlar. Sonra kadın ve erkeğin kesilen her parçasını bir ağaca asarlar. Hırsızlara da zani gibi aynı muameleyi yaparlar.”⁴⁴² Demiştir.

Bir kişinin katli konusunda ise, Moğol kanunlarını inceleyen Curt Alinge, bu suç için bir ayırmadan söz etmektedir. Bu ayrıma göre, birini tamamen akli başında iken öldürmekle kızgınlıkla öldürmek arasında fark vardır. Kişi akli başında değilken, örneğin sarhoşluk gibi hallerde cinayet işlediğinde tazminat ödeyebilmektedir. Ancak akli başında iken bir kişinin canına kıydığında kendisi de maktulun yaşadığı sondan kaçamamaktadır.⁴⁴³ Fuhuş, zina, hırsızlık ve adam öldürmeden başka bozkırlara bulaşmış olan bir suç daha vardır ki, bu da oğlancılıktır. Bu cürüm daha onuncu yüzyılda İbn Fazlan'ın kulağına kadar gelmiştir:

Oğlancılık Türklerde olağanüstü bir suçtur. Bir gün Harezmlî bir adam, Türk kralının naibi Kuzerkin'in kabilesine inmişti. Bir koyun satın almak için, bir müddet bir arkadaşının yanında misafir olarak kalmıştı. Türk'ün, henüz bıyığı terlemiş bir oğlu vardı. Harezmlî yavaş yavaş oğlanı aldatarak nihayet istediği şeye razı etti. Türk gelip onları suçüstü yakaladı, durumu Kuzerkin'e arz etti. Kuzerkin ona bütün Türkleri toplamasını söyledi. Türk de toplayabildiği kadar topladı. Kuzerkin oğlanın babasına: “Hak ile mi yoksa batıl ile mi hükmedeyim?” Diye sordu. Baba: “Hak ile.” Cevabını verdi. Kuzerkin: “Oğlunu getir.” Dedi. Baba derhal getirdi. Bunun üzerine Kuzerkin: “Oğlanın ve tüccarın öldürülmesi gerekir.” Dedi. Türk kızıp, oğlunu teslim etmem deyince Kuzerkin: “O halde tüccar diyetini versin.” Dedi. Tacir bu şartları kabul edip oğlanın işi için babaya bir miktar ve Kuzerkin'e 400 koyun verdi ve Türk ülkesinden çekip gitti.⁴⁴⁴

Bu suç daha sonraki yüzyıllarda İran'da olduğu gibi, Moğollar arasında da umumiyetle pek yayılmıştı. 1299 tarihinde büyük bir Moğol kalabalığının hatta Şam'da bir camide

⁴⁴¹ Plano Carpini, **age**, s.61.

⁴⁴² İbn Fazlan, **age**, s.72-3.

⁴⁴³ Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, Çev: Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s.99-100.

⁴⁴⁴ İbn Fazlan, **age**, s.64.

kendilerini bu fena âdete kaptırdıkları rivayet edilmişti. Ancak bu suçun çok fazla yayılmadığını, Çağatay'ın bu fenalığı şiddetle men etmiş olmasından anlayabiliyoruz.⁴⁴⁵

Sihirbazlık konusunda ise yasa, sihirbazlığı da ceza ile tehdit etmiş, ancak şamanların o zamanlar halk hayatında büyük bir yer tutan normal faaliyetlerine değil, bunların zehirlerle uğraşmalarına karşı çıkmıştır. Zira falcılık ve sihirli ilaçlar vermek suretiyle şamanların yapmakta oldukları karanlık işler, başkalarının sıhhatine zarar veren sonuçlar doğurabilmekteydi. Ceza yaptırımını ile bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁴⁴⁶

Bölgeyi ziyaret eden seyyahlarımız sosyal suçların yanı sıra, askeri suçlarla alakalı da edindiği bilgileri not etmişlerdir. Bu konudaki en tafsilatlı bilgiyi Carpini vermiştir:

Savaş planlarını düşmana ifşa edenlere, kuvvetli bir kişi tarafından kalın bir değnekle arkasına yüz defa vurarak ceza verirler. Emir kulu olan ve amirine karşı bir hata yapan kişilere de, hiç acımadan iyi bir dayak atılır. Savaş zamanında bir onluk gruptan 1, 2, 3 veya daha fazlası kaçarsa, kaçanlar ölümle cezalandırılır. Eğer bütün onluk toplu olarak kaçarlarsa ki bağlı oldukları yüzlük birliğin hepsi kaçmasa bile hepsi ölümle cezalandırılır. Yani bütün ordu genelde ricatta değilse, kaçanların sonu ölümdür. Aynı şekilde onluk gruptan ikisi veya üçü cesaretle düşmana saldırır ama diğer onluktan hiç kimse onlara katılmazsa, katılmayanlar da ölümle cezalandırılır. Onluk bir gruptan bir iki tanesi yakalandığı takdirde diğerleri bunu kurtarmazsa bunun cezası da ölümdür.⁴⁴⁷

Carpini'nin izah ettiklerinden başka, muhafızlık yapacak askerlerin içerisinde vazifesinde isteksizlik gösterenin cezasının ise, uzak memleketlere sürülmek olduğunu görüyoruz.⁴⁴⁸ Bundan başka, muhafızlardan biri yoklamada bulunmazsa, üç değnek vurularak cezalandırılmakta; aynı kişi ikinci yoklamada da bulunmazsa yedi değnek; yine aynı adam hasta olmayıp veya komutanından izinsiz üçüncü defa yoklamada bulunmazsa otuz yedi değnek vurularak cezalandırılmıştır.⁴⁴⁹ Diğer taraftan kıta komutanları, üstüm diyerek muhafızlara karışırca, yani her kim maiyetindekileri değnekle döverse değnekle; yumrukla döverse yumrukla dövülerek cezalandırılmaktadır.⁴⁵⁰ Bundan sonra bu adam, yasaya göre artık hizmet görmeye layık olmadığından uzak bir mıntıkaya sürülerek cezalandırılmaktadır.⁴⁵¹ Diğer taraftan yanında gerekli teçhizatı bulundurmamaları ve toplanma yerlerine derhal gitmeyenler de cezalandırılmıştır. Son olarak kendi isteğiyle bir

⁴⁴⁵ Bertold Spuler, *age*, s.429-30.

⁴⁴⁶ Curt Alinge, *age*, s.115.

⁴⁴⁷ Ahmet Temir, **Cengiz Han**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.74.

⁴⁴⁸ Ahmet Temir, *age*, s.74.

⁴⁴⁹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, 3. Baskı, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1981, s.409.

⁴⁵⁰ Ahmet Temir, *age*, s.75-6.

⁴⁵¹ Moğolların Gizli Tarihi, *age*, s.152.

kumandan dan diğ er kumandanın maiyetine ge ç en asker, ordu huzurunda idam ile cezalandırılmış tır. Onu kabul eden kumandan da ağır bir şekilde cezalandırılmış tır.⁴⁵² Ayrıca kolektif sorumluluk uygulaması da Cengiz Han'ın devleti ve varis devletler de yaygın olmuştur. Cengiz Han'ın komutanlarının çocukları, Cengiz Han'ın yanında bulunmuş ve generaller Han'ı, askeri anlamada hayal kırıklığına uğ rattıklarında generallerin çocukları da cezalandırılmış tır. Bu uygulama ile generallerin daha iyi performans göstermeleri sağ lanmaya çalışılmış tır. Yine biri, suç iş lediğ i takdirde bütün aile, hatta köy ve idari birimdeki bütün halk cezalandırılmış tır.⁴⁵³

Bozkırlarda bir takım siyasi suçlar da, ö lümle cezalandırılmış tır. Bunlar arasında elçi olmadığı halde, bir kimsenin elçilik payesini kullanarak nakil vasıtalarından ücretsiz istifade etmenin ve bedava yiyip içmesinin cezası ö lüm olmuştur.⁴⁵⁴

Cezaların uygulanması konusunda ise Rusçaya Altın Orda'dan ge ç en “palaç” (cellât) kelimesi, idam cezalarını uygulayan bir kiş inin varlığına; “nagayka” (kamçı) tabiri, dayak cezası alanların kamçı ile dövü ldüğüne iş aret etmektedir. Bundan baş ka hapse mahkûm edilenlerin “kabala” (zulüm, esaret) altında kaldıkları, bu mahkûmiyete götürülürken de “kandala” (kelepçe) ile ellerinin bağ landığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵ Suçların bazı dönemler affedilmesi meselesinde ise hükümdarın cülusu veyahut bir hastalığın iyi olması hallerinde, bütün cezaların affedildiğini görüyoruz.⁴⁵⁶ Bu konuda Marko Polo da, bazen Kubilay Han'ın suçluları affettiğini söylemiştir. Hatta bir rahip ona, hemen her üç yılda bir hükümdarın suçluları affettiğini anlatmıştır. Ancak bir takım suçlardan mahkûm olmuş suçlular, büyük hakanın ihsanıyla affedilseler dahi yahut cezalarını çekip bitirseler bile, ç enelerine bir iş aret yapıp, böylece suçlular, ç enelerdeki dağ lanmış gibi duran iş aretten tanınmış tır.⁴⁵⁷

Sonuç olarak yukarıda da bahsedildiğ i gibi bu suçlara verilen cezaların, genel hatlarıyla eski Türk töresinden geldiğ i görülmüştür. Buna kanıt olarak İbrahim Kafesoğ lu, Türk kültürünü iş lediğ i eserinde, adam ö ldürmenin cezasının idam olduğ unu; suçüstü yakalanan hırsızın da ö ldürüldüğ ünü söylemiştir. Zinanın, ordudan kaçanların sonunun da her zaman

⁴⁵² V. V. Barthold, 1981, s.410.

⁴⁵³ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009, s.297.

⁴⁵⁴ Curt Alinge, **age**, s.111.

⁴⁵⁵ İlyas Kamalov, 2009, s.296.

⁴⁵⁶ Bertold Spuler, **age**, s.415-6.

⁴⁵⁷ Marko Polo, **age**, C:1, s.151.

ölüm olduğunu aktarmıştır.⁴⁵⁸ Görülüyor ki yukarıda Altın Orda Devleti bünyesinde bahsettiğimiz suçların cezaları, eski Türk devletlerindeki cezalarla aynı şiddettedir. Bu durumda yine söyleyebiliriz ki Cengiz Yasası diye bilinen bu toplum kuralları, birden bire Cengiz çağında ortaya çıkmış şeyler değildir. Dolayısıyla onları etkileyen bir toplumun olması gerekiyor ki, o da Türklerdir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.280.

⁴⁵⁹ Saadettin Gömeç, 2006, s.10.

BÖLÜM V

DİNİ HAYAT

13.-15. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak sahasında, Altın Orda Devleti var olmakla birlikte, bünyesinde Kıpçaklar ve Moğollar bir arada yaşamaktaydı. Avrupalı ve Arap seyyahlar, mezkûr zaman diliminde bölgeyi ziyaret ettiklerinde, hâlâ Gök Tanrı İnancı ve Şamanistlik öğeler bir arada yaşamaya devam ediyordu. İbn Battuta bölgeye varığında ise halkın birçoğunun İslam dinine inanmış olduğunu görmüştü. Bunun yanı sıra Hıristiyanlığa ve Museviliğe inanmış olanlar da vardı. Ancak Altın Orda'da halkın çoğunluğu, daha çok İslamiyet, Gök Tanrı ve Hıristiyanlık dinlerine inanmıştı.

5.1. Gök Tanrı Dini

Türkler bugüne kadar birçok dine inanmışlardır. Ancak bilinen en eski inanç sistemlerinden biri Gök Tanrı inancıdır. Eski Çağlarda bu inanç sisteminde Tanrı, en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde olmuş, aynı zamanda semavi mahiyete sahip olup, çok defa “Kök Tengri” veya “Gök Tanrı” adı ile anılmıştır.⁴⁶⁰ Ancak Gök Tanrı'dan kendisine tapınılan mavi gökyüzü değil, Yüce Tanrı anlaşılmalıdır.⁴⁶¹ X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzları ziyaret eden İbn Fazlan, Oğuzların “bir tanrı” dediğini nakletmektedir. Ona göre Türklerden biri, bir zulme uğrar veya hoşuna gitmeyen bir işle karşılaşırsa başını göğe kaldırarak “bir tanrı” derdi.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Yıldız Kocasavaş, “Gök Tanrı İnancı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.326.

⁴⁶¹ Hikmet Tanyu, **İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, s.15.

⁴⁶² İbn Fazlan, **age**, s.63.

Eski Türkler gök, yer ve yeraltı âlemlerinin bazı ruh topluluklarıyla manevi güçlerle dolu olduğuna, her bir yerin manevî sahipleri bulunduğuna inanmışlardır. Buna göre tabiattaki her bir varlığın sahibi olan bir ruh vardır. Bütün nehirlerin, denizlerin, göllerin, dağların, tepelerin içinde veya üzerinde yaşayanların koruyucu ruhları vardır. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek gibi tabiat kuvvetleri, semavi ruhlar şeklinde tasavvur edilmektedir.⁴⁶³ Böylelikle eski Türklerin dini inanışlarının esasını, Gök Tanrı inanışı, atalar kültü ile birlikte tabiat kuvvetlerine inanış oluşturmuştur. Ancak yine de VI. yüzyıl tarihçisi Menandros Türklerden bahsederken, Türklerin her ne kadar toprağa, suya, ateşe kutsiyet yükleseler de, kâinatın tek yaratıcısı olan Tek Tanrı'ya inandıklarını söylemiştir. Netice itibariyle bu inancın esası, kâinatı bir bütünlük içerisinde kavramaktan geçmektedir.⁴⁶⁴

Türklerin bu tabiat kuvvetlerine yükledikleri ulûhiyet, Kimekler'de de kaydedilmiştir. Kimekler güneş ve ayı kardeş olarak görmüşlerdir. Onlara göre kötü ruhlar, güneş ve ayla mücadele eder, bazen de onları karanlık dünyasına hapsederdi. Anlaşıyor ki güneş ve ay tutulmasının bu şekilde meydana geldiğine inanılıyordu.⁴⁶⁵ Türkler arasında ay, güneş ve yıldızlar kültü olarak adlandırılan bu külte Kimeklerde de rastlanması, bu inancın, Kimeklerle iç içe olan Kıpçaklar arasında da olabileceği düşüncesine götürmüştür. Özellikle yıldızlar ve gezegenlerin ululanmasıyla ilgili Ebu'l-Fida Kıpçak Türklerinin işlerinin yıldızlarla olduğunu, onlardan hüküm çıkardıklarını nakletmiştir.⁴⁶⁶

Orhun kitabelerinde yer-sub şeklinde geçen bir kült daha vardır ki, bu da, dağ, orman, ırmak vs. ile ilgili tabiat öğelerinin kutsanmasıdır. Yer-su kültü şeklinde de tarif edilen bu kült, zamanla Türklerde gelişerek vatan kültürüne dönüşmüştür.⁴⁶⁷ Yer-Su kültürleri arasında dağ, en önemli yeri tutmaktadır. Türkler göğe yüksekliği sebebiyle dağı, tanrı makamı ve kutsal bilmişler, kurbanlarını da buralarda sunmuşlardır.⁴⁶⁸ O kadar ki Orta Asya'da dağların adları mukaddes, büyük ata ve büyük han gibi anlamları ifade eden "Han Tanrı", "Kutlağ" gibi isimler taşıya gelmiştir.⁴⁶⁹ Kıpçaklara gelince ise, elimizde örnek bulunmasa

⁴⁶³ Ekrem Sarıkcıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, 2.Baskı, Fakülte Kitapevi, Isparta 2002, s.65.

⁴⁶⁴ Celal Beydili Mehmedov, "Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma", **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.330.

⁴⁶⁵ Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara 1986, s.29.

⁴⁶⁶ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2000, s.212-3.

⁴⁶⁷ Abdulkadir İnan, 1986, s.48.

⁴⁶⁸ Ahmet Gökbel, **age**, s.215.

⁴⁶⁹ Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973, s.30-1

da Kıpçakların devamı diyebileceğimiz Başkurtlar arasında dağ kültürünün devam ettiği görülmüştür. Keza Başkurtlar, Ural dağlarını mübarek saymışlardır.⁴⁷⁰

Yine yer-su kültürleri arasında, ağaç ve orman kültürü de bulunmaktadır. Oğuz destanlarında Kıpçak boyunun menşei hakkındaki rivayette de, ağaçtan türeme efsanesinin izleri mevcuttur. Buna göre Oğuz Kağan, bir seferden dönüşünde savaşta ölen bir askerin eşi ağaç kavuğunun içinde bir oğlan doğurmuştur. Oğuz Han bu oğlanı evlat edinmiş ve ona Kıpçak (yani ağaç kavuğu) adını vermiştir.⁴⁷¹ Orman kültüründe ise Ötüken ormanlarının Kök Türkler ve Uygurlar döneminde, bütün Türklerce mukaddes sayıldığı bilinmektedir.⁴⁷² Diğer taraftan orman kültürü, kuzeyli çağdaş avcı kavimlerde de önemli kültürlerden biri olarak yaşamaya devam etmektedir.⁴⁷³

Adından da anlaşılacağı üzere şüphesiz yer-su kültürleri arasında su ve buna bağlı olarak göl, ırmak vs. gibi oluşumlar da Türklerce ulaştırılmıştır. Bazı kaynaklar Kıpçakların bir kolu olarak görülen Kimeklerde de su kültürünün yaygın olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁴ Buna göre suyu pisletmek, tükürmek, abdest bozarak kirletmek yasaklanmıştır.

Yer-su kültürlerinin bir diğer elemanı toprak kültürüdür. Bu konuda Annemaria, taşların kutsallığına yalnızca Türklerin inandığını söylemiş ve ilkel inançlarda bazı taşların kurban takdiminde özel bir kutsal mevki aldıklarını eklemiştir. Ona göre Türkler taşın içinde bir kuvvet kaynağı, bir ruh, bir mana olduğuna inanmaktadır.⁴⁷⁵ Bundan başka XI.-XIII. yüzyıllarda Kıpçakların hem siyaseten hem de nüfus itibarıyla yoğun olarak buldukları Karadeniz Kuzeyi'ndeki bölgelerde, taşla yağmur yağdırmanın yaygın olduğunu kaynaklar bildirmektedir.⁴⁷⁶

Yine bu kategoride ele alabileceğimiz ateş kültürü de Türklerde çok önemli bir yer tutmuştur. Türkler öteden beri ateşe saygı duymuş ve onda kutsal ve temizleyici bir güç olduğuna inanmışlardır. Ateşe duyulan saygıya örnek olarak, hançeri ateşe sokmak veya hançerle eti kazandan dışarı almak ya da ateşin yanında eti doğramak günah sayılmıştır. Çünkü ateşin bıçağın kuvvetini aldığına inanmışlardır. Bundan başka ateşin temizleyici gücüne

⁴⁷⁰ Age, s.33-4.

⁴⁷¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C:1, TTK, Ankara 2014, s.90.

⁴⁷² Ahmet Gökbel, **age**, s.220.

⁴⁷³ Abdulkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.39-40.

⁴⁷⁴ Ahmet Gökbel, **age**, s.221.

⁴⁷⁵ Annemaria Schimmel, **Dinler Tarihine Giriş**, Çeviren yok, Güven Matbaası, Ankara 1955, s.9,12.

⁴⁷⁶ Ahmet Gökbel, **age**, s.225.

inandıklarından çadır içinde abdest bozmak günah sayılmıştır. Eğer bu hareketi kasten yapan olursa ölümlle cezalandırılmış, kasıtsız yapanı ise kama, büyük bir meblağ ödeyip bütün çadırda oturanları, çadırdaki bütün eşyaları ve çadırı da iki ateş arasından geçirerek temizlemek mecburiyetinde bırakmışlardır. Kısacası ateşin her şeyi temizlediğine inanmışlardır. Hatta kendilerine elçiler, soylu kişiler veya diğerleri gelip hediyeler getirdiğinde, hem bu gelenlerin hem de eşyalarının temizlenmesi için, iki ateş arasından geçirmişler ve bu suretle büyü, zehir ve diğer musibetlerden korunduklarına inanmışlardır.⁴⁷⁷ Plano Carpini'ye göre ölen bir kişinin çadırında oturan akrabalarını ve diğerlerini şu şekilde ateşle temizleme işleminden geçirmişlerdir: “İki küme ateş yakarak, yanlarına iki tane mızrak dikerler ve iki mızrağın uçlarını iple bağlarlardı ve bu ipin altından insanları, hayvanları ve portatif çadırları geçirirlerdi. Sağda ve solda iki yaşlı kadın durarak bir takım dualar okurlar ve su serperlerdi. Bu törende bazı arabalar hasara uğrar ve arabaların üzerinden yere bir şey düşerse, bunlar ayinleri düzenleyenlere kalırdı.”⁴⁷⁸ Böyle bir temizleme işlemine Ruysbroeckli Willem da şahit olmuştur: “Saraya gönderilen her şeyi ateşlerin arasından geçirirler ve bunun için kendilerine bir pay alırlar. Ayrıca ölenlerin yorganlarını da ateşlerin arasından geçirerek arındırırlar. Eğer bu biçimde ateşler arasından geçerken herhangi bir şey yere düşerse, o şamanların malı olur.”⁴⁷⁹ Demıştır.

Sayıdığımız kültürler arasında önemli bir yere sahip olan bir diğer kültür ise atalar kültürüdür. Bu kültür, ölen ataların, özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı ile onlara karşı duyulan minnet hissidir.⁴⁸⁰ Türkler büyüklerin yani atalarının sözlerine, bilge kişilerin sözlerine itibar eden kimselerdi, İslam'ı kabul etmelerinden sonra Türkler arasında görülmeye başlayan evliya kültürünün menşei de bu sebeple atalar kültüründe aramak gerekir. Günümüzde Kıpçak Türklerinin yaşadığı bölgelerde de durum farksızdır.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Plano Carpini, **age**, s.50.

⁴⁷⁸ **Age**, s.44.

⁴⁷⁹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.251.

⁴⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türk Dini”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.292.

⁴⁸¹ Ahmet Gökbek, **age**, 230.

5.1.1. Ayin ve Yuğ Töreni

Dini ayinler için yapılan törenleri iki gruba ayırabiliriz: Belirli zamanda yapılması gerekenler ve tesadüfi olaylar nedeniyle yapılan özel ayin ve törenlerdir. Belirli zamanlarda yapılanlar ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılanlardır. Kıpçaklarda ilkbaharda yapılan bu bayrama “Kımız Murunduk” denmiştir.⁴⁸² Özel ayin ve törenler ise kan kardeşliği ve ant içme gibi merasimlerdir.⁴⁸³ Bu merasimler esnasında Türkler, genellikle ata ruhlarını ve Tanrı’yı memnun etmek, onun rızasını kazanmak ve istediklerini ona kabul ettirmek için kurban kesmişlerdir. Kurban, kanlı ve kansız olmak üzere iki ikiye ayrılmakla birlikte, kansız olanını “saçı” teşkil etmiştir.⁴⁸⁴ Konar-göçer kavimlerde saç unsuru olarak yiyecek-içecekler kullanılmıştır. Carpini’nin söylediğine göre, soylu bir hasta öldüğünde, onu bozkırda gizlice kazdıkları çok sevdiği bir yere gömerler ve önüne bir masa; masanın üstüne de bir kâse dolusu et ve bir testi kımız koyarlardı.⁴⁸⁵ Ruysbroeckli Willem da tıpkı Carpini gibi kısa süre önce ölen bir adamın içmesi için kımız, yemesi için de et koyduklarını görmüştü.⁴⁸⁶

Kanlı kurban ise, Gök Tanrı’ya atalara ve sulara sunularak bütün Türk boylarında da devam etmiştir.⁴⁸⁷ Kanlı kurban bugün adak olarak isimlendirilmektedir. Kök Türk kitabelerinde buna benzer olarak geçen “iduk” kelimesi, Kaşgarı’de, sahibinin yaptığı bir adak için saklanarak, yünü kırılmayan, sütü sağılmayan yük vurulmayarak başıboş bırakılıp salıverilen her hayvana verilen ad manasına gelmektedir.⁴⁸⁸ Türklerde kanlı kurbanlar arasında en önemlisi attır. At iskeletlerine Türk kavimlerinde sıkça rastlanmaktadır. Hatta Asya Hun hakanlarına ait kurganlarda ve Orta Avrupa’da Hun ve Avar çağı mezarlarında bol miktarda at iskeleti bulunmuştur.⁴⁸⁹ Atın kurban edilmesi araştırmacılar tarafından farklı yorumlara sebep olmuştur. Bunlardan birincisi, ölen kişinin yanında belirli şeylerin gömülmesi olmakla birlikte, diğer bir sebep, genele yayılmış olan, atın diğer dünyada ölüye rehberlik edeceği düşüncesidir.⁴⁹⁰ Biz genel kanaatin ikinci görüş

⁴⁸² Abdulkadir İnan, 1986, s.97.

⁴⁸³ Ahmet Gökbel, **age**, s.242.

⁴⁸⁴ Ahmet Gökbel, **age**, s.243.

⁴⁸⁵ Plano Carpini, **age**, s.50.

⁴⁸⁶ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.108.

⁴⁸⁷ Gökbel, **agm** s.184.

⁴⁸⁸ Kaşgarlı, **age**, C:1, s.65.

⁴⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.294.

⁴⁹⁰ Dmitry Dubrovsky, “Cuci Ulusu’nun Cenaze Törenlerinde At Kurban Edilmesi”, Çev: Nurşen Özsoy, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.80.

olduğunu düşünürüz. Zira at Türk'ün hayatı boyunca hep yol arkadaşı olmuştur. Çocukken biniciliğe başlayan bozkırlılar, yayan yürümeyi ayıp saymışlardır. Hayatı boyunca ondan ayrılmayan at, elbette ki ölümün de yani çıkacağı yeni yolculukta da yine onun yanında olacaktır. At dışında Türkler, sırasıyla koyun, sığır ve deveyi de kurban etmişler, bunlar arasında erkek olanları daha makbul saymışlardır.⁴⁹¹ Kurban edilen bu hayvanların dışında, dikkat çekici bir bilgi olarak özellikle yemin merasimlerinde köpeğin de kurban edildiği görülmektedir. 1245'te Moğolları ziyaret eden Plano Carpini bu konuda, Macaristan kralının oğlunun, bir Kuman hükümdarının kızıyla evlenmesinin üzerine on Kumanın, Macarların devletini koruyacaklarına dair kılıçla ortadan ikiye kesilmiş bir köpek üzerine yemin ettiklerini söylemiştir. Kumanların bu geleneğinin başka bir Hıristiyan yazarı Jean de Joinville'nin de raporunda yer alması dikkat çekicidir. Joinville'nin aktardığına göre, ne zaman Kumanlarla Bizanslılar bir anlaşma yapsa, Kumanlar iki taraf arasından bir köpek yürütür ve sonra onu kılıçla keserlerdi. Bizans temsilcilerine de aynı şeyi yaptırılırdı. Buna göre birbirlerini yüzüstü bırakırlarsa hem onlar hem de Bizanslılar böyle parçalara ayrılmalıydı.⁴⁹²

Eski Türklerde ölüm halinde yapılan yas törenleri de olurdu. Kırlarda ölünün bulunduğu çadırın etrafında süratli atlarla dolaşılır, saçlar kesilir, saç baş dağıtılır, yüz kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ölenin atlarının kuyrukları kesilerek kurban edilir, ayrıca yemek verilirdi. Bu törene de yoğ töreni adı verilirdi.⁴⁹³ Ratisbon'lu Petachia'ya göre, yoğ töreni esnasında yaşanan bu olaylardan başka, özellikle kadınların ölen akrabalarına gece gündüz ağıt yakmaları dikkat çeken bir adetti. Zira bu ağıt, oğul, kız veya diğer fertlerinden bir diğerinin ölümüne kadar devam ederdi. Geride kalan diğer kimseler de ölülerine ağıt yakarlar, kızlarına da ağıt yakmayı öğretirlerdi. Geceleri de feryat figan ederlerdi. Onların bu ağıtlarına köpekler de ulumalarıyla eşlik ederdi.⁴⁹⁴ Simon de Saint Quentinin de bahsettiğine göre ölü için kimileri otuz gün, kimileri daha fazla ya da daha az dövünerek yas tutarlardı.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ İbn Fazlan, **age**, s.131.

⁴⁹² Julian Baldick, **Hayvan ve Şaman**, Çev: Nevin Şahin, Hil Yayın, İstanbul 2011, s.67.

⁴⁹³ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.290.

⁴⁹⁴ Ratisbon'lu Petachia, **age**, s.95.

⁴⁹⁵ S. De S. Quentin, **age**, s.33.

5.1.2. Ölü Gömme Adetleri

Deşt-i Kıpçak sahasında ölümlerin nasıl gömüldüğüyle ilgili ilk bilgiyi Plano Carpini'den öğreniyoruz. Buna göre eğer onlardan biri ölümcül bir hastalığa tutulmuşsa, çadırına kara keçeye sarılı bir mızrak saplarıydı. Bunu gören herhangi bir yabancı, artık böyle bir hastanın çadırına giremez veya hasta artık son nefesini vermekte ise, hemen hemen bütün akrabaları hastayı terk eder, çünkü öyle bir hastanın ölümünde yanında kalan kişi veya kişiler, dokuz aya kadar hükümdarın otağına giremezlerdi.⁴⁹⁶ Bu duruma Willem da şahit olmuştu: “Birisini hasta olduğunda yatağına yatar ve konutunun önüne burada bir hasta adam olduğunu ve kimsenin içeri girmemesi gerektiğini belirten bir işaret koyarlar. Dolayısıyla hasta birisini, ona bakan kişi dışında kimse ziyaret edemez. Üstelik büyük hanelere mensup biri hastalandığında, kampın çevresine belli bir mesafede muhafızlar konur ve onlar kimsenin bu sınırların içine geçmesine izin vermezler. Çünkü gelenlerle içeriye kötü bir ruh ya da rüzgârın girebileceğinden korkarlar. Onların adeta rahipleri olan şamanları çağırırlar.⁴⁹⁷ Bir yetişkinin ölümü sırasında orada bulunan birisi, bir yıl boyunca Mengü Han'ın konutuna giremez, eğer ölen kişi çocuksa o konuta bir ay geçinceye kadar giremez.”⁴⁹⁸ Demiştir.

Plano Carpini'ye göre, böyle bir hastalık sürecinden sonra ölen bir kişi soylu ise onun gömülme merasimi farklı olurdu. Buna göre soylu bir hasta öldüğünde, onu bozkırda gizlice kaldıkları çok sevdiği bir yere gömerlerdi. Böyle bir soylu otağın içinde oturmuş vaziyette; önünde bir masa, masa üstünde bir kâse dolusu et ve bir testi kırmızı, bir kısrağ veya yavrusu, bir at, eğer ve üzengileri ile birlikte gömülürdü. Başka bir at da cenaze töreninde yenir ve derisi samanla doldurularak, uzun bir sopa ile birlikte iki veya dört kazık ayak üzerine geçirilerek, mezarın üzerine yerleştirilirdi. Böylece ölen kişi, ikamet etmek için bir çadıra, kendisine süt verecek bir kısrağa ve aynı zamanda hem damızlık olacak hem de binebileceği bir ata sahip olmuş olurdu.⁴⁹⁹ Ruysbroeckli Willem da bir soylunun aynı şekilde gömüldüğüne şahit olmuştu: “Kısa süre önce ölen bir adam için, yüksek direklerin arasına, yeryüzünün her bir yerine doğru dört tane olmak üzere, on altı at derisi astıklarını gördüm. Onun içmesi için kırmızı, yemesi için de et koymuşlardı.”⁵⁰⁰ Diğer taraftan Willem'e göre, eğer ölü daha yüksek bir sınıftan ise, her zaman mezarın yanına bir konut

⁴⁹⁶ Plano Carpini, **age**, s.50.

⁴⁹⁷ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.107-9.

⁴⁹⁸ **Age**, s.107.

⁴⁹⁹ Plano Carpini, **age**, s.50.

⁵⁰⁰ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.108.

bırakırlardı. Ölünün gömüldüğü yer bilinmez ve soylularını gömdükleri yerlerin çevresinde her zaman mezarları koruyan bir karargâh bırakırlardı.⁵⁰¹ Joinville'nin de aktardığına göre, bir gün Kumanlar arasında varlıklı bir emir ölmüştü. Emir güzelce giydirilip bir sandalyeye oturtulduktan sonra onunla beraber atı da, değerli eşyalarıyla birlikte gömülmüştü. Bu defin işlemi toprak ve taşların üstüne konulan tahtalardan sonra, ölenin anısına mezarın üstüne yapılan büyük bir tepecikle son bulmuştu.⁵⁰²

Plano Carpini'ye cenaze merasimlerinde gömülme işleminden sonra, törende yedikleri atın kemikleri de, ölünün ruhunun selameti için yakılırdı. Bu konuda daha çok kadınlar, toplanarak kocalarının ruhlarının selamete erişmesi için kemik yakarlardı. Yine Carpini'ye göre, soylulardan bazılarının başka şekillerde gömüldükleri de olurdu. Buna göre önce kimseye görünmeden bozkıra çıkarlar, orada çayırılık bir yerde büyük bir çukur kazarlar ve bu çukurun etrafında bir tünel açarlardı. Ondan sonra bu tünele ölen kişinin en sevdiği kölesi yatırılarak, ölüyü de onun üzerine koyarlardı. Köle havasızlıktan boğulmak üzereyken tünelden çekip çıkarırlar, dinlenmesini sağlarlar ve bu töreni üç defa tekrar ederlerdi. Neticede böyle bir törenden canlı olarak kurtulan köleyi azat ederlerdi. Bu şekilde azat edilmiş bir köle, ölenin çadırında ve akrabalarının yanında çok büyük bir saygınlığa sahip olurdu. Ölenin cenazesini ve eşyalarını yukarıda söylediğimiz tünele koyarlar, açtıkları çukuru yeniden toprakla örterek, üzerine çayır parçaları döşerler ve eski haline getirirlerdi. Böylece hiç kimse bu mezar yerini bulamazdı.⁵⁰³ Bu gömülüş biçiminden Simon de Saint Quentin'in de haberi olmuştu: “Eğer ölen Tatar zengin ve büyük bir adam ise, en değerli giysisiyle herkesten uzak saklı bir yere gömülür, giysisi de çıkarılmaz. Büyük beyler de yukarıda söylendiği gibi ölmeden önce kendilerine köleleri arasından birini işaretlerler, öldükleri zaman onlarla birlikte canlı olarak gömütüne konması için.”⁵⁰⁴

Görüldüğü üzere Deşt-i Kıpçak sahasında ölen şahıslar, belirli cenaze merasimlerine göre bu dünyada son; fakat öbür dünyada devam edecekleri yolculuklarına uğurlanırlardı. Onlardan bazıları Moğolların etkisiyle gizli; bazıları ise Kumanlarda olduğu gibi tepecik meydana getirilen mezarlara gömülürlerdi. Bu mezarlara Codex Comanicus'ta, “kereksür, kegür, kurgan, oba, bark, kümbet ve türbe” isimleri verilmişti. Bunlar arasında mezar için

⁵⁰¹ Age, s.107.

⁵⁰² Lazslo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s.154-5.

⁵⁰³ Plano Carpini, **age**, s.52.

⁵⁰⁴ S. De S. Quentin, **age**, s.33.

daha çok kurgan kullanılırken; oba, tepe manasına gelmekteydi.⁵⁰⁵ Bu konuda Ruysbroeckli Willem, Sartak'ın yolunda ilerlerken, Kumanların kurgan mezarlarını gördüğünde şöyle söylemişti: “Sartak'a ulaşmamıza kadar geçen iki ay boyunca, bir kent olabileceğini gösteren bir bina kalıntısına rastlamadık; yalnızca çok sayıda Kuman mezarı gördük.⁵⁰⁶ Sonra doğuya doğru ilerlerken tek gördüğümüz gök, yer ve zaman zaman sağımızda Tana Denizi denilen bir deniz ile Kuman mezarlarıydı.”⁵⁰⁷ Plano Carpini'ye göre ise Moğollar, yukarıda belirtildiği üzere mezar yerlerini, iki fersah öteden görülmek şöyle dursun, kimsenin aklına gelmeyecek ıssız yerlere gömerlerdi. Bu bölmeli mezar çukurunun üzerine, hele de tümsek yapmak şöyle dursun, dikkatle kesilmiş bir tarafa konmuş olan çimen keseklerini ölü gömüldükten sonra dikkatle yerlerine yerleştirirlerdi. Bu gizliliğin manasını anlamak ise güçtür. Belirsiz mezar yapmaya onları sevk eden şey, dini inançları mı, yoksa zengin mezarları günahkâr elleriyle yağmalayacak soygunculardan korumak mıydı bilemiyoruz.⁵⁰⁸ Bu gizlilik onlara ne derece fayda sağladı bilemiyoruz fakat Kuman mezarlarındaki açıklık ve tepecikler sayesinde Türk toprakları değişmiş; dış görünüşü ve iç düzeniyle gerçek Türk üslubunu yansıtır hale gelmişti. Çünkü kurgan kelimesi, komşu ülkelerde eskiden hudut anlamına gelmekteydi. Böylece insanlar kurganların bulunduğu yerlere vardıklarında, buralarda Türklerin ikamet ettiğini anlıyorlardı.⁵⁰⁹

Bu kurgan mezarlarda dikkati çeken önemli bir mesele daha vardı. Şöyle ki bir kimse ölüp bu şekilde kurgan yapıldıktan sonra, ölen kişinin mezarı üzerine balbal koyuyorlardı. Bu balballar, ölen bir kimsenin mezarının üzerine konulan, o kimsenin hayatta iken öldürdüğü düşmanları temsilen ağaçlardan ve taşlardan yapılan heykellerdi.⁵¹⁰ Balballar genellikle doğuya dönük olarak yapılır ve kurganın tepesinde veya yanında veya sadece yüksek bir ovanın üzerinde bulunurdu. Bunu uzaktan da görünmesi için yaparlardı. Ruysbroeckli Willem bunu şöyle tarif etmişti: “Kıpçak askerleri türbelerin üzerine toprak yığınları yapmakta ve yüzleri doğuya dönük olarak ve ellerinde belleri hizasında kâse tutan heykeller dikmektedirler.”⁵¹¹

⁵⁰⁵ Ahmet Gökbel, *age*, s.259.

⁵⁰⁶ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.112.

⁵⁰⁷ *Age*, s.121.

⁵⁰⁸ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, MEB, İstanbul 1970, s.202.

⁵⁰⁹ Murat Adji, 2002, s.137.

⁵¹⁰ Ahmet Gökbel, *age*, s.262.

⁵¹¹ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.108.

Balballar dışında ölen kişinin erkekler ve kadınlar için ayrı olmak üzere heykelinin de yapıldığı görülmüştür. Kadın heykellerinin gayet güzel olduğu, bilhassa başörtülerinin süslü işaretlerle bezendiği ve bunların Kumanların hayatlarındaki inançlarla bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu heykeller üzerinde çoğu zaman geometrik figürlere de rastlanmıştır. Bu yüzden Kumanlar da heykelciliğin erken dönemlerden itibaren geliştiğini söyleyebiliriz.⁵¹² Diğer taraftan yüzleri daima doğuya bakan bu heykellerin, yüzlerinin birbirine benzememesi, kaynaklardaki ölenin portresinin yapıldığına dair bilgileri de doğrulamaktadır.⁵¹³ Ancak Kıpçaklarda balbalların manası genelde başka olmuştur. Buna göre balbal, genelde ölen kimsenin heykeli olmasının yanı sıra, bazen de hizmetkârlarının tasviri olabilmıştır.⁵¹⁴

5.2. Şamanizm

Türkler tarih sahnesine çıktıklarından bu yana, çok değişik coğrafyalarda, Gök Tanrı, Budizm, Manihaizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dini gibi birçok dine inanmışlardır. Birçok araştırmacı, Türklerin inandıkları dinler arasında Şamanizm'i de zikretmişlerdir. Ancak bir din olmayan, sihri bir sistem olan Şamanizm, aslında görünmeyen ruhlar âlemiyle irtibat kurmak ve ruhların desteğini elde etmek olan, tedavi ile ilgili metotlar bütünüdür. Başta Mircea Eliade olmak üzere Jean Paul Roux, Hikmet Tanyu, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu ve pek çok bilim adamı da, Şamanizm'in, Orta ve Kuzey Asya'nın dini hayatına egemen olsa da, bu geniş bölgenin dini olmadığını söylemişlerdir.⁵¹⁵

13.-15. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'ta da Şamanistik unsurlara rastlanmaktadır. Zira Cengiz istilasını sırasında, Moğolların çoğunluğunun Şamanist oldukları bilinmektedir. Böylece Altın Orda Devleti'nin de kurulmasıyla, bölgeye yerleşen Moğollarla, Şamanistik unsurlar burada daha çok görülmeye başlamıştır.⁵¹⁶ Moğolların gelmesiyle bölgede daha etkili olmaya başlayan Şamanistik öğeler, Deşt-i Kıpçak'a Müslümanlığın yayılmasından çok sonraki devirlere kadar bile bölgeden tamamen silinmemiştir.

⁵¹² Yücel, **agm**, C:2, s.192.

⁵¹³ Karamürsel, **agm**, s.78.

⁵¹⁴ Mustafa Safran, **age**, s.77.

⁵¹⁵ Fatma Ahsen Turan, "Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı", **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.120.

⁵¹⁶ Nurettin Birol, **agt**, s.75.

Carpini'ye göre Şamanistik davranışlarda bulunan halk, keçeden insan suretinde maketler yapıyor ve bu maketleri yurtlarının girişlerinin her iki tarafına yerleştiriyorlardı. Bu maketlerin alt kısımlarına, yine keçeden yapılma ve memeye benzeyen bir figür koyuyorlar, kendi inanışlarına göre bunlar sürülerini koruyor, onların üremesini ve sütlerinin bol olmasını sağlıyordu. Yine ipekten başka maketler de yapıyorlar ve bunlara büyük bir saygı duyuyorlardı. Hatta bazı Moğollar bu maketleri güzelce örtülmüş arabalara koyarak, yurtlarının kapısının önüne yerleştiriyorlar ve her kim bu arabalardan bir şey çalarsa, onu acımasızca ölümle cezalandırıyorlardı.⁵¹⁷ Keçeden yapılma bu maketlere Willem da şahit olmuştu: “Ölülerinin keçeden suretlerini yaparlar, bunlara en pahalı malzemelerden giysiler giydirir ve bunları bir ya da iki arabaya koyarlar. Korunması şamanların sorumluluğunda olan bu arabalara, kimse dokunmaya cesaret edemez: şamanlar onların papazlarıdır.”⁵¹⁸

Bu Şamanistik davranışlar, yukarıda zikredildiği gibi Moğollardan önce de bu coğrafyada hâkimdi. Bu keçeden yapılan figürler de, Hunlardan beri devam eden Şamanistik inancın bir parçasıydı. Keza MÖ 121'de Çinlilere esir düşen Hun prensinin altından yapılmış figürü ve buna ibadeti ve Altay'daki deriden ongunlar bunların ilk örnekleriydi.⁵¹⁹ Zaten Moğollar da Batu Han komutasında Deşt-i Kıpçak'a girdiklerinde, bozkırlarda yaşayan ve Şamanist davranış gösteren Kıpçaklarla, kendi dini inanışları arasında önemli bir fark görememişlerdi. Sadece Moğollardaki Şamanist inançlar Türklerinkine göre daha barbar ve iptidai özellikler taşımaktaydı. Ancak yine de Kıpçaklardaki ölü gömme ve defin âdeti, insan kurban etme hariç Moğollarinkiyle aynıydı.⁵²⁰ Buna göre Moğolların yüce tanrısının adı “tengri” idi ve “gök” anlamına gelmekteydi. Moğollar göğün her şeyi gördüğüne inanırlar ve yemin ederken “gök bilsin ki” ya da “gök görsün ki” derlerdi.⁵²¹ Plano Carpini'ye göre onlar görünen ve görünmeyen dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına ve bu dünyadaki her şeyin onun âdetiyle yerini bulacağına inanırlardı. O'na, ya dua ederek ya da methiyeler söyleyerek ya da dini ayinler yaparak tapınırlardı.⁵²² Mengü Kağan bu konuda Ruysbroeckli Willem ve İslam ülkesinden gelmiş olan bir elçiye: “Biz tek bir Tanrı'ya inanır ve taparız. O'nun emri ile yaşar ve ölürüz. Dünya ve ahrette mucizat ve mülakat da

⁵¹⁷ Plano Carpini, **age**, s.43.

⁵¹⁸ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.167.

⁵¹⁹ Abdulkadir İnan, 1976, s.3.

⁵²⁰ A. Yu. Yakubovsky, **age**, s.19.

⁵²¹ Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015, s.12.

⁵²² Plano Carpini, **age**, s.43.

O'na aittir. Tanrı, görünen ve görünmeyen her şeyin halikidir. Allah sizlere kitaplar gönderdi; ama siz onların yazdıklarını tutmazsınız. Bize de gaibi bilen kamlar verdi; onların dediklerini yapar ve huzur içinde yaşarsınız.”⁵²³ Demişti.

5.2.1. Şamanlar/Kamlar

Eski Türklerde, dinî ayin ve kurban merasimlerini yöneten, ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan kişiler vardı. Bir çeşit din görevlisi özelliğindeki bu kişilere “kam” denirdi. Tunguzlar bunlara “şaman” derlerdi. Kâmlar, çeşitli ruhlarla ilişki kurmasını bilen kişilerdi. Normal insanlar, ruhların hangi tabiatta, hangi huyda olduklarını, nelerden hoşlandıklarını bilemezlerdi. Onların hangi cins kurbanlardan memnun kalacaklarını tayin edemezlerdi. Ancak, kâm veya şamanlar, ata ruhlarından aldıkları kuvvet ve ilham ile bütün bunları bilebilirlerdi. Bir yandan iyi ruhların insanlar için faydalı, tesirlerini devam ettirmelerini sağlamağa, diğer yandan da çeşitli çarelere başvurarak, kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeğe çalışırlardı. Kâmlar, bu maksatla düzenlediği ayinlerde, ruhlar ile temasa geçip onları hoşnut ederek, istenilen neticeyi almaya gayret ederlerdi.⁵²⁴ Bu sebeple her dönemde toplum içerisinde güçlü olurlar, halk tarafından da kendilerine saygı duyulduğu kadar korku da duyulurdu.⁵²⁵

Şamanlar, Şamanizm inanç sisteminin rahibiydiler. Bu sebeple kurban takdim eder, evi, ölülerin ruhlarından temizler, rica ve şükran dualarının icrasını idare eder, nihayet o bir doktor, falcı ve havayı da önceden haber veren kimse gibi roller üstlenirdi. Özellikle ölüm ve hastalık gibi durumlarda, ruhun kurtarılması gibi işlevlerin yanında, kısırlık ve zor geçen doğumlarda vazgeçilmez bir kişilikti.⁵²⁶ Ancak bu roller herkese nasip olmazdı. Zira şamanlık kabiliyeti ve bilgisi irsiydi; babadan oğla geçerdi. Ancak Şaman, bunun için babasından ders almaz, bu meslek için hazırlanmazdı. Çünkü şamanlık kuvveti ona, insanı bütün varlığı ile kavrayan bir hastalık gibi, birden bire gelirdi.⁵²⁷

⁵²³ Ruysbroeckli Willem, **age**, s. 246-7.

⁵²⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, **age**, s.76.

⁵²⁵ Jean Paul Roux, 2001, s.146.

⁵²⁶ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C:3, Çev: Ali Berktaş, , Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s.24.

⁵²⁷ Wilhelm Radloff, **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev: Ahmet Temir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.233.

Deşt-i Kıpçak'tan geçen, kendisi de bir rahip olan Ruysbroeckli Willem, şamanların güçleri, adetleri, toplum içerisindeki rolleri ve yaptıkları işler hakkında dikkat çekici notlar almıştı. Buna göre şamanlar, sürekli Mengü'nün ve diğer varlıklı kişilerin saraylarının önünde bulunurlardı; zira yoksulların şamanları yoktu. Onlar göç edecekleri zaman şamanlar, tıpkı İsrail'in çocuklarının önünden giden bir bulut sütunu gibi önden giderlerdi. Kampın nerede kurulacağını saptar ve ilk önce onlar konutlarını arabadan indirirler, kampın geri kalanı ise onları izlerdi. Bir bayram olduğunda ya da ayın birinde, bir takım suretleri ortaya çıkarır ve onları kendi evlerinde düzenli bir halka oluşturacak biçimde yerleştirirlerdi. Sonra Moğollar gelir, onların evlerine girer, suretlerin önünde eğilir ve onlara taparlardı. Ancak yabancıların konuta girmesine izin verilmezdi.⁵²⁸

Willem'e göre şamanların bazıları -özellikle de reisleri- astronomi konusunda oldukça bilgiliydi ve hatta güneş ve ay tutulmasını öngörebilirdi. Ayrıca şamanlar, her eylemin gerçekleştirilmesi için hangi günlerin uğurlu, hangilerinin uğursuz olduğunu belirlerler ve bu nedenle Moğollar asla onların olurlarını almadan birliklerini toplamaz ve savaşa girmezlerdi. Keza Willem'e göre Moğollar, çoktan Macaristan'da olmaları gerekirken şamanları bu eylemi olumsuz addettiği için orada boy gösterememişlerdi.⁵²⁹

Yine Willem'e Şamanlar, saraya gönderilen her şeyi, temizlenmesi için ateşlerin arasından geçirirlerdi. Bunu yaparken kendilerine de pay almalarının yanı sıra, bu biçimde ateşler arasından geçen eşyalardan herhangi bir şey yere düşerse, o da şamanların malı olurdu. Bundan başka şamanlar, bir erkek çocuk doğduğunda yazgısını tahmin etmek için çağırılır, birisi hasta olduğunda da getirilir; belli bir makamla ilahilerini okur ve hastalığın doğal mı, yoksa büyü sonucu mu olduğu konusunda hüküm verirdi. Ayrıca şamanlar, sihirle havayı da bozarlardı. Soğuk, doğal nedenlerle çok şiddetli olduğu ve buna bir çare bulamadıkları zaman, kampta insan avına çıkar, bu kişileri soğuğu getirmekle suçlarlar ve bunlar hemen idam edilirdi. Bazıları şeytan da çağırılır; evlerine geceleri şeytandan bir şey öğrenmek isteyenleri toplar, konutun ortasına pişmiş et koyarlardı. Çağırıcı yapan kam, büyü sözlerini söylemeye başlar ve elinde tuttuğu tefi hızla yere çarpar, sonunda cinnet

⁵²⁸ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.167.

⁵²⁹ *Age*, s.251.

geçirmeye başlar ve kendisini bağlatırdı. Sonra şeytanlar karanlıkta ortaya çıkarlar, şaman onlara yemeleri için et verir ve kehanetlerde bulunurdu.⁵³⁰

Şamanlar üyesi oldukları topluluğun psişik bütünlüğünün korunmasında da temel bir rol oynarlardı. Toplumdaki başlıca cin ve şeytan kovucular onlardı; şeytanlarla ve hastalıklarla savaştıkları kadar kara büyücülerle de dövüşürlerdi. Şamanın vuruşkanlığı, bazen saldırgan bir hale dönüşebilir; bazı Sibiryaya geleneklerinde şamanların hayvan kılığı içinde sürekli olarak birbirleriyle kapıştıkları söylenirdi. Fakat bu saldırganlık kural değil istisnaydı. Temel ve evrensel olan, şamanın “kötülük güçleri” denebilecek olan şeyle mücadelesiydi.⁵³¹ Bu mücadelede kam, her şeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden, ruhunu göklere yükseltir veya yeraltına inerdi. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurmaya muvaffak olurdu.⁵³²

İnsanlar doğrudan Tanrı'ya müracaat edemiyorlardı. Ancak orta tabakalarda oturan ruhlardan veya cennete ulaşmış atalarının ruhlarından aracılık etmelerini isteyebiliyorlardı. İsteği daha üst tabakalara iletmek için ise, şamanlara kabiliyet verilmişti. Şaman da uyuşturucu dumanla ayin usulüne göre tamamen kendinden geçinceye kadar yaptıkları dansla, epileptik kasılmaya benzer bir duruma yani vecde geliyorlar ve bu durumda hayaller görüyorlardı. Böylece ruhları, ruh dünyasına uçuyor ve hastalığı kovma amacıyla kötü ruhlarla mücadele ediyorlardı.⁵³³ Bu sebeple Kafesoğlu Şamanizm için: “Görülüyor ki şamanlık bir dinden ziyade temel prensibi, ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir.”⁵³⁴ Demişti.

5.3. İslamiyet

Birçok Türk topluluğu, VII. yüzyılın birinci yarısının sonlarından itibaren İslamiyet ile temas kurarken, Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçakların İslam ile tanışması ancak, ticaretle birlikte güneyden ve doğudan bölgeye nüfuz etmesiyle başlamıştır. Özellikle ticari önem

⁵³⁰ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.250-5.

⁵³¹ Mircea Eliade, **Şamanizm**, Çev: İsmet Birkan, 3. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2014, s.40.

⁵³² Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 21/33 (2003), s.90.

⁵³³ Lazslo Rasonyi, 1984, s.13.

⁵³⁴ Kafesoğlu, **agm**, s.33-4.

dolayısıyla İtil’de İslam dini oldukça yayılmıştır. Zira Bulgar ve İtil gibi büyük merkezlerin İslamlaşması, buraya kütle halinde gelen ve hatta bu alana yerleşen tacir ve esnafların sayesinde olmuştur.⁵³⁵ Bu konuda Ruysbroeckli Willem Bulgar şehrine girdiğinde: “Bu mevkiden kuzeydeki Büyük Bulgaristan kentlerine yolculuk beş gün sürer; Muhammed’in dinini oraya hangi şeytanın götürdüğünü merak ediyorum. Bu Bulgarlar Sarakenlerin (Müslüman) en kötü türüdür ve Muhammed’in dinine herkesten fazla bağlıdır.”⁵³⁶ Demiştir. Diğer taraftan Deşt-i Kıpçak’ta Şamanist kalan Moğolların ise, Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasında sallandıktan sonra, birden İslamiyet’e meyletmeleri, Türk milletinin ekseriyetinin Müslümanlığı artık çoktan kabul etmiş olmasının tesiriyle izah edilmiştir. Zira Müslümanlar, daha Cengiz çağında hükümdarların yanında mühim yer tutmuşlardır. Harezmi Mahmut Yalavaç ile Karluklar’dan Danişment ve Hasan isminde ikisi, Cengiz Han’ın yakın arkadaşları arasında zikredilmişlerdir.⁵³⁷ Kısacası Kıpçakların İslam dini ile tanışmaları ve Müslüman olmaya başlamaları, yukarıda bahsedildiği üzere ticaretle beraber ancak, X. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, fakat İslam’ı seçenlerin tamamen gönülden bağlanmaları, XIII.-XIV. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bu konuda en önemli etken şüphesiz, Cengiz Han’ın torunlarından Berke-Han’ın Müslüman olmasıdır. Halkının bir kısmı X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman olan Altın Orda’da, Cengiz Han’ın torunlarından olan ve Batu’nun küçük biraderi olan Berke-Han’ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle buradaki Müslümanlar, daha fazla itibar görmeye başlamış ve ülke tam manasıyla bir Türk-İslam devleti olma yoluna koyulmuştur.⁵³⁸ Hatta 922 yılından itibaren İslam kültürünün yavaş yavaş yayıldığı bu bölgede, Saray şehrinin de kurulup Türkistan ile ticaret münasebetlerinin tekrar kurulmasıyla, Altın Orda’da Müslüman gruplar diğer gruplara galip gelmeye başlamıştır. Berke-Han’dan sonra ise, başa gelen yeni hanlar İslam’a meyletmeseler de Özbek Han’ın başa gelmesiyle İslam dini tekrar hız kazanmıştır. Böylelikle daha XIV. yüzyılda İslamlık, Moğollarca ele geçirilen Güney Rusya’dan, Moğolistan ve Çin’in sınırlarına değin uzanan topraklarda devlet dini olma değerini kazanmıştır.⁵³⁹ Böylece Özbek Han döneminde özellikle Saray şehri, camiler, medreseler, tekkelerle süslenmiştir. Ayrıca Saray’da bilim adamları, şeyhler,

⁵³⁵ A. Yu. Yakubovsky, *age*, s.9-10.

⁵³⁶ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.143.

⁵³⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s.263-4.

⁵³⁸ V. V. Barthold, 1981, s.528-9.

⁵³⁹ V. V. Barthold, 1981, s.24.

seyitler itibar görmüşlerdir.⁵⁴⁰ Özbek Han bu davranışıyla, derin bir samimiyetle İslamiyet'e bağlılığını açıkça göstermiştir.⁵⁴¹ Bundan başka Özbek Han, kaynaklarda namazı hakkı ile eda etmeye, orucunu tutmağa müdavim bir hükümdar olarak gösterilmiştir.⁵⁴² İbn Battuta da Özbek Han'ı, dünyanın en kudretli yedi hükümdarı arasında sayarken, onun aynı zamanda Allah'ın düşmanlarından Bizans ile gaza ve cihada vazifeli olduğunu söylemiştir.⁵⁴³ Gerçekten de Özbek Han 1319-1324 ve 1330'lu yıllarda, Trakya'ya kadar çeşitli bahanelerle girmeye muvaffak olmuştur.⁵⁴⁴ Bundan başka İbn Battuta, Özbek Sultan'ın döneminde İslamiyet'in gelişme durumuna da şahitlik etmiştir. 1333 Ocak ayında, Altın Orda toprakları üzerine yaptığı seyahatleri sırasında Battuta, her yerde camilere kadınlara ve zaviyelere rastladığını söylemiştir. Mesela Kefe'de bir camiye rastlamıştır. Yine oradayken Şehzade el-Horasani'nin liderliğini yaptığı bir imarethanede kalmıştır. Buranın hem Hanefi mezhebine göre hüküm veren bir başka kadısı, hem de Şafii mezhebine göre hüküm veren bir başka kadısı bulunduğunu söylemiştir. Battuta burada ayrıca, pek çok eğitilmiş din adamıyla tanışmıştır. Bunların arasında bir kadı ve Alan olan bir hoca ve ayrıca hutbe okuyan ve sembolik öneme sahip olmakla birlikte, Cuma namazlarının kılındığı bir camide, halife adına insanları selamlayan bir vaizin de bulunduğunu söylemiştir.⁵⁴⁵

Görüldüğü üzere, İbn Battuta'nın uğradığı şehirlerde çok canlı ve köklü bir İslami yaşayış hüküm sürüyordu. Seyyah hemen hemen her şehirde, zaviyelere ve şeyhlere rastlamış ve kendisi ile de en fazla bunlar ilgilenmişti. Zaviyeler ibadet maksadıyla kurulmuş hayır sahipleri tarafından bedava yemek verilen ve tasavvuf erbabının kaldığı yerlerdi. Bunlardan birkaçı; “Şeyh Horasanizade Zaviyesi Kırım'da,⁵⁴⁶ Bıcağcı Ahı Dergâhı Azak'ta⁵⁴⁷ Zahid Hoca Nizameddin Zaviyesi Saray'da,⁵⁴⁸ Şeyh Muhammed Betaihi Zaviyesi Macar'daydı. İbn Battuta'nın aktardığına göre, bu devirde zaviyelerin toplumda çok önemli bir yeri vardı. Din büyüklerine ve şeyhlere aşırı saygı gösteriliyordu. Bu hususta özellikle Macar şehri başta olmak üzere, daha çok kadınlar aşırı tutum

⁵⁴⁰ Ahmet Gökbel, **age**, s.274.

⁵⁴¹ W. De. Tiesenhausen, **age**, s.40.

⁵⁴² **Age**, s.346.

⁵⁴³ İbn Battuta, **age**, s.320.

⁵⁴⁴ Z. V. Togan, 1946, s.343.

⁵⁴⁵ Schamiloglu, **agm**, s.421.

⁵⁴⁶ İbn Battuta, **age**, s.309-10.

⁵⁴⁷ **Age**, s.314.

⁵⁴⁸ **Age**, s.320.

içindeydiler.⁵⁴⁹ Sultanlar da şeyhlere ve din büyüklerine bağlıydılar. Özbek Han her Cuma Numeneddin-i Harezmi'yi zaviyesinde ziyaret ederdi. Bu şeyh kendisini karşılamadığı gibi, ayağa da kalkmazdı. Sultan onunla yumuşak konuştuğu halde, o bunun aksini yapardı. Ama halktan fukaralara tam aksi davranır, onlara iltifatta bulunurdu.⁵⁵⁰ İbn Battuta da Özbek Sultan'ın ülkesinde tıpkı şeyhler gibi; sultanın tertip ettiği şeyhlerin, kadıların, fakihlerin, şürefanın ve dervişlerin bulunduğu bir iftar yemeğinde bulunmuş ve orada sultana medihkar sözlerle takdim edilmiş ve sultan da ona gereken saygı ve ikramı göstermişti.⁵⁵¹ İslami ibadetlerle ilgili olarak ise İbn Battuta, Deşt-i Kıpçak'ta, Sultan Özbek'in ikinci hatunu Kebek Hatun'u ziyaret ettiğinde, sürekli Kur'an okuduğunu görmüştü.⁵⁵² Bundan başka, katıldığı bir ziyafette daha İbn Battuta Kur'an, hutbe ve ilahi okunduğunu görmüştü:

Yemek bitince güzel sesle okunan Kur'an dinlendi. Bir minber kurularak vaiz buraya çıktı. Hafızlar önde yerlerini aldılar. Biz cemaat olarak fevkalade hazırlanmış bir hutbe dinledik. Hatip, sultan ve Tülek-Timur Bey için dua etti. Orada hazır bulunan cemaat için de ayrı ayrı dualarda bulundu. Vaiz duayı önce Arapça söylüyor, ardından Türkçe'sini açıklıyordu. Onun sözlerinin ara yerlerinde ise hafızlar, Kur'an'dan ayetler okuyorlar, bu ayetleri güzel bir nağme ile tekrarlıyorlardı. Sonra ilahi söylemeye başladılar. Daha sonra Farsça ve Türkçe okumaya başladılar. Bu bölüme ise "mülemma" adını veriyorlardı. Bunların ardından yine yemek getirildi, meclis böylece akşama kadar sürdü.⁵⁵³

Codex Comanicus'ta da, bölgede İslam dini ile ilgili kelimelere rastlanmıştır. Bunlar arasında, Allah manasında "tengri" tabirinin kullanıldığı görülmüştür.⁵⁵⁴ Tanrı aşkı anlamında "tanrı sevmekliği" ve "bej tenri" sözleri karşımıza çıkmaktadır. Tanrı'ya karşı tövbe etmek anlamında "tanrıya kayıttı"; tövben kabul edildi manasında da "tenri seni soyurgady" denilmiştir. Peygambere yine "peygamber", veya "elzi" ve yalavaç" adı verilmiştir. İslamiyet'i kabul eden kişiye "Müslüman" denilmekle beraber, İslam ibadetleri ile ilgili ise "namazlık", "oruç", "kurban", "sadaga" gibi kelimeler karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁵

İslamiyet her ne kadar, Deşt-i Kıpçak sahasında Altın Orda Devleti kurulmadan önce ve sonra yaşanmaktaysa da, Müslüman ahalinin şehirde yaşayanları ile konar-göçer olanları arasında dine bağlılıkları konusunda her zaman bir fark olmuştur. Şehirdekiler daha fazla

⁵⁴⁹ İbn Battuta, **age**, s.317.

⁵⁵⁰ Schamiloğlu, **agm**, s.421.

⁵⁵¹ İbn Battuta, **age**, s.322.

⁵⁵² **Age**, s.323.

⁵⁵³ **Age**, s.315.

⁵⁵⁴ Kaare Grönbech, **age**, s.183.

⁵⁵⁵ Mustafa Safran, **age**, s.74-5.

dine bağılı olup; konar-göçer Türkler ve Türkleşmeye başlayan Moğollarda, İslam'a geç girmelerinden dolayı, Şamanî gelenekler ve İslami inançlar bir arada görülmüştür. Buna örnek olarak, Özbek Han'ın karargâhında at eti, kımız ve diğer içkilerin bulunması, Özbek Han'ın Cuma namazına İbn Battuta'nın deyişiyle içmiş olmasından dolayı sallanarak gelmesi, eski Türk dinindeki atalar kültü ve yuğ merasimine İslami bir şekil verilerek yaşatılmasının bir görüntüsü olarak cenaze merasimlerinde Şamanî gelenekler ve evliyalara paçavralar bağlanması, konar-göçerler arasındaki Şamanizm'in başlıca kalıntılarıydı.⁵⁵⁶ Anlaşılan o ki, yüzlerce çadırdan birinde hoca ve hafızlar Kuran-ı Kerim okur, hatim indirirler; başka teferruat hep Şamanizm adetlerine göre icra edilirdi. Ölünün mezarına kımız saçılır, et parçaları atılır, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp, ölüye değsin diye ateşe atılırdı. Kuran-ı kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt söyleyen kadınların sesi birbirine karışırdı.⁵⁵⁷ Günümüzde de toplanan etnografya ve folklor materyalleri, Anadolu köylerinde birçok Şamanizm kalıntılarının yaşatıldığını göstermektedir. Keza ölünün arkasından yemek verme ve ağaçlara çaput bağlama, ağıt yakma gibi adetler hala devam etmektedir.⁵⁵⁸

Sonuç olarak denilebilir ki, Türklerin inandıkları bazı dinler, onlar için milli benliklerini kaybetme neticesi vermiştir. Özellikle doğu Hıristiyanlığının Ortodoks mezhebi, Türk milleti için hep tehlike arz etmiş, pek çok Kıpçak Ruslaşmıştır. Yalnız İslam dinidir ki, Türklerin kadim inançları ile uygunluk göstermesi sebebiyle, Türklere uygun olmayan Hıristiyanlık gibi mahalli kalmayıp, Türkler arasında yaygınlaşmış ve Türklüğü takviye eden bir din durumunda olmuştur.

5.4. Hıristiyanlık

Kıpçaklar İslam dininden başka Hıristiyanlık dinine de inanmışlardır. Öyle ki Güney Rusya'da XIV. yüzyılda Kıpçaklar arasında Hıristiyanlardan söz edilmiştir.⁵⁵⁹ Zira Kıpçaklar, daha Moğollar devrinden önce iki yandan; Rusya ve Batı Avrupa yönünden Hıristiyanlık tesirine maruz kalmışlardır. Bu propagandanın Moğollar devrinde de devam

⁵⁵⁶ İbn Battuta, **age**, s.330.

⁵⁵⁷ Abdulkadir İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.394.

⁵⁵⁸ **Agm**, s.398.

⁵⁵⁹ Wilhelm Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev: Hasan Eren, TTK, Ankara 2001, s.19-20.

ettiği, XIII. yüzyıl Kıpçak sözlüğünden anlaşılmıştır ki, bunda İncil metni ile Katolik ilahilerin Türkçe tercümeleri bulunmuştur.⁵⁶⁰ Bundan başka XIV. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden İbn Battuta, Kerç ile Kefe arasında Hıristiyan Kıpçaklar gördüğünü söylemiştir.⁵⁶¹ Pero Tafur da özellikle Kefe’de, hem Katolik hem Ortodoks Hıristiyanların bulunduğunu görmüştür.⁵⁶² İbn Battuta’nın ve Pero Tafur’un ifadesindeki bu Hıristiyan Kıpçaklar, bölgedeki Hıristiyanlık propagandasının canlı delilleridir.⁵⁶³ Yukarıda bahsedilen Kıpçak sözlüğünde geçen bazı kelimeler ise, bölgedeki Hıristiyan dininin varlığının bir başka delilleridir. Zaten bilindiği üzere bu sözlüğün yazılış amaçlarından biri de, Kıpçakları Hıristiyanlaştırmaktır.⁵⁶⁴ Sözlükte geçen “yovık kötürmelik” in günah çıkarma; “Kristian” kelimesinin Hıristiyan;⁵⁶⁵ “Anga papdan yuvukkun boşak” cümlesinin ise papaz tarafından günah çıkarmak manasına geldiği anlaşılmıştır.⁵⁶⁶ Ayrıca yine bu sözlükte, “kilisia” (kilise), “pap” (rahip, papa), “frista” (melek), “Katolik”, “condroc” (kilise için günlük buhur), “bastisma” (vaftiz), “ave” (kutsal), “algis” (takdiz etme) gibi Hıristiyanlığa dair birçok kelimeye rastlanmıştır.⁵⁶⁷

Gerek Balkanlar’a gerekse Karadeniz kuzeyine gelen Kıpçaklar, Hıristiyanlıkla XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşınmaya başlamışlardır. İlk olarak 1055 yılında Rus topraklarına gelen Kıpçakları, Ruslar en çok bu din konusunda etkilemişlerdir. Rus yüksek tabakasının birçoğunun Kıpçak kızları ile evlenmeleri ve Kıpçakların çoğunun Rus arazisinde kalmaları, Kıpçaklardan bir kısmının Hıristiyanlaşmasına neden olmuştur. Yine Rusların yerleşik hayat sürüp, yazılı kaynaklara sahip olması da Kıpçaklar üzerindeki etkilerinden olmuştur.⁵⁶⁸ Kıpçak başbuğlarından Konçak’ın oğullarının “Yuriy” ve “Daniil” isimlerini taşımaları ile Bastı’nın Hıristiyan olması, onların Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini seçtiklerini göstermektedir. Yine Dinyeper Nehri’nin kollarından Konki suyunun dik sahillerinde; Kıpçaklara ait olması muhtemel 78 mezar bulunmuştur. Bu mezarlar taştan yapılmış küçük mezarlar olmakla birlikte, bunlardan bir tanesinin

⁵⁶⁰ Nurettin Birol, **agt**, s.82.

⁵⁶¹ İbn Battuta, **age**, s.310.

⁵⁶² Pero Tafur, **age**, s.155.

⁵⁶³ İsmet Parmaksızoğlu, **age**, s.66.

⁵⁶⁴ Ahmet Gökbel, **age**, sf. 313.

⁵⁶⁵ Kaare Grönbech, **age**, s.123.

⁵⁶⁶ **Age**, s.233.

⁵⁶⁷ Mustafa Safran, **age**, s.74.

⁵⁶⁸ A. N. Kurat, 1972, s.76.

içinde haç şeklinde bir süs eşyasının bulunması da Kumanlardan bazılarının Hıristiyanlığı kabul ettiklerini göstermiştir.⁵⁶⁹

5.5. Musevilik

Hazarların tesiriyle bir miktar Kuman-Kıpçak zümresi, Museviliği de kabul etmiştir. Kıpçak sahasında yaşayan Karailerin de Musevi olduğu bilinmektedir. Hatta bu konuda Ratisbonlu Petachia: “Kedar⁵⁷⁰ topraklarında hiç Yahudi yoktur. Burada sadece Karailer yaşamaktadır.”⁵⁷¹ demiştir. Ancak bu topluluğun ne dereceye kadar Hazar, ne dereceye kadar Kıpçak oldukları pek tespit edilememiştir. Yalnızca dillerinin Kıpçakça olduğu bilinmektedir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Yücel, **agm**, C:2, s.192.

⁵⁷⁰ Küçük Rusya ve Ukrayna.

⁵⁷¹ Ratisbon’lu Petachia, **age**, s.96.

⁵⁷² A. N. Kurat, 1972, s.105.

BÖLÜM VI

EKONOMİ

Deşt-i Kıpçak sahasında halk geçimini, çobanlık, çiftçilik, avcılık ve tüccarlık gibi belli başlı mesleklerle sağlardı. Seyyahların anlatılarından bu tarz mesleklerin varlığından haberdar oluyoruz. Geniş bozkırlar, çoğunluğu konar-göçer yaşayan toplum için hayvanlarını otlatmak adına büyük kolaylık sağlıyordu. Yerleşik hayat yaşayanlar için de Deşt-i Kıpçak'ın ekilebilir alanları kullanılıyor ve böylece bir kısım nüfus çiftçilikle geçimini sağlıyordu. Bundan başka Deşt-i Kıpçak sahasının ticaret yolları üzerindeki konumu ve önemli şehir limanları sayesinde birçok kişi de tüccarlık ile meşgul oluyordu.

Deşt-i Kıpçak'ın ticari konumu sayesinde, bölgede kurulan Altın Orda Devleti için ticaret gerçekten de önemli bir gelir kaynağıydı. Bu sebeple Moğollar tarafından fethi sırasında Deşt-i Kıpçak şehir hayatı ve ticareti, geniş çapta zarara uğramış, hatta 1223 Kalka muharebesini takiben özellikle Kırım'ın yağmaya uğramasına rağmen, ticaretin Altın Orda için önemini bilen Batu Han tarafından, bu harekât sırasında vuku bulan tahribatın içtimai ve iktisadi hayat üzerindeki tesirlerini silinmiş ve her millet ve her dinden olan tüccarların bulunduğu bir müşavere heyetinden layıkıyla faydalanılmaya çalışılmıştı. Böylelikle hâkimiyeti altına giren Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya, Harezm ülkelerinin o devir dünyasındaki önemini idrak, doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde gerçekleşen eski ticaret yollarını emniyet altına aldığı takdirde iktisadi ve siyasi hayatının kuvvet kazanacağını anlamıştı. Bu doğrultuda Asya'dan Avrupa'ya ve Yukarı Bulgarya'dan güneye giden kervan yolunun geçtiği İtil boyunda, başkenti Saray'ı tesis etmişti. Böylece kısa zamanda Kırım bölgesinin Kefe, Kerç, Sudak ve Azak limanları; Yukarı Bulgarya'nın

Bulgar, Ükek; Kuzey Kafkasya'nın Macar; Harezmi ülkesinin Urgenç gibi şehirleri tekrar eski ticari canlılığını kazanmıştı.⁵⁷³

Deşt-i Kıpçak'ta konumu nedeniyle belli başlı meslek gruplarından, ön planda olan mesleğin tüccarlık olduğu bir gerçektir. Bu sebeple, tüccarlık mesleğinden başlayarak Deşt-i Kıpçak'taki meslek gruplarını incelemek istiyoruz. Bu doğrultuda, tüccarların alıp sattıkları malların detaylarını incelemeyen önce ilk etapta, 13. yüzyılda, paraya verilen isimlerin, paradan başka kıymetli maddelerin neler olduğunun ve ticaret ile ilgili kavramların ve tüccarların mal alıp sattıkları şehir ve limanların neler olduğunun verilmesini daha uygun buluyoruz.

6.1. Para ve Kıymetli Maddeler

Türklerin İslamiyet'i kabul döneminden itibaren gümüş para, "akça" olarak, altın para da "dinar" olarak adlandırılmıştır. Codex Comanicus'da geçen "acca" tabiri de muhtemelen dirhem denilen gümüş para için kullanılmıştır. Bu noktadan hareketle Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçakların, diğer Türk illerinde kullanılan dirhem ve altın para dinarı kullandıkları düşünülebilir.⁵⁷⁴ Diğer taraftan Kıpçak sahasında ticari gücü elinde bulunduran Cenevizlilerin, Kırım'ın Kefe'sinde bastıkları ön tarafında Janus'un, arka tarafında da Tatar Han'ının damgası bulunan gümüş sikkelere "asper"; altın sikkelere de "livre" denildiği ve ticari önemi haiz Kıpçak şehirlerinde de bu paraların geçerli olduğu bilinmektedir. Değerli madenlerin ise Hindistan'dan geldiği bilinmektedir. Bu madenlerin bazıları ise şunlardır: "incü", "laal" (yakut taşı), "yalmas" (elmas), "sumurut" (zümrüt), "rpoxa" (firuze).⁵⁷⁵

6.2. Ticaret ve Ticaret ile İlgili Terimler

Codex Comanicus'tan öğrenildiğine göre Kıpçak sahasında ticarete "satov" denmiştir. Satış anlamında "satuq", alış anlamında ise "alış" kelimeleri kullanılmıştır. Kâr karşılığında ise "asih" tabiri kullanılmıştır. Ödeme anlamında "tolamac", fiyat anlamında

⁵⁷³ Mustafa Kafalı, 1976, s.146.

⁵⁷⁴ Gökbel, **agm**, s.182.

⁵⁷⁵ Mustafa Safran, **age**, s.145-6.

ise “baha” veya “saga” kelimeleri karşılık bulmuştur. Piyasa anlamında “bazar” kullanılmakla beraber, pazar ve çarşı dışında küçük dükkânlara ise “chebit” veya “tugan” denmiştir. Ticaretle uğraşan kişiye ise “bazargan” adı verilmiştir.⁵⁷⁶

6.3. Deşt-i Kıpçak Sahasında Tüccarların Mal Alıp Sattıkları Önemli Şehir ve Limanlar

XI.-XIV. yüzyıllarda faaliyette bulunan önemli ticaret yolları içinde Kuman iskân sahasının önemli bir yeri vardı. Hazarlardan başlayarak Altın Orda devrinin sonuna kadar güneydoğu Avrupa'nın hayatında önemli bir yere sahip olan Volga ticaret yolu, 965'te kısmen zarar görmüş ise de, önemini Kıpçak devrinde de sürdürmüştü.⁵⁷⁷ Bu konuda Orta Asya tarihinin en büyük araştırmacısı V. V. Barthold'un “Moğol İstilasına Kadar Türkistan” adlı eserinde, X. yüzyıl Bulgar alanından Volga yoluyla Harezm'e sevk edilen malların bir listesi zikredilmiştir. Bu listeyi Barthold'un tercüme ettiği şekilde aktarıyoruz; samur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri; mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav esirleri, koyunlar, inekler... Görüldüğü üzere listede kürklerin yanında işlenmiş at derilerine, yararlı kabuklara, esirlere ve hayvanlara rastlanıyor. Keza Kumanlar devrinde geniş ölçüde büyüyen Bulgar şehri, yalnız kürk ticaretiyle değil deri ticaretiyle de zenginleşmişti. Hatta bu mallardan hangisinin en önemli gelir kaynağı olduğu tartışılabilirdi.⁵⁷⁸ Öyle ki Bulgar şehri, IX.-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkeziydi.⁵⁷⁹ XIII. yüzyıla gelindiğinde ise, İbn Battuta'nın aktardığına göre Bulgarlar, hayvancılıkta ve ekincilikte ileri seviyeye ulaşmalarının yanı sıra bu sahada muhtelif kıymetli kürklü hayvanların çokluğu sayesinde, kürk ticaretinde de önemli bir yere sahip olmuşlardı. Bahsedilen hayvanların kürkleri, Türkistan, İran, Bizans ülkelerine gider ve bu ülkelerden buraya - özellikle Hazar Devleti'nin zayıflamasıyla- birçok tüccar gelip gider olmuştu.⁵⁸⁰ Bu yönüyle Bulgar şehri, Altın Orda kürk ticaretinin merkezi olup imalathaneleri, pazar yerleri

⁵⁷⁶ Age, s.147-8.

⁵⁷⁷ Mustafa Kafalı, 1976, s.128.

⁵⁷⁸ V. V. Barthold, 1981, s.299.

⁵⁷⁹ A. N. Kurat, 1972, s.113.

⁵⁸⁰ Age, s.114-7.

binaları ve camileri ile mamur bir belde olarak temayüz etmişti.⁵⁸¹ İbn Battuta, Bulgar alanına gittiğinde meydana gelen bir kürk ticaretini şöyle aktarmıştı:

Karanlıklar ülkesine (Bulgar ülkesi) büyük köpeklerin çektiği küçük arabalarla seyahat edilir. Bu arazi baştan aşağı buzlarla kaplı olduğundan, insanların ayakları kayar, diğer hayvanların toynakları tutmaz; köpeklerinse tırnakları vardır. Bu yüzden ayakları buz üstünde sabit kalır, kaymaz. Bu arazide ancak kuvvetli zengin tüccarlar seyahat edebilir. Orada ne taş ne ağaç ne de toprak var. Dolayısıyla yiyeceğini, yakacağını ve içeceğini, en azından yüz civarında arabaya doldurmayan kimse bu yola düşmemeli! Arazinin kılavuzları, oraya çok gidip gelen köpeklerdir. Bu yüzden fiyatları bin dinar civarındadır! Hatta yemek hazır olunca insanlardan önce köpeklerin doyurulması gerekiyormuş! Çünkü köpek bir şeye kızıp da kaçarsa, sahibini ölüme terk etmiş demektir. Bu uçsuz bucaksız alanda kırk menzil ilerleyen yolcular, karanlıklar ülkesinin sınırında dururlar. Herkes getirdiği eşya ve malı ortaya bırakır. Ve her zamanki menzillerine geri dönerler. Ertesi gün tekrar oraya geldiklerinde, bıraktıklarının alındığını, onların yerinde samur, sincap ve kakım kürklerinin bulunduğunu görürler. Eşya bırakan kişi, oradaki kürkleri yeterli görürse alışveriş tamamlanmış demektir. Kendi malına karşılık bunları az bulursa, her şeyi olduğu gibi oraya bırakır. Meçhul alıcılar ya kürklerin sayısını artırırlar yahut tamamen kaldırıp en baştan aldıkları eşyayı geri bırakırlar oraya! Alışveriş hep böyle cereyan eder. Alınan kürklerin en kaliteliyi “kakum” dur. Bu cins bir kürk Hindistan’da bin dinara satılır; bizim paramızla iki yüz elli altın eder. Rengi son derece beyazdır. Bir karış boyunda olan bir hayvanın postundan yapılır. Hayvanın kuyruğu uzun olup, kürkle beraber alınır, atılmaz. Kakumdan sonra “samur” gelir. Bunun derisi dört yüz dinara veya aşağı bir fiyata alınabilir. Kuşkusuz bu kürklerin başlıca özelliği bit kapmamalarıdır. Çin ülkesinin asilleri ve ileri gelen kumandanları bu derileri yakalarına koyuyorlar. Irak ve Fars tüccarları da böyle yapıyorlar.⁵⁸²

Bulgar bölgesinin bu meşhur kürk ticaretinden Marko Polo’nun da haberi olmuştur. O da tekerlekli araçların gidemediği bu yerlerde köpeklerle çekilen kızaklara binerek, muhteşem tuzaklarla kıymetli kürklü hayvanların avlandığını öğrenmiştir.⁵⁸³

Altın Orda devletinin hayatında Bulgar alanı, sağladığı buğday ile de önemli bir değer kazanmıştır. Çünkü gerek Güney Rus prensliklerinde gerek Müslüman doğuda, geniş bir üne sahip Kafkasya bölgelerinden gelen buğday, bu hususta Bulgar bölgesiyle rekabet edememiştir. Ayrıca bu buğday, buradan suyoluyla kolayca ve ucuz şekilde bütün aşağı Volga havzasına ve özellikle Saray Berke ve Saray Batu şehirlerine sevk edilebilmiştir.⁵⁸⁴

Bulgar şehrinde başka Sudak şehri de, o dönemde Yakın Doğu ve Anadolu ile yapılan bütün ticareti sağlamıştır.⁵⁸⁵ Keza 13. yüzyılda Anadolu, Suriye ve Mezopotamya ile Deşt-i Kıpçak arasında büyük bir mübadele olduğu, Sinop’tan gemiye binen Türk tüccarların Sudak’a vardıkları, pamuklu ve ipekli kumaşlar, baharat götürüp; kuzeyden kürk, köle ve

⁵⁸¹ Nurettin Birol, **agt**, s.109.

⁵⁸² İbn Battuta, **age**, s.326.

⁵⁸³ Marko Polo, **age**, C:2, s. 218-9.

⁵⁸⁴ A. Yu. Yakubovsky, **age**, s.83.

⁵⁸⁵ Mustafa Kafalı, 1976, s.128.

cariye aldıkları öğrenilmiştir.⁵⁸⁶ Hatta bu alışveriş sayesinde şehir büyüyüp zenginleşmiş ve birçok kişi buraya gelerek yerleşmiş; o kadar ki nüfus bu yüzyılda, 308.000 olarak kaydedilmiştir.⁵⁸⁷

Volga ticaret yolunun bir diğer önemli şehri olan Kırım ile de, bir yandan Trabzon bir yandan da İstanbul arasında, büyük ticaret gerçekleştirilmiştir. Keza XIII. yüzyılda Anadolu'nun Suriye ve Musul'un Müslüman halkı ile Güney Rusya Kıpçak sakinleri arasında yoğun mübadele faaliyetinin olduğu anlaşılmıştır. Sivas'taki kervanlar, yanlarında pamuklu ve ipekli kumaşlar, baharatlar ile Selçuklu Sultanlarının arazisinden geçerek Deşt-i Kıpçak'a varmış; Kırım ve Kıpçak halkı da, çoğu kez denizi geçerek Anadolu'ya güzel kürklerini götürmüşlerdir.⁵⁸⁸ Kürk ve kumaşların yanı sıra tuz da Kırım'dan Avrupa ülkelerine sevk edilmiştir. Anlaşılabacağı üzere Kıpçak sahası büyük bir tuz üretim kapasitesine sahiptir.⁵⁸⁹ Diğer taraftan Kırım bölgesindeki Kerç, Kefe, Sudak ve Azak limanları, Deşt-i Kıpçak'ın Avrupa memleketlerine açılan kapısı olmuştur.⁵⁹⁰ Bilhassa Ceneviz ve Venedik tacirleri, bu limanlarda koloniler teşkil ederek her çeşit ticari ürünü buraya getirip satmış veya buradan alıp Avrupa pazarlarına nakletmişlerdir. Hatta Cenevizliler bir grup Kıpçak'ı esir edip götürürlerken Tokta Han peşlerine düşmüş ancak gemilerle kaçan Cenevizlilere yetişememiştir. Keza Memluk ordusunu teşkil eden Kıpçak kölelerinin de bu yolla götürüldüğü muhakkaktır.⁵⁹¹

Azak şehrinin de bu bölge de önemli bir yeri vardı. Hint ve İran baharatı, boya maddeleri, güzel kokulu bitkiler, gerek Trabzon ve gerekse Azak yoluyla ithal edilirdi.⁵⁹² Bundan başka kuzeyin kürk eşyası, yine Azak ve Kefe yoluyla gelirdi. Contarini, Astrahan'dayken Venedik'e giden baharatın da Azak ve Astrahan yoluyla gittiğini duymuştu. Marko Polo da Azak'ın önemli bir ticaret merkezi olduğunu, bilhassa deri işlemeciliği ve bunun yanı sıra ince pamuklu kumaş dokumasının yabancılar tarafından çok beğenildiğini söylemişti.⁵⁹³ Schiltberger ise Azak'tan gemilerle Venedik ve Cenova'ya büyük ölçüde balık

⁵⁸⁶ Ergin Ayan, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", **Karadeniz Araştırmaları**, 30 (2011), s.59.

⁵⁸⁷ Mustafa Safran, **age**, s.152.

⁵⁸⁸ Gökbel, **agm**, s.182.

⁵⁸⁹ Mustafa Kafalı, 1976, s.128.

⁵⁹⁰ **Age**, s.147.

⁵⁹¹ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev: Reşat Uzmen, 1. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980, s.381.

⁵⁹² Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticareti Tarihi**, Çev: Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 1975, s.542.

⁵⁹³ Marko Polo, **age**, C:2, s.177.

götürüldüğünü görmüştü.⁵⁹⁴ Bundan başka Azak şehri, Avrupalı gemiler ile doğrudan ancak Don'un ağzına kadar gidebildiği için İtalyan ve Flaman kumaşının satışında Kefe ile aktif rekabet eden, önemli Frenk kolonilerinin en uzak mesafede olanı hale gelmişti.⁵⁹⁵ Keza Barbaro, İran'a seyahatinde bir Frenk elçinin Tatarları tanınmasına şaşırılmış, elçi ise bunun üzerine Frenklerin Kefe ile yakın ilişkileri olduğunu ve buna bağlı olarak değiş-tokuş yaptıklarını söylemişti.⁵⁹⁶ Kefe konusunda Ambrogio Contarini de şehrin Karadeniz kıyısında ticaret açısından övgüye değer bir yer olduğunu ve çeşitli milletlerden oluşan kalabalık nüfusu ve zenginliği ile oldukça meşhur olduğunu gözlemlemişti.⁵⁹⁷ Bu bilgiyi Pero Tafur da doğrulamakla beraber o, aynı zamanda en çok köle ticaretinin bu şehirde yapıldığını belirtmiş ve özellikle Memluklerin köle satın almak için Kefe de aracı bulundurduklarını söylemişti.⁵⁹⁸ Pero Tafur aynı zamanda Kefe'ye Pers ülkesi ve Hindistan'dan karayoluyla; denizden ise Tana, Karadeniz ve Hazar Denizleri yoluyla muazzam miktarlarda ticari mal, baharat, altın, inci ve değerli taşlar geldiğini ve hepsinden önemlisi ise dünyanın dört bir köşesinden kürkler geldiğini, bu kürklerin fiyatlarının diğer yörelere göre daha ucuz olduğunu belirtmişti.⁵⁹⁹

Kıpçaklar için önemli olan bir diğer ticaret yolu da, Kırım vasıtasıyla Kıpçaklara gelen Karadeniz yoluydu. Bu yol geniş bozkırlardan geçtiği için, Volga ticaret yolundan daha az öneme sahip olsa da geniş bir alım satım faaliyetine aracılık etmişti.⁶⁰⁰

6.4. Tüccarlık ve Başlıca Ticaret Emtiası

Deşt-i Kıpçak sahasında kurulmuş olan Altın Orda Devleti'nde ticaretin önemli bir yere sahip olduğunu ve tüccarların hangi şehirler aracılığıyla hangi ülkelerle ticaret yaptıklarını yukarıda belirtmeye çalıştık. Şüphesiz Altın Orda'da, ticaretin önemli bir gelir kaynağı olması sebebiyle tüccarlar, önemli bir konuma sahiptiler. Tüccarlar çeşitli vakıflar kurarak, din adamları ile iyi münasebetler tesis etmesini biliyor ve böylece ülkenin esas sahibi

⁵⁹⁴ Johannes Schiltberger, *age*, s.119.

⁵⁹⁵ Ross E. Dunn, *age*, s.184.

⁵⁹⁶ Josaphat Barbaro, *age*, s.64.

⁵⁹⁷ Ambrogio Contarini, *age*, s.81.

⁵⁹⁸ Pero Tafur, *age*, s.155.

⁵⁹⁹ *Age*, s.157.

⁶⁰⁰ İbrahim Kafesoğlu, *age*, s.291.

durumuna geliyorlardı.⁶⁰¹ Hatta tüccarlar devletlerarasında ciddi problemlere dahi konu olabiliyorlardı. Bilindiği gibi İlhanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Altın Orda ile mücadele içinde olmuştu. Hülâgü'nün Tebriz'deki Berke-Han'ın tacirlerinin mallarını yağma etmesi, kendilerini ise öldürmesi bardağı taşıran son damla olmuştu. Mısır sultanı Baybars'ın da kışkırtmasıyla Berke-Han, İlhanlı ülkesine yürümüştü (1262). Bu gibi sebeplerden ötürü Altın Orda Devleti'nin özellikle tüccarları korumak adına çıkardığı politikalar dikkat çekiyordu. Tüccarların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccarlar, milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu.⁶⁰²

Yukarıda ayrı ayrı verdiğimiz tüccarların alıp sattığı mallar hakkındaki toplu bilgiyi ise, XIV. yüzyılın ortalarında Florentina'lı bir tüccar olan Francesco Balducci Pegolotti'nin eseri "La Pratica della Mercatura"dan öğreniyoruz. Buna göre, tüccarların dışarıya sattıkları ticari mallar arasında; balaban (şahin, doğan), baluç (balık), chrsak (tilki kürkü), bugday, teri (deri), bal, tein (sinap kürkü), chaten (keten), arpa, catlauc (fındık), darı, caman (kimyon), eltiri (kuzu kürkü), cumis (gümüş), balaux (balmumu), börü (kurt pöstekisi), bager (bakır), savsar (sansar kürkü), choy suruchi (koyun derisi), kul (köle), chis (samur), ve cager (şarap) gibi eşyalar vardı.

Deşt-i Kıpçak tüccarlarının dışarıdan aldığı mallar arasında ise genellikle; mamuh (pamuk), acitas (şap), şabur (sarısabır), charabar (kehribar), corgasin (kurşun), nac (ipekli kumaş), "yalmas" (elmas), fil dişi, raxiana (rezene), grandul (karanfil), nardan (nar), castana (kestane), ketanj (keten), noghuc (nohut), ghorma (hurma), demir, incir, sarmisoc (sarımsak), macun, badem, caun (kavun), ypar (misk), chageth (kağıt), chonasuj (civa), last (ham ipek), samurut (zümrüt), ypac (ipek), ymsiri (mumya), zeytinyağ, inci, pirinç, kadife, choux (keçe), yung (yün) gibi eşyalar yer almaktaydı. Unutulmamalıdır ki bu ürünler, Kıpçak sahasına gelip buradan başka ülkelere de nakledilirdi.⁶⁰³

⁶⁰¹ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Kazan Hanları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.212.

⁶⁰² **Age**, s.213.

⁶⁰³ Mustafa Safran, **age**, s.153-7.

6.5. Hayvancılık

Cuci Ulusundan önce ve Moğollar zamanında Kıpçaklar da, bozkır kültürüne mensup atlı konar-göçer Türk topluluklarıydı.⁶⁰⁴ Nitekim Plano Carpini 1246'da Deşt-i Kıpçak'tan geçerken Kıpçak bozkırlarındaki konar-göçerlerin zenginliğini şöyle tasvir etmişti: “Deve, sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Tün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum.”⁶⁰⁵ Viladimirstov'a göre ise: “Moğol konar-göçerleri sığır, koyun, keçi ve at beslerlerdi; deve ise az bulunurdu. Dünyanın diğer çoban kavimlerinde olduğu gibi, Moğol konar-göçerleri de sürülerine otlaklar arayarak sene de birkaç defa yer değiştirirler, göç ederlerdi. Bu göçme işlemini öyle tanzim ederlerdi ki kışın sürülerin kökünde kurumuş otları bulup, otlamalarına elverişli olan yerleri muhafaza eder, kışın oralara konarlardı.”⁶⁰⁶ Görüldüğü üzere bozkırlılar için yaşam, hayvanlarla iç içe bir durum halini almıştı. Zira bu onlar için geçim, bir nevi yaşam kaynağıydı. Keza hayvanların etinden, sütünden yararlanmanın yanı sıra, İbn Battuta'nın da aktardığı gibi Deşt-i Kıpçak halkı, odun bulamadığı zaman bu hayvanların tezeklerinden dahi yararlanarak, ısınmak için kullanırdı.⁶⁰⁷

Konar-göçer ekonomisinde en mühim yeri hayvancılık tutuyordu. Hayvanların arasında ise şüphesiz en mühim gelir kaynağı attı. Bu konuda İbn Battuta şöyle diyordu:

Bu memlekette attan bol bir şey yok. Fiyatları hakikaten ucuz. En iyi at bu ülke parasıyla elli veya altmış dirheme alınır. Bizim diyarımızda bir dinar civarında para demektir bu! Bu atlar Mısır'da “ekadiş” denilen cinsten olup, halk bunlarla geçiniyor. Bizde koyun neyse burada at o! Belki bizdeki koyun sürülerinden daha çok. Her Türk'ün elinde bunlardan binlercesi vardır. At sahibi olan Türkler arasında, ülkede yerleşmiş şöyle bir adet vardır: Kadınların bindikleri arabanın bir köşesine bir arşın boyunda ince bir değnek asılıyor. Ucuna da bir karış uzunlukta bir keçe parçası bağlanıyor ve her bin at için tek parça bağlıyorlar. Ben gezi sırasında on civarında keçe asılmış arabaya tesadüf ettim. Yetiştirilen atların çoğu Hindistan'a gönderiliyor. Her at kervanı altı binden az ya da çok attan oluşuyor. Her tüccarın iki yüz civarında atı var. Tacirler her elli at için bir sürücü tutarlar. Tacirler iyi para kazanıyor. Zira onlar bu atlardan en ucuza sattıklarını yüz dinara vermektedirler! Bu para bizim Mağrip altını ile yirmi beş dinar ediyor. Çoğu kez bunun iki fiyata satmaları da imkân dâhilindedir. Hatta bir at, demin verdiğimiz rakamın dört katı fazlasına bile gidebilir! “Ciyad” diye tabir edilen kaliteli küheylanlar ise beş yüz dinara gider. Hindistanlılar yük taşıma veya yarış için bu taraftan at satın almazlar; savaşta hem kendileri hem hayvanları zırh büründüğünden dayanıklılığa ve adımların genişliğine önem verirler. Yarış hayvanlarına gelince, bunları Yemen, Uman ve Fars eyaletlerinden getirirler ki bu cins hayvanların biri, bin ile dört bin dinar arasında alıcı bulur.⁶⁰⁸

Barbaro da, tıpkı Battuta'nın söylediği gibi alıcıların, binden iki bine kadar at satın alabileceğini zira atın burada koyun gibi sürüler halinde bulunduğunu söylemiştir. O kadar

⁶⁰⁴ Nurettin Birol, **agt**, s.94.

⁶⁰⁵ Plano Carpini, **age**, s.42.

⁶⁰⁶ B. Y. Vladimirtsov, **age**, s.62.

⁶⁰⁷ İbn Battuta, **age**, s.310.

⁶⁰⁸ İsmet Parmaksızoğlu, **age**, s.72-3.

ki satıcıların atlarının geniş bozkırı tamamıyla kapladığına defalarca şahit olmuştur.⁶⁰⁹ Tüccarlar tarafından ticaret emtiası olarak da kullanılan at, daha çok erkek cinsinden seçilmiş; dişisi kısarak ise, damızlık olarak kullanılmıştır. Zira kısrağın ekonomik değeri, daha çok sütünden ileri gelmekte; başlıca Türk içkisi olan kımız, sadece kısarak ve deve sütünden yapılmaktadır. Atın şüphesiz eti de hayvancı Türkler için çok önemli olmuştur. Onlara göre at eti adeta misk gibi kokmaktadır. Ancak yine de Türkler, zaruret ve dini tören dışında atlarını pek kesmemişlerdir.⁶¹⁰ Diğer taraftan atın itibar sağladığına dair kayıtlar da Dede Korkut destanlarında mevcut olup, hikâyelerde at kahramanın ayrılmaz parçası ve yardımcı olmuştur. Bundan başka Altay-Yenisey destanlarından öğrenildiği üzere kahramanlar atlarının adıyla zikredilmişlerdir.⁶¹¹ Hayvancı Türklerin en çok kullandığı vasıta da yine attır. Tarihi kayıtlara göre Hun Türkleri at sırtında alışveriş yapar, yer içer, hatta atın ince boynuna sarılarak uyurlardı.⁶¹² Kutsal bir varlık derecesine vardırılan at, şüphesiz tarihin en azametli konar-göçer devletini kuran ve konar-göçer medeniyet gelenekleri ile yaşayan eski Türk içtimai hayat bakiyesinden başka bir şey değildi. O kadar ki, atlara öyle ehemmiyet verilirdi ki renkleri de cinsi kadar önemliydi; alaca, boz, doru, kara, kır, kızıl, temir boz (kül rengi) ve yağız (kızıl ile siyah arası) en bilinen at renkleri idi.⁶¹³

At sürülerinin yanı sıra, hayvancı Türklerin büyük koyun sürüleri de vardı. Kıpçaklar koyuna “choy”, “coy” veya “coi” derlerdi. Barınaklarına ise “ağıl” ismini vermişlerdi. Yavrusuna “gozy”, “koz”, “coxi” adını vermişler; bir yaşındakine “togly”; iki yaşındakine ise “şışak” demişlerdi.⁶¹⁴ Hayvancı Türkler koyunu hem ticaret emtiası olarak, hem de kendi ihtiyaçları için kullanmışlardır. Özellikle İslam ülkelerine çok miktarda koyun ihraç edimiştir. Bundan başka Türkler, kendileri için koyunun etinden, sütünden, derisinden, yününden faydalanmışlardır.⁶¹⁵

Koyun ve at sürüleri dışında hayvancılıkla uğraşan Türklerin keçi sürüleri de olmuştur. Bu keçileri, yine koyunlar gibi etinden, sütünden ve derisinden yararlanmak için beslemişlerdir. Deveyi ise çok mühim bir nakil vasıtası olarak kullanmışlardır. Zira deve,

⁶⁰⁹ Josaphat Barbaro, **age**, s.21-2.

⁶¹⁰ Koca, **agm**, s.26-7.

⁶¹¹ Abdulkadir İnan, 1968, s.183.

⁶¹² Koca, **agm**, s.26-7.

⁶¹³ Mustafa Safran, **age**, s.166-8.

⁶¹⁴ **Age**, s.169-70.

⁶¹⁵ Koca, **agm**, s.25.

açlığa, susuzluğa son derece dayanıklı bir hayvandır. Üstelik sırtında da oldukça ağır yük taşıyabilmektedir.⁶¹⁶ Develer aynı zamanda tüccarlar tarafından ticaret emtiası olarak da kullanılmış; Barbaro'nun aktardığına göre, İran'a götürülüp bir tanesi yirmi dukaya alıcı bulmuştur. Daha küçük boylu, tek hörgüçlü olanları ise on dukaya satılmıştır.⁶¹⁷ Kıpçaklar deveye "töve", "tova" veya "tava" adını vermişler; yavrusuna "bota"; erkeğine "buğra"; dişisine ise "arvana" diye hitap etmişlerdir.⁶¹⁸ Hayvancılıkla uğraşan Kıpçaklar, büyük baş hayvanlar da yetiştirmişlerdir. Fakat sayı olarak daha az olmuşlardır. Zira inekler ve öküzler uzun göç yollarına dayanıklı değildir. Nitekim etnografik incelemeler de, ineklerin daha çok Kıpçakların yoksul sınıfları tarafından yetiştirildiğini ortaya koymuştur. Büyükbaş hayvanlar, Battuta'nın aktardığına göre daha çok koşu işi için kullanılmış; özellikle de arabaların ağırlık ve hafifliğine göre önlerine koşulmuştur.⁶¹⁹ Bundan başka büyükbaş hayvanlar tüccarlar tarafından ticaret emtiası olarak da kullanılmış, Barbaro'nun aktardığına göre Polonya yolundan veya bazen Valaşi, Transilvanya ve Almanya üzerinden İtalyan mezbahalarına ulaştırılmıştır.⁶²⁰ Kıpçak dilindeki haliyle "esek" ve "chater" (katır) ise nadiren binek ve yük hayvanı olarak kullanılmıştır.

Büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra, lügatlerden anlaşıldığına göre, kümesçilik yapan eti ve yumurtası için tavuk, horoz, ördek ve kaz besleyen Türkler'in de var olduğu anlaşılmıştır. Ördek yine aynı şekilde olmakla beraber tavuk "tauc", horoz "xoroz", kaz "gaz" veya "chax" şeklinde telaffuz edilmiştir. Yine lügatlerden anlaşıldığına göre arıcılık yapan bir kesimin de var olduğu anlaşılmıştır. "Arı" ve "bal" ise bugünkü söylenişleriyle karşılık bulmuştur.⁶²¹ Ayrıca seyyahların notlarından bir de balıkçılık yapıldığı anlaşılmıştır. Buna göre İtil'de, Kama'nın ağzında, Yayık'ta, Aşağı Amuderya'da, Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarında balıkçılık yapılmıştır. Pero Tafur'un anlattığına göre Don Nehri'nde de oldukça bol balık bulunur, en çok mersin balığı olamak üzere bunlar çok sayıda gemi ile taşınmıştır.⁶²² Geminin yanında "gırbat" denen sallar kullanılmış; balığa

⁶¹⁶ Agm, s.29.

⁶¹⁷ Josaphat Barbaro, age, s.21-2.

⁶¹⁸ Mustafa Safran, age, s.172.

⁶¹⁹ Bolat Kumekov, "Kıpçak Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Çev: Aydos Şalbayev, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.780.

⁶²⁰ Josaphat Barbaro, age, s.21-2.

⁶²¹ Mustafa Safran, age, s.171- 4.

⁶²² Pero Tafur, age, s.158.

“baluc”, balıkçıya ise “baluczi” adı verilmiştir. Balık avlamada ise bugünkü söylenişle “ağ” kullanılmıştır.⁶²³

6.6. Avcılık

Hayvancılığın yanı sıra avcılığın da, bozkırlıların ekonomik hayatında mühim bir rolü vardı. Zira avcılık, Kıpçakların hayatını temin eden başlıca unsurlardan biriydi. Ormanlı bölgelerde avcı Türkler, kürklü hayvanları avlarlar, böylelikle başka ülkelere pazarlardı.⁶²⁴ Barbaro’ya göre, en çok keklik avlar ve bunları bir aspre’ye (bakır veya gümüşten eski Venedik parası) satarlardı.⁶²⁵ Avcı Türklerin kürkü için avladıkları hayvanlar; Yrs (vaşak), Kis (samur), Küzen (kokarca), sausar (sansar), coyan (tavşan), Tein (sincap), tülkü ve börü (kurt) idi. Diğer av hayvanları ise; Astlan, (aslan) bars (pars), tongus (domuz), qaplan, kejik, ayu, maymun, kirpi vesaxagan (büyük yılan) idi. Avlanmada yararlanan ve aynı zamanda avlanan kuşlar ise; Anıt (kırmızı kuş), bildirçin, balaban (şahin kuşu), çil (keklik yavrusu), çura (küçük atmaca), çarciga (aladoğan), qartal, quzgun, saka, sar (doğan) ve songur (şahin) idi.⁶²⁶ Aynı zamanda avcılığın, ordunun bütününden ayrılmış küçük birliklerin, özellikle seferdeki kuvvetleri ve beraberindeki sürünün beslenmesinde küçümsenmeyecek payı vardı. Bundan başka avcılık, ordu-millet anlayışına sahip Türkler için daima onları askeri anlamda eğiten, ve günlük hayatta onları bir spor niteliğinde çevikleştiren unsurlardan biri olmuştur.⁶²⁷

6.7. Çiftçilik ve Ziraat Ürünleri

Bozkırlarda seyyahlardan öğrendiğimize göre çok fazla olmasa da, azımsanmayacak şekilde tarım yapan çiftçi bir kesimin de var olduğu anlaşılmıştır. Bu konuda Aşağı Volga Havzası’nı ve Volga ile Dnepr arasındaki bozkır alanlarını işgal eden Kıpçakların, Hazarların mirasına kondukları ve Hazarlar’da da yaygın olan ziraat ve çiftçilikle uğraştıkları anlaşılmıştır. Kırım’ın özellikle güney sahillerinin bahçeciliğe ve sebzeciliğe

⁶²³ Age, s.179-80.

⁶²⁴ Kumekov, agm, s.781.

⁶²⁵ Josaphat Barbaro, age, s.14.

⁶²⁶ Mustafa Safran, age, s.175-8.

⁶²⁷ Murat Adjı, 2001, s.111.

elverişli olması da, yerleşik hayata geçen Kıpçakların bunları kolaylıkla benimsemelerine amil olmuştur.⁶²⁸ 1333 yılına gelindiğinde ise Deşt-i Kıpçak'a gelen İbn Battuta, bütün şehirleri tek tek tasvir etmiştir. Bunun amacı ise yerleşik hayatın yaygın olduğunu dolayısıyla da halkın çiftçilikle uğraştıklarını vurgulamak olmuştur.⁶²⁹

Kıpçak sahasındaki çiftçiler, el-Ömeri'nin aktardığına göre buğday ve arpanın yanı sıra daha çok darı ekmişlerdir.⁶³⁰ Ruysbroeckli Willem da bu konuda: “Buğday burada iyi yetişmiyor ama bol miktarda darıları var.”⁶³¹ Demiştir. Bundan başka çiftçilerin, Codex Comanicus'tan, “ous” denilen çavdarı ve “tuturgan” denilen pirinci ve “marğumak” denilen mercimeği yetiştirdikleri öğrenilmiştir. Çiftçiler baklagillerin dışında şüphesiz meyve ve sebze de ekmişlerdir. Yetiştirdikleri meyvelerin başında ise kavun, nar, kuru üzüm, incir, hurma, alma, armut, ayva, kiraz, “chox”, denilen portakal ve “mismiş” denilen kayısı gelmiştir. Sebze olarak ise yspanac (ıspanak), kabak, kaşür (havuç), laghan (lahana) mangdan (maydonoz), sogan, sarmisac (sarımsak), marul, chear (salatalık), şalgam, turp yetiştirmişlerdir.⁶³² Ayrıca çiftçiler, giyim kuşam hususunda gerekli gördükleri ketenin ve “mamux” denilen pamuğun da yetiştiriciliğini yapmış, hatta dışarı ülkelere sevk edilen bir ticaret emtiası olarak da kullanmışlardır. Bunlardan başka sedef otu, miron (zamk için), sabır, zafran (boyacılık ve hekimlik için) gibi otları da yetiştirmişlerdir.⁶³³

6.8. Esnaflar, Zanaatkârlar ve Diğer Meslekler

Şüphesiz Deşt-i Kıpçak toplumunda da, her toplumda olduğu gibi bir esnaf ve zanaatkâr grubu vardır. Keza Kıpçakların mensubu olduğu Kimeklerin zanaat konusunda gelişmiş olduğu özellikle hayvan istihşalatını ve ham maddesini işleme konusunda oldukça ilerlemiş oldukları kaydedilmiştir.⁶³⁴ Konuyla ilgili olarak İbn Battuta, burada Ahi teşkilatına mensup olduğu anlaşılan Ahî Bıçakçı'nın evinde konaklamıştır. Bundan başka Toktamış Han'ın, 1382'de Bey Hacı'ya verdiği yarlakta, “ustaların şeyhi” tabirine rastlanmıştır.⁶³⁵

⁶²⁸ Gökbel, **agm**, s.197.

⁶²⁹ İlyas Kamalov, 2003, s.209-10.

⁶³⁰ W. De. Tiesenhausen, **age**, s.364.

⁶³¹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.122.

⁶³² Mustafa Safran, **age**, s.159-162.

⁶³³ **Age**, s.164.

⁶³⁴ Bolat Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, Çev: Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, TTK, Ankara 2013, s.102.

⁶³⁵ A. Yu. Yakubovsky, **age**, s.132.

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere esnaf Türkler ehil olmuş kişiye “usta” şeklinde hitap etmişlerdir. Meslek kelimesine ise “pesa” derken; zanaat sahibi kişiye ise “peşeker” ismini vermişlerdir.⁶³⁶

Deşt-i Kıpçak'ta zanaat kolu olarak, özellikle maden işçiliği karşımıza çıkmaktadır. Zira Türkler, her çağa göre daima yüksek bir harp sanayine sahip olmalarından dolayı, demircilikte öne çıkmışlardır. Nitekim madenci Türkler, mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak ve temren imal etmişlerdir. Özellikle Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanmış ve kıymetli taşlarla süslenmiştir. Bundan başka kemer tokaları, kayış uçları, ok kutuları ve zırhlar işlemeli altın ve gümüş ile bezenmiştir.⁶³⁷ Bölgede yazılan lügagtlere göre ok yapan kişiye “oghçı”, yay yapan kişiye “yyachi”, kılıç yapan kişiye “clic ostası”, kalkan yapan kişiye ise “qalqancy” denmiştir.⁶³⁸

Codex'tan anlaşıldığına göre, maden işçiliği ile uğraşanların yanı sıra halı-kilimcilik, çorapçılık, bürükçülük, dokumacılık ve terzilikle uğraşanlar da olmuştur. Bunlar arasında özellikle mahir marangozlar, tahta oymacılar işlerinde ustalaşmıştır. Keza zamanında Asya Hunlarının, bu topraklarda masa, sandalye, koltuk, dolap yapıp, karyola ve perde kullandıkları bilinmektedir.⁶³⁹ Yine Codex'ten öğrenildiğine göre, “etikçi” denilen, daha çok keçe ve deriden ayakkabı, çizme, çarık yapan kunduracıların da var olduğu anlaşılmıştır. Berber karşılığı olarak ise “yuluzi” kullanılmış,⁶⁴⁰ terziler ise “derzi” şeklinde çağırılmıştır.⁶⁴¹ Düğmeciye ise “yalçı” denmiştir.⁶⁴²

Ticari hayatın yoğun olduğu yerlerde, bu sayede geçimini sağlayan, hamallık yapan kişiler de olmuştur. Bu kişilere “chamal” denmiş; “yengirzac” denilen yük semeri ile “yuc” taşımışlardır. Bundan başka gem yapan kişiye “yagancı” adı verilmiş, “casaplar” tarafından ise et ihtiyacı giderilmiştir.⁶⁴³ Çanak-çömlek yapanlar “çanakçı” şeklinde anlandırılmış, baharatçı “atar”, “saraf” kuyumcu, “cerci” ise hırdavatçılık işiyle meşgul olan kişilerle denmiştir.⁶⁴⁴

⁶³⁶ Mustafa Safran, **age**, s.181.

⁶³⁷ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.307-8.

⁶³⁸ Mustafa Safran, **age**, s.185.

⁶³⁹ İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.307-8.

⁶⁴⁰ Mustafa Safran, **age**, s.182-3.

⁶⁴¹ **Age**, 184.

⁶⁴² Kaare Grönbech, **age**, s.216.

⁶⁴³ Mustafa Safran, **age**, s.184-6.

⁶⁴⁴ **Age**, s.63-5.

Bütün bu esnafların, oldukça canlı bir şekilde kendini gösterdiği yerlerin başında ise Saray Berke şehri gelmiştir. Zira Tereşçenko'nun yaptığı kazılardan çıkan tanıkların araştırılması sayesinde, Saray Berke'de zanaatların büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılmıştır. Buna göre Saray Berke'nin zanaat ve ticaret kısmı, her biri başka bir esnafa ayrılmış dar sokaklarla dolu mahallelerden teşekkül etmiştir. Belli ki Pazar günlerinde esnaf mahalleleri canlı bir pazar halini alıyor ve burada yapılan eşyaların alım satımına sahne oluyordu.⁶⁴⁵ Anlaşıldığına göre dericilik sanayi de Saray Berke'de büyük bir önem kazanmıştı. Saray, dokumacılıkta da önemli bir yer tutmuştu. Komşu konar-göçerlerden bol miktarda yün alabilen dokumacı Türkler, yünlü kumaş dokumanın yanı sıra, Orta Asya'dan gelen pamuk ile de pamuklu kumaşlar dokuyorlardı. Pamuklu ve ipekli kumaşlar ise, Orta Asya'dan, Kafkasya'dan, İran ve Çin'den ithal edilen mallarla karşılanıyordu.

Diğer taraftan Saray Berke zanaatlarının başlıca kollarını sıralarken, Altın Orda baş şehrine geniş bir ün sağlayan pazarların, buraya batı ve doğu ülkelerinden gelen bütün tacirlerin kervanlarla yapılan alım satım faaliyetine sahne olmakla kalmayarak, yerli ihtiyaçları da karşıladığını söylemek gerekir. Büyük miktarda hububat, et, süt ürünleri, yapağı, deri vb. getiren aşağı Volga ahalisi ve bu çevredeki bozkır konar-göçerleri muhtaç oldukları şeyleri satın almışlardır. Köylüler, kumaş, madeni eşya, toprak kaplara ilgi duyarken, konar-göçerler ise zahire, kaba pamuk ve çeşitli kumaşlar satın almışlardır.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ A. Yu. Yakubovsky, *age*, s.125.

⁶⁴⁶ *Age*, s.126-30.

BÖLÜM VII

MİMARİ YAPI

7.1. Yaşadıkları Evler

Türklerin Deşt-i Kıpçak sahasında nasıl bir mimari yapı içerisinde yaşadıkları bilgisini, seyyahların gözlemleriyle aktarmadan önce, ilk olarak Codex Comanicus'ta geçen mimari yapı ile ilgili kelimeleri vermek istiyoruz. İlk olarak, çeşitli Türk topluluklarında, farklı telaffuz şekilleriyle söylenmekte olan eve, Kıpçakların bugünkü haliyle “ev” dedikleri anlaşılmaktadır. Duvar örmede ise taşın kullanıldığı gibi, kerpicin de kullanıldığı görülmektedir. Codex Comanicus'da geçen “pişmiş kerpiç” tabiri de günümüzdeki tuğla anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Türkler, kerpiçten ev yapmayı çok eskiden beri öğrenmişlerdir. Batı Türkistan'da yapılan I. ve II. yüzyıla ait olduğu anlaşılan buluntular arasında kare kerpiçlerin, mimari teknikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Kıpçakların evlerin üzerini kapatmak için daha çok “tacta” yani kereste kullandıkları anlaşılmıştır. Pencere karşılığında ise “tünglük” kelimesini kullanmışlardır.⁶⁴⁷ Evin yapılışında kullanılan inşaat malzemesinde ise, bugünkü haline uygun olarak kazma ile temel kazıldığı ve bu temele de “tub” dedikleri anlaşılmaktadır. Duvar yapımında ise, taş ve kerpiçleri, çamur kullanarak dizdikleri tahmin edilmektedir.⁶⁴⁸ İnşaat ile ilgili diğer kelimeler arasında “kirec” ve “kum”un karıştırılarak yapı harcı elde edilip, inşaatlarda kullanıldığı da düşünülmektedir.⁶⁴⁹ Duvarlar üzerine çatının oturtulması için ise “mertek” denilen tavan kirişleri kullanıldığı görülmektedir. Bugün olduğu gibi evlerin üzerinin toprak “tam” ile örtüldüğü de tahmin edilmektedir. Evin iç detaylarında ise, eşige bugünkü gibi “eşik” dendiği görülmektedir. Bundan başka “tubaki” denilen bir sokak kapısı da mevcuttur.⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ Gökbel, **agm**, s.180.

⁶⁴⁸ Mustafa Safran, **age**, s.104.

⁶⁴⁹ Kaare Grönbech, **age**, s. 112, 114.

⁶⁵⁰ Mustafa Safran, **age**, s.104-5.

Ayrıca evlerde balkon bulunduğu ve “tuluk” şeklinde lügatlerde yer aldığı görülmektedir.⁶⁵¹ Evin bölümleriyle ilgili olarak, evin bir bölümü için “izba” tabiri karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵² Bundan başka “aş bişürgen” tabiri mutfağı karşılıyor olsa gerektir. Diğer taraftan “qonukluk” sözü de misafire ayrılan bir odanın varlığına işaret etmektedir. Bundan başka “aurex” şeklinde ifade edilen tuvalete o dönemde yer verilmesi, Kıpçak Türklerinin yüksek medeniyet seviyesini de göstermesi bakımından önemlidir. Banyo yapmak anlamındaki “çimmak” kelimesinin de bir banyonun varlığına işaret etmesi bakımından önemlidir. Evin mefruşatına gelince, yerlerin örtülmesinde kilimlerin, “kijiz” denilen keçe örtülerinin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁵³ Ayrıca inşaat malzemesinde kullanılan tahtanın, evin döşemesinde de kullanıldığı ve tahta döşeme yerine gelmek üzere “tacta” veya “canga” denildiği anlaşılmaktadır. Netice olarak yerleşik hayatı tercih eden Kıpçak kütlelerinin bu hayatın gereği olan evi, bugünkü şekline yakın bir şekilde yaptıkları gözlenmektedir.⁶⁵⁴ Konfor malzemesi olarak ise “yastık”, “töşek”, “yorgan” karşımıza çıkmaktadır. Bu malzemelerin üstüne “köşegen” denilen bir örtü örtüldüğünün görülmesi de tertip ve düzeni göstermesi bakımından önemlidir. Ev eşyası olarak “minder”, “sandalye”, kanepe olarak “oturgaç”, masa anlamında ise “trapes” karşımıza çıkmaktadır. Dolaplara “chugira” sandıklara “sinduc”, kutulara “kapsa” denildiği görülmektedir.⁶⁵⁵ Evin aydınlatılması için kandil anlamında “ciraclie” kelimesi kullanılmıştır.⁶⁵⁶ Ayrıca “fanar” denilen lambanın da varlığı görülmektedir.⁶⁵⁷ Kandil ve fenere yakıt olarak yağ ve tohumların kullanıldığı düşünülebilir. Aydınlatma için bir diğer araç ise “uvus” denilen mumdur. Evin ısıtılması ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamış olsa da odun ve hayvan gübresi ile bu problemin aşıldığı düşünülebilir.⁶⁵⁸ Zaten İbn Battuta da yukarıda hayvanların tezeğinden ısınmak için yararlandığını söylemişti.⁶⁵⁹

Deşt-i Kıpçak’taki evlerin yukarıda kerpiç ve tuğla yardımıyla yapıldığını gördük. Ancak bu yörede ahşabın bolluğu nedeniyle, bu malzemeden yapılan evler de mevcuttu şüphesiz. Özellikle İbn Battuta ve diğer kaynakların, bu devir hakkında verdiği bilgilerde, ahşap

⁶⁵¹ Kaare Grönbech, **age**, s.196.

⁶⁵² **Age**, s.85.

⁶⁵³ **Age**, s.107-8.

⁶⁵⁴ Ahmet Gökbel, **age**, s.191.

⁶⁵⁵ **Age**, s.107-8.

⁶⁵⁶ Mustafa Safran, **age**, s.110.

⁶⁵⁷ Kaare Grönebech, **age**, s.72.

⁶⁵⁸ Mustafa Safran, **age**, s.110.

⁶⁵⁹ İbn Battuta, **age**, s.310.

malzemenin bol miktarda kullanıldığı anlaşılmıştır. Mesela Deşt-i Kıpçak'ın bir liman şehri olan Sudak'ın evleri ahşaptır. Yine İbn Battuta Harezmi'de, Bey olan Kutluk Timur'u ziyaretine gittiğinde sarayına da girmiştir. Bu sarayda gördüklerini ise şöyle tasvir etmiştir: “Saraya gelince duvarları ahşap kaplı, bezeli, geniş bir salona alındık. Oradan da küçük bir salona geçtik. Orada ahşaptan altın yaldızlı bir kubbe vardı. Duvarları rengârenk kumaşlarla ve ipek sirmalarla müzeyyendi.”⁶⁶⁰ Bundan başka yine İbn Battuta, Yeni Saray şehri hakkına bu şehrin neredeyse çam ağacından inşa edilmiş bir şehir olduğunu, surlarının ise meşe ağacından olduğunu söyleyerek, ağacın bölgede ve mimaride bol miktarda kullanıldığını belirtmeye çalışılmıştır.⁶⁶¹

Şimdiye kadar Deşt-i Kıpçak bozkırlarındaki yerleşik unsurların konutlarından bahsettik. Ancak Deşt-i Kıpçak'ın azımsanmayacak kadar büyük bir unsuru konar-göçer hayat sürüyor ve Carpini'nin de aktardığı gibi, evler yapmayıp, çadırlarda oturuyorlardı.⁶⁶² Ruysbroeckli Willem'e göre de onların hiçbir yerde kalıcı bir kentleri yoktu ve gelecek olan hakkında bilgileri bulunmamaktaydı.⁶⁶³

Konar-göçerlik Deşt-i Kıpçak sahasının asli yaşam tarzıydı. Yerleşiklik daha sonraları bu bölgeye gelmişti. Zira onuncu yüzyılda bölgeyi ziyaret eden İbn Fazlan Bulgar şehrini gördüğünde şöyle söylemişti: “Evler pek yoktu ve ahali çadırlarda yaşıyordu. Burayı geçtikten sonra Oğuz adı verilen bir Türk kabilesinin yanına indik. Bunlar konar-göçerdirler. Kıldan çadırlarda yaşarlar. Bir yerde bir müddet kalıp göçerler. Çadırları konar-göçer adet üzere dağınık halde, orada burada görülür.”⁶⁶⁴ İşte konar-göçer yaşam tarzı gereği buradaki halk, derme evler yani ya sökülüp takılan veya arabalarla nakledilen evlerde yaşıyorlardı. Bu çadırlara “cater” deniyordu.⁶⁶⁵ Eldeki bir örnekten anlaşıldığına göre, bu çadır arabaların yüksekliği 3 metre, genişliği 3,35 metre, tekerleklerinin çapıysa 2,15 metreydi ve böylece arabanın yol boyunca giderken bir yerde batması ya da bir yere saplanması önleniyordu.⁶⁶⁶ Çadır aynı zamanda barınma, göç etme gibi her türlü ihtiyaca cevap veriyordu. Bu nedenle değişik iklim şekillerine göre de tanzim edilen çadır, bazen otağ, bazen saray, bazen de bir

⁶⁶⁰ İbn Battuta, **age**, s.330.

⁶⁶¹ **Age**, s.330.

⁶⁶² Plano Carpini, **age**, s.135.

⁶⁶³ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.87.

⁶⁶⁴ İbn Fazlan, **age**, s.65.

⁶⁶⁵ Mustafa Saftan, **age**, s.111.

⁶⁶⁶ Jean Paul Roux, 2004, s.118.

ordugâh olarak Türk kültüründe önemli bir yere sahipti.⁶⁶⁷ Özellikle Rus yıllıklarından Radzivilov'daki minyatürlerde bu evleri görmek mümkündür.⁶⁶⁸

Konar-göçer Türklerin arabalı çadırları farklı zamanlarda Deşt-i Kıpçak'ı ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmişti. Bu nedenle onlar için ilginç olan bu çadırları ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardı. Bir konar-göçer Türk, ekonomik uğraşları gereği mevsimsel olarak mekân değiştirmek zorunda olduğundan çadırlarını dört tekerlekli araba üzerine kurardı. İbn Battuta'nın, Kırım'a ulaştığında bu noktaya kadar bozkırlı arabasıyla hiçbir deneyimi olmamıştı. Çünkü bunlar, Roma döneminden bu yana deve ya da diğer bineklerin sırtlarının, insanların ve malların sevkiyat vasıtası olarak tekerlekli taşıtların yerini aldığı Arap dünyasında bilinen şeyler değillerdi. Fakat Orta Asya'da durum böyle değildi. Bu tekerlekli araçlar, Moğol İmparatorluğu döneminde, step ve yayla insanların yaşamında önemli bir rol oynuyordu.⁶⁶⁹ Bu sebeple İbn Battuta da kendini Türk tipi konar-göçer araba içerisinde bozkırlarda sallana sallana giderken bulacaktı.⁶⁷⁰ Erken Moğol döneminde Bozkır halklarının anlatımını derleyen Fransız Fransisken Ruysbroeckli Willem, 1253'te Büyük Han'ın sarayına gitmek için Sudak'tan ayrıldığı zaman, Rum tüccarlar kendisine yük beygiri yerine, atlı araba ile eşyalarını taşımalarını önermişlerdi. Böylelikle eşyalarını yolculuk boyunca arabada taşıyabilir ve eğer kendi atını kullanmak isterse ağır adımlarla ilerleyen öküzlerin yanında sürerek gidebilirdi. Ancak o bunu tercih etmemiş daha sonra da buna pişman olmuştu. Zira bir ay gidebileceği bir yolu iki ayda ancak gidebilmişti.⁶⁷¹ İbn Battuta ise bozkırlı arabasıyla seyahat etmekten memnun kalmıştı. Ona göre Kumanlar, Arapça tekerlekli anlamına gelen "acala"ya "araba" diyorlardı. Bu araçların her birinin dört tekerleği olup iki veya daha fazla atla çekiliyordu. Ağırlığına göre bazen öküz veya develer koşuluyordu önüne.⁶⁷² Yine Battuta'ya göre bu hayvanlarla atlar kadar hız yapılamazdı.⁶⁷³ Arabacı, hayvanlar arasında semerli olana biner ve elindeki kamçıyla hayvanları idare ederdi. Eğer yoldan ayrıldıklarını görürse, büyük bir övendirile ile onları tekrar yola sokardı. Bundan başka, arabanın üzerine ince ağaç çubuklarından yapılmış ve birbirine kayışlarla kenetlendirilmiş kubbeyi andıran hafif bir iskele bindirilmişti. Bunun üzerine ise keçe ve

⁶⁶⁷ A. N. Kurat, 1972, s.103.

⁶⁶⁸ Yücel, **agm**, C:2, s.192.

⁶⁶⁹ David Waines, **age**, s.82.

⁶⁷⁰ Ross E. Dunn, **age**, s.182-3.

⁶⁷¹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.83.

⁶⁷² İbn Battuta, **age**, s.311.

⁶⁷³ Mümin Çevik, **age**, s.240.

çamur bezinden mamul bir örtü konulmuştu. Kubbenin kafesli pencereleri vardı ve içeride bulunanlar etrafı seyredebiliyor ama dışarıdan görülmüyordu. İbn Battuta'yı memnun eden bölüm ise, arabanın iç konforuydu. Zira ona göre arabanın içi seyahat boyunca uymaya, kitap okumaya ve yemek yapmaya elverişliydi.⁶⁷⁴

Bu taşınabilen arabaların birçok hususiyeti vardı. Konaklarda arabaların üzerindeki bu yurtlar aşağı indiriliyor ve konak yerine yerleştirildiğinde namaz kılmak için camii ve pazar yerlerinde mal satmak için dükkân olarak da kullanılabilirdi.⁶⁷⁵ Ayrıca gerektiğinde saray çadırı olarak dahi kullanılabilirdi.⁶⁷⁶ İbn Battuta'nın bahsettiği bu çadır araba konutlarından Ruysbroeckli Willem da bahsetmişti:

İçinde oturdukları konut, dallardan örülmüş bir çembere oturur, dallardan yapılan payandaları tepede daha küçük bir çemberin çevresinde birleşirler. Bundan da baca gibi bir boyun uzanır. Bu çerçeveyi beyaz keçe ile kaplarlar: çoğu kez daha pırıl pırıl beyaz olması için keçeye tebeşir veya beyaz kil ve öğütülmüş kemik sürerler, bazen de bunu karaya boyarlar. Üstteki boynun çevresindeki keçeyi, çeşitli güzel şekillerle bezerler. Aynı şekilde girişin önüne değişik desenlerde keçeler asarlar: bir parçanın üstüne sarmaşık, ağaç, kuş, hayvan yapmak için farklı renkli başka parçalar dikerler. Bu konutlar, bazen bir uçtan ötekine on metre olacak büyüklükte yapılırlar: ben kendim bir keresinde, bir arabanın tekerlek izleri arasını yedi metre olarak ölçtüm ve konut arabanın üstüne konduğunda her iki tarafta tekerleklerden en az bir buçuk metre dışarı çıkıyordu. Bir konutu çeken bir arabada yirmi iki öküz saydım. Arabanın dingili gemi direği kadar büyüktü ve arabanın üstünde bir adam, konutun girişinde durarak öküzleri sürüyordu. Ayrıca ince kesilmiş dallardan, büyük bir kutu oluşturacak kadar büyük kareler oluştururlar, sonra bunun üstüne uç uca benzer dallardan yapılmış bir kapak koyarlar ve ön uca küçük bir giriş yeri açarlar. Sonra bu sandık ya da minyatür ev, yağ ya da koyun sütü sürülerek yağmur geçirmez kılınmış siyah keçeyle kaplanır ve üstü gene desen ya da işlemeyle bezenir. Bu sandıklara yatak, yorgan ve değerli eşyalarını koyar, onları ırmaklardan geçebilmek için develere çektirdikleri yüksek arabalara sıkıca bağlarlar. Bu sandıklar arabalardan hiç çıkarılmaz. Konutlarını arabadan indirince, kapılarını her zaman güneğe çevirirler. Bunun ardından sandıkların olduğu arabaları, konutun iki tarafında bir taş uzaklığı mesafeye çekerler, böylece konut, iki sıra arabanın ortasında sanki bunlar iki duvarmış gibi durur.⁶⁷⁷

Willem'dan yaklaşık yüz elli yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Josaphat Barbaro da, bu taşınabilir konutların yapılışı hususunda benzer bilgiler aktarmıştı. O da bu taşınabilir evlerin kamışlardan yapılan hasırlar ile örtüldüğünü söylemişti. Ancak ona göre bu araba evler, tanınmış birinin ise, bir bölümü keçeyle bir kısmı ise kumaşla kaplanırdı. Arabanın yapılışında ise tıpkı Willem'in tarifine benzer olarak, ilk önce bir buçuk adım yarıçapında ağaçtan bir daire yapılırlar ve dairenin her dörtte birlik aralarına yay gibi kavisli ağaçlardan direkler dikerlerdi. Daire ile çubuk direklerin arasını kamış hasırlarla kaplayıp, üzerini de

⁶⁷⁴ İbn Battuta, *age*, s.312.

⁶⁷⁵ Bahaeddin Ögel, 1978, C:7, s.359.

⁶⁷⁶ Moğolların Gizli Tarihi, *age*, s.229.

⁶⁷⁷ Ruysbroeckli Willem, *age*, s.93.

kumaş ve keçeyle örterlerdi.⁶⁷⁸ Bunun yanı sıra Carpini de bu arabalı evlerin yapılışından aynı şekilde bahsetmiş, yalnızca diğer seyyahların ifadesinden farklı olarak, çadırların tam ortalarında bir delik bulunduğunu, buradan içeriye bir ışık girdiğini ve aynı zamanda içerideki dumanı çektiğini söylemiştir.⁶⁷⁹

Plano Carpini, çadırların içyapısı hakkında bilgi vermiş, duvarlar ve tavanın keçe ile kaplandığını ve kapıların da aynı şekilde keçeden yapıldığını söylemiştir. Aynı zamanda Carpini, bu evlerin büyüklüğü ve küçüklüğünün ev sahibinin rütbesine ve sosyal durumuna göre değiştiğini, yurtların bazılarının çar-çabuk sökülüp ve yeniden kurulup, bazılarının ise bütün halinde arabayla taşınabildiğini söylemiştir.⁶⁸⁰ Carpini konutların tasarımı ve içeriğindeki bazı materyaller hakkında da gözlemlerde bulunmuştur: “Konutları kapılar güneye bakacak şekilde yerleştirdikten sonra, beyin yatacağı yeri kuzey uca koyarlar. Kadınların yeri her zaman doğu tarafında yani evin reisi divanında yüzü güneye doğru otururken onun solunda, erkeklerin yeri ise batı tarafında yani efendinin sağında olur.”⁶⁸¹ Demektedir. Burada dikkat çeken ifade yukarıda Willem’in de belirttiği gibi, kapının güneye doğru yerleştirilmesidir. Bu uygulamanın, X. yüzyıla doğru Çin etkisiyle meydana geldiği ve güneşin geçtiği en yüksekteki nokta göz önünde tutularak, güney yönüne açılması tercih edildiği bilinmektedir.⁶⁸²

Ruysbroeckli Willem da, çadırların içyapısındaki bazı figürler hakkında kıymetli bilgiler vermiştir:

Erkekler konuta girdiklerinde, hiçbir koşulda okluklarını kadınların tarafına asmazlar. Beyin başının üstünde, her zaman keçeden yapılmış bebeğe ya da heykelciğe benzer bir şekil asılıdır; buna beyin kardeşi derler. Benzer bir tanesi de hanımın başında asılıdır; buna hanımın kardeşi derler. Her ikisi de duvara sabitlenmiştir. Bu ikisinin ortasında daha yüksekte ince bir şekil vardır ve bu sanki tüm konutun koruyucusudur. Evin hanımı sağ tarafına, divanın dibinde görülen bir yere yün ya da başka bir malzemeye dolu bir keçi derisinden tulum, onun yanına da, yüzü hizmetkâr ve nedimlerine bakan bir heykelcik koyar. Girişin, kadınların tarafı yakınında inekleri sağan kadınlar için, inek memeli bir şekil daha vardır, çünkü inekleri sağmak kadınların görevlerinden biridir. Girişin öbür tarafında, yüzü erkeklerle dönük kısrak memeli ikinci bir heykelcik vardır; çünkü kısrakları sağan erkeklerdir.⁶⁸³

Konutları süsleyen bu ongunlardan Carpini de söz etmiştir: “Keçeden insan suretinde maketler yaparak bunları yurtlarının girişinin her iki tarafına yerleştirirler. Bu maketlerin alt

⁶⁷⁸ Josaphat Barbaro, **age**, s.15.

⁶⁷⁹ Plano Carpini, **age**, s.41.

⁶⁸⁰ Plano Carpini, **age**, s.41.

⁶⁸¹ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.93.

⁶⁸² Jean Paul Roux, 2004, s.120.

⁶⁸³ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.93.

kısımlarına yine keçeden yapılma ve memeye benzer bir figür koyarlar; inanışlarına göre bunlar sürülerini korur, onların üremesini ve sütlerinin bol olmasını sağlar.”⁶⁸⁴

7.2. Karargâhları

Deşt-i Kıpçak bozkırlarında halk, bir yerden bir yere arabalı çadırlarla göç ederdi. Zira Ruysbroeckli Willem’in ifadesine göre de, kışın güneye daha sıcak bölgelere iner, yazın kuzeye soğuk yerlere çıkarlardı. Kışın kar olduğunda sürülerini susuz otlaklarda otlatırlar, çünkü kar onlara su görevi görürdü. Kısaca bozkır halkı mevsimsel olarak ihtiyaca göre konar-göçer bir hayat yaşardı.⁶⁸⁵ Bu göçün dikkat çekici yönü ise, arabalar üzerindeki evler, eşyalar ve insanlarla beraber büyük bir kalabalık ve yürüyen bir şehir görüntüsü çizmesiydi. Bu göç sonrası halkın konmak için seçtikleri yere ise “ordu” veya “karargâh” denirdi. Deşt-i Kıpçak’ı ziyaret eden seyyahlar bu orduların hareket edişini ve yerleştiklerini gördüklerinde adeta büyülenmişlerdi. Zira bu yurt bulma seyahati, adeta “yürüyen bir şehir” gibi görünmesinin yanı sıra, muhteşem bir kalabalığın dahi, muntazam bir disiplin içinde hareket ediyor olması, seyyahların oldukça dikkatini çekmişti. Bu konuda özellikle İbn Battuta’nın ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Battuta Özbek Sultan’ı görme umuduyla bozkırlarda ilerlerken, nihayet orduya ulaştığında şaşkınlıkla şöyle söylemişti:

Orduyu gördüğümüz zaman, camii, çarşıları, halkı, mutfak bacasından yükselen dumanlarıyla kocaman bir yürüyen şehirle karşı karşıya olduğumuzu anladık! Ordu denilen bu büyük karargâh şehir, atlarla çekilen arabalarda taşınıyor. Konaklamak üzere seçilen yere varılınca çadırlar ve eşya arabadan indiriliyor. Çok kısa zamanda çarşılar, mescitler ve obalar kuruluyor.⁶⁸⁶ Anlaşılan o ki Türklere tam teşekküllü bir şehir oluşturmak için yalnızca birkaç saat yetiyordu.⁶⁸⁷

Bu ihtişamın büyüüne, aynı hislerle Willem da, Scacataia’nın karargâhını gördüğünde kapılmıştı: “Ertesi gün Scacatai’in üstlerine konutlar yüklenmiş arabalarıyla karşılaştığımızda, sanki büyük bir kent bana doğru ilerliyormuş gibi hissettim. Öküz, at ve koyun sürülerinin büyüklüğü beni daha da şaşırttı.”⁶⁸⁸ Daha sonra Willem Batu’nun karargâhını gördüğünde bu düzenin nasıl işlediğinden de bahsetmişti. Onun izlenimine göre Batu’nun kendi konutu, uzunlamasına yayılmış ve üç ya da dört fersah boyunca, her yönde insanlar bulunan büyük

⁶⁸⁴ Plano Carpini, **age**, s.44.

⁶⁸⁵ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.87.

⁶⁸⁶ İbn Battuta, **age**, s.318.

⁶⁸⁷ Mümin Çevik, **age**, s.247.

⁶⁸⁸ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.113.

bir kent görüntüsündeydi ve İsrail halkının her ferdinin çadırını, tapınağın hangi tarafında kuracağını bilmesi gibi, bu insanlar da evlerini arabadan indirdikleri zaman konutun hangi tarafına konumlandıracaklarını biliyorlardı.⁶⁸⁹ Willem'dan yaklaşık yüz elli yıl sonra Josaphat Barbaro da bu hızlı işleyen düzene şahit olmuştu. Ona göre han, bir yerde konaklar konaklamaz, ilin fertleri hemen yükleri indirip, çadırların arasında bir yol açıyorlardı. Eğer kış mevsimiyse, hayvanlarının sayısının çokluğundan her yer çamur oluyor, yazları ise oldukça fazla toz-toprak kalkıyordu. Yüklerini açar açmaz tandırları yakıp et pişiriyorlar, sofrayı süt, tereyağı ve peynirle donatıyorlardı. Orduda terzi, silah imalatçısı gibi ihtiyaç duyulan her iş için oldukça fazla meslek ve sanat sahipleri yer alıyordu. Barbaro'ya göre, öylesine düzen içerisinde hareket ediyorlardı ki, birisi ona bu kavim çingeneler gibi mi hareket ediyor dese, hayır cevabını veririm diyordu.⁶⁹⁰ Deşt-i Kıpçak'ın yakınlarından geçen Clavijo da, Barbaro'nun söylediklerine benzer olarak karargâhın bu düzenli işleyişine şahitlik etmişti. Buna göre ordu gelince her kabile, kendisine ayrılan yere iniyor, en üst kumandandan, en sıradan nefere kadar herkes yerini biliyor ve buluyordu. O kadar ki, üç-dört gün içinde yirmi bin çadır kurulmuş oluyordu. Sonra çadırların arasında yerleşen kasap ve aşçıları görmüştü Calvijo. Ekmekçiler de fırınlarını yakmış ekmeği pişiriyordu. Böylece her sanat ve meslek erbabı kendi işiyle uğraşmış oluyordu. Hamamcılar sıcak su kazanlarını yerleştirmiş, tahtadan gusülhaneler yapmış ve bunların yanına çadırlar kurmuşlardı. Herkes yerini bildiği için, her şey yerli yerinde ve herkes kendi işiyle gücüyle meşgul oluyordu.⁶⁹¹ Pero Tafur da bölgeye diğer seyyahlardan yıllar sonra gitmiş olmasına rağmen, aynı düzen ve disiplinin işlediğine şahitlik etmişti. Ona göre bozkırlılar yeni bir yere yerleşecekleri zaman, sahip oldukları eşyaları gittikleri yere arabalarla taşıyorlar ve onları sanki hiç yer değiştirmemiş gibi kuruyorlardı.⁶⁹²

7.3. Büyük Hükümdar Otağları

Bozkırlarda arabalarla taşınan çadırları yukarıda gördük. Elbette ki bu çadırlarda hükümdarlar da konaklıyordu. Ancak şüphesiz onların çadırları, halk çadırlarından farklı

⁶⁸⁹ Age, s.143.

⁶⁹⁰ Josaphat Barbaro, age, s.20.

⁶⁹¹ R. G. De Clavijo, 1993, s.147.

⁶⁹² Pero Tafur, age, s.160.

olarak, iç ve dış yapısındaki süslemelerle oldukça ihtişamlıydı. Bu hükümdar çadırlarına genel olarak “otağ” deniyordu. İbn Battuta, bu otağlardan belki de döneminin en ihtişamlı olanını görmüştü. Zira onun gözlemlendiği otağ, Özbek Han’ın otağıydı. Bu otağ altın kakmalı, gümüş kaplamalı, dört ahşap direğe dayanmakta ve her direğin ucunda, altın ve gümüşten mamul; pırıl pırıl parlayan, çevresine ışık saçan bir nişan bulunmaktaydı. Uzaktan bakınca bir tepeyi andırıyor, sağ ve sol yanında ise, ya pamuk ya da ketenden yapılmış çardaklar bulunuyordu. İçeride her yer ipek kumaşlarla örtülü olup, ortasına onların taht dediği büyük bir sedir kondurulmuştu. Gayet sanatkârane bezenmiş bu ahşap tahtın ayakları, altın kakmalı gümüş plakalarla kaplıydı; üzerine de muhteşem bir halı serilmişti. Tahtın ortasındaki minderlere ise sultanla büyük hatun beraber oturmuşlardı.⁶⁹³ Hükümdar otağlarına bir örnek daha: Ruy Gonzales de Clavijo ise Timur’un otağını görme fırsatı yakalamıştı. Onun aktardığına göre Timur’un çadırı da tıpkı Özbek Sultan’ın çadırı gibi oldukça ihtişamlıydı:

Timur’un çadırı, ileride pek yüksek ve dört köşeli görünen çadırıdır. Üç mızrak boyunda olan bu çadırın, bir köşeden diğer köşeye eni, yüz adım kadardır. Çadırın kubbesi kule şeklindeydi ve çadır on iki direğe istinat ediyordu. Direkler mavi, altın sarısı renklerle boyanmıştı. On iki direğin dördü köşelere ve ikisi bunların arasına dikilmişti. Her direk üç parçadan müteşekkildi, fakat bu parçalar birbirine çok uygundu. Bu direklerden her birinin kubbedeki tepesine ipekten bir perdenin ucu iliştilmişti. Perdeler bir direkten bir direğe uzanmakta ve dört kemer vücuda getirmekteydiler. Bu muazzam otağın içi, yeşil örtülerle örtülmüştü. Örtüler güzel işlenmekle beraber, birçok yerde altın sırma ile işlenmiş ipekler vardı. Yüksekliği yüzünden uzaktan bir kale gibi görünen otağın tamirini yapabilmek için, içinde gizli merdivenler vardı. İçinde üzeri halılarla örtülmüş sedir kuruluydu. En yüksek sedirde Timur oturuyordu. Otağın etrafında duvarın üstünde burçlar vardı. Buraya açılan kemerli büyük ve iki kanatlı bir kapı vardı ve hepsi ipekten yapılmıydı.⁶⁹⁴

⁶⁹³ İbn Battuta, *age*, s.327.

⁶⁹⁴ R. G. De Clavijo, 1993, s.147-9.

BÖLÜM VIII

ORDU VE ASKERLİK

8.1. Ordu Düzeni

Bu başlık altında, Deşt-i Kıpçak'taki Türklerin askeri hayatı hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Ancak inceleyeceğimiz bölgede ve belirlediğimiz zamanda Altın Orda Devleti bulunmaktadır. Dolayısıyla bu, akıllara ordunun Moğol ordusu olduğu düşüncesini getirebilir. Ancak bilinmelidir ki, Moğol hanlarının Deşt-i Kıpçak'ı ellerine geçirmiş olmaları, yerli halk karşısında kesin bir zafer kazandıkları anlamına gelmemiştir. Çünkü Moğol ordusunun %90'ı Türk'tür ve yerli halkın çoğunluğu Türk soyundan gelmektedir.⁶⁹⁵ Bu sebeple Türklerin uyguladıkları bir takım savaş usulleri ve askeriye ile ilgili genel kaideler, Moğollar için de geçerli olmuştur. Diğer taraftan Moğolların askeri ordularının Türkleşmesi, ilk etapta, Deşt-i Kıpçak'ın fethiyle olmamıştır. Zira Cengiz Han, 1206 kurultayında Moğol aristokrasisinin sağ ve sol merkezdeki yerlerini tayin etmiş, Moğol ordusunun eski kabile küren sistemini bırakarak, onlu Türk sistemine göre rütbeleri ve birlikleri tanzim etmiştir. Cengiz İmparatorluğu'nu, cihanşümul bir imparatorluk haline getiren keyfiyet de muhakkak ki, bu kurultayda Moğol İmparatorluğu'nun Türk bozkır devletleri teşkilatına göre tanzim edilmesi olmuştur.⁶⁹⁶ Bu düzenlemeyle ilgili Plano Carpini ise şöyle söylemiştir:

Cengiz Han her 10, 100, 1000 askere ve tümene bir komutan vererek, böylece ordunun düzenlenmesini sağladı ve bütün organizasyonu bu şekilde yaptı.⁶⁹⁷ Cengiz Han'ın emrine göre, her on askerin başına bir on baş, her onbaşıya bir yüz baş, her on yüz başa bir bin baş ve her bin başa bir başkumandan tayin edilecekti. Bu son sayı olan on binin, onlardaki karşılığı kara veya karanlık anlamına gelir. Bütün ordunun başında iki veya üç noyan vardır, fakat komutaya bunların arasından sadece biri yetkilidir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ İlyas Kamalov, 2003, s.89.

⁶⁹⁶ Nurettin Birol, **agt**, s.58-9.

⁶⁹⁷ Plano Carpini, **age**, s.79.

⁶⁹⁸ **Age**, s.83.

Plano Carpini'nin de dediği gibi Eski Türk ordusunda en büyük askeri birlik 10 bin kişilik kuvvetti. Bu birliğe Tabgaçlar, Kök Türk, Uygurlar “tümen” adını veriliyorlardı. Tümenler 1000'lere, 100'lere, 10'lara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu 10'lu teşkilat, bilindiği üzere ilk olarak Asya Hun İmparatoru Mo-tun devrinde (MÖ 209-174) tespit edilmişti.⁶⁹⁹ Bu sisteme Latinler “Centenaria”, Almanlar ise “Hundertschaft” demişlerdi.⁷⁰⁰ İbn Battuta ise bu tümenlerin varlığına bir ziyafette rastlamıştı. Ziyafet sırasında tümen beyi rütbesine ait kumandanlara “Emir-i Tuman” dendiğine şahit olmuştu. Aynı zamanda bu ziyafette, bin kişilik birliklerin komutanı olan “Ümera-yı Hezare” de bulunuyordu.⁷⁰¹

Bozkırlarda, toplumda hemen her Türk, savaşa hazır durumda olduğundan askerliğe hususi meslek gözü ile bakılmıyordu. Türk ordusu ile diğer bütün yerleşik ve orman kavimlerinin orduları arasında şu üç büyük fark derhal dikkati çekiyordu.

1- Türk ordusu ücretli değildi. Diğer milletlerde askeri kuvvet çoğunlukla para ile tutulan kimselerden teşkil edilirken -ki Türklerin kendileri de başka devletlerde ücretli askerlik yapmıştı- Türklerde ordu, devletin tabii savunma gücü sayılıyordu.

2- Türk orduları daimiydi. Kadın, erkek yaşlı-genç herkes ve her an savaşabilecek durumda olup, bu bozkırlının en tabii hayat tarzı icabıydı. Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri egzersizler niteliğindedi.

3- Türk orduları temelde süvarilerden kuruluydu. Yani atlı kuvvetler yanında yer alan ve daha ziyade yardımcı olarak iş gördürülen yayalar sayıca pek azdı.⁷⁰²

8.2. Silah ve Teçhizatları

Her çağın tekniğine göre en tesirli silahlar ile donatılmış Türk ordularında, reflekse yaylar, ıslıklı oklar, çengelli temrenler, Sabarlarda dahi görülmemiş savaş aletleri ve Kumanlarda nefit atan yangın mermili mancınıklar dışında, başlıca silahları ok ve yaydı. Özellikle yaylar çok çeşitliydi. Bunların gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli reflekse yaylardı. Avrupalılara göre bu yay çok ağırdı.

⁶⁹⁹ Plano Carpini, **age**, s.272.

⁷⁰⁰ Bahaeddin Ögel, 1979, s.273.

⁷⁰¹ İbn Battuta, **age**, 326.

⁷⁰² İbrahim Kafesoğlu, **age**, s.269-70.

Uzunluğu 1,5 metre kadardı. Zira bu yaydan çıkan oklar, düşmanın bronzdan yapılmış zırhını ve savaş takımını dahi, adeta yumurta kabuğu gibi delebiliyordu.⁷⁰³ Yaylar kadar oklar da çeşitliydi. Bunlar arasında da Hunların yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanıldığı bildirilen ıslıklı oklar en korkunç olanıydı.⁷⁰⁴ Bu ıslıklı oka, Willem da tesadüf etmişti. Willem'in dediğine göre Mengü Han, o zaman ancak iki kişinin gerebileceği çok kuvvetli bir yay ile gümüşten başlarında delikler olan iki ok yaptırmıştı, böylece oklar atıldıkları zaman düdük gibi ıslık çalıyorlardı.⁷⁰⁵ Diğer bir ok tipi ise Carpini'ye göre, iki ayak, bir el ve iki parmak uzunluğundaki oklardı. Bu okların demirden yapılma olan uçları, çok sivri olmakla beraber, her iki taraflarında keskin kılıçlar gibi kesiciler vardı. Bu demir ok uçları, geriye doğru okun odun olan kısmını kaplayacak şekilde bir parmak uzunluğunda sivri bir kavisle son buluyordu.⁷⁰⁶

Carpini'ye göre askerler yanlarında en azından iki veya üç yay ya da hiç olmazsa iyi bir yay, okla dolu üç büyük sadak, bir balta ve savaş aletlerini çekmek için bir ip buldurmalarıydılar.⁷⁰⁷ Bu mükellefiyetlere benzer olarak, Yakubovsky'nin "Altın Orda ve Çöküşü" adlı eserinde Timur'un (1370-1405) h. 793'te Deşt-i Kıpçak'a Toktamış Han'a yönelttiği kuvvetlerin teçhizatı üzerine dikkate değer bir kayıt vardır. Buna göre süvari ve piyadeler, eski ve yeni adetlere uyarak yanlarında bir yıllık erzak buldurmaları mecburiyetindeydiler. Her askerin bir yay, otuz ağaç ok, bir okluk ve bir kalkan alması lazımdı. Her iki askerin bir at, her on askerin de bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip ve kazan almaları şarttı. Timur'un düşmanlarının, yani Toktamış Han'a bağlı Altın Orda kuvvetlerinin de bu şekilde kurulduğu ve bu teçhizatı kullandığı muhakkaktır. Keza birçok yeniliklere rağmen Timur'un askeri teşkilatı, Moğolların tecrübelerine dayalı rasyonel askeri geleneklerine sadık kalmıştı. Bu gelenek Altın Orda hanları tarafından da olduğu gibi devam ettirilmişti.⁷⁰⁸

Savaşların vazgeçilmez malzemesi olan kalkanlar hakkında ise Carpini, kalkanların söğüt dalından ya da kamışlardan örüldüklerini, fakat bunların mutad olarak, sadece geceleri hakanın ve noyanların nöbetçi devriyelerince, ordugâhın etrafında taşındıklarını

⁷⁰³ Murat Adji, 2001, s.111.

⁷⁰⁴ İbrahim Kafesoğu, **age**, s. 272-3.

⁷⁰⁵ Ruysbroeckli Willem, **age**, s.196.

⁷⁰⁶ Plano Carpini, **age**, s.97.

⁷⁰⁷ **Age**, s.96.

⁷⁰⁸ A. Yu. Yakubovsky, **age**, s.88.

söylemişti.⁷⁰⁹ Diğer taraftan kalkanların, demir ve madenin yanında deriden de yapıldığına dair görüşlerin yanı sıra; kalkanın küçüğüne “yağır” denilmesi sebebiyle, değişik ebatlarda kalkanların da yapıldığı anlaşılmıştır.⁷¹⁰

Genel olarak bilinen savaş aletlerinin yanı sıra, Kıpçaklarda canlı ateş atan bir yayın varlığından da bahsedilmektedir. Bununla ilgili olarak 1184 Rus zaferinde, Rus kuvvetleri ileri yürüyüşlerinde, Kuman başbuğu Konçak’a rastlamışlar ve onu da yenmişlerdi. Bu rastlaşma esnasında Konçak’ın yanında ateşli silah kullanan bir Müslüman’ın bulunduğu ve elli askerin zorla getirdikleri bir yayın, canlı ateş attığı da Rus vakayinamesinde kaydedilmiştir. Bu silahın maiyeti bilinmemekle beraber Grek ateşi veya nefit atan mancınık/arrade olması mümkündür.⁷¹¹ Ancak bu ateşli silahın pek işe yaramadığı savaşın yenilgi ile sonuçlanmasından anlaşılmaktadır.⁷¹²

Savaşta kullanılan silahların yanı sıra, insanların ve atların taşıdıkları zırhlar da can kaybını önlemesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu zırhlar, kaynaklardan anlaşıldığına göre dört parçadan oluşmuştur: bir parça oyluktan boyna, diğer bir parça da sırtta enseden baldırlara kadar uzanır; üçüncü ve dördüncü parçalar da kol ve bacak kısımlarını örtmek için takılırdı. Miğferler ise demirden olup, kayıştan bağları vardı.⁷¹³ Carpini’ye göre insan zırhları şöyle yapılırdı:

Her biri bir parmak genişliğinde ve bir el uzunluğunda olan ince demir plakalar yaparlar. Her bir plakaya sekiz küçük delik deldikten ve iç taraflarına üç sağlam kayış yerleştirdikten sonra, bir plakayı diğerinin üzerine koyarlar ve bu delikler boyunca, balık pulu şeklinde uzayıp gitmesi için ince kayışlarla birbirine bağlarlar. Böylece kayışların üst kenarları içten ve dıştan birleştirilerek plakaları sağlam tutmaları sağlanır. Bu demir parçalardan, aynı şekilde bir şerit yaparlar, ondan sonra bu şeritlerin hepsini, daha önce anlatılmış olduğu gibi birbirine bağlarlar.⁷¹⁴

Carpini’ye göre at zırhları ise şu şekilde yapılırdı:

Öküzlerin veya diğer hayvanların derilerinden, bir avuç genişliğinde şerit parçalar keserler. Bunlardan üç veya dördünü birbirine yapıştırırlar ve ayrıca ince kayışlar veya iplerle birbirine bağlarlar. En üst parçaya bağlamış oldukları ipi, bir alttakinin ortasından geçmek üzere bağlayarak böyle devam ederler. Atlı savaşçı, atın üzerindeyken öne doğru eğildiği zaman, bu parçalar iki, üç kat yukarıya birbiri üzerine kayarak binerler. Atları korumak için takmış oldukları zırh beş parçadır. Atın her iki sağrısına, kuyruktan atın başına kadar uzanan birer parça bağlanır ve bu parçalar eyerin altından atın kalçalarını kaplar. İkinci parça, atın sırtından aşağıya her iki yanına doğru sarkar ve karın altından sıkıca bağlanır. Üçüncü parça, yuvarlak

⁷⁰⁹ Plano Carpini, **age**, s.95-8.

⁷¹⁰ Mustafa Safran, **age**, s.140.

⁷¹¹ Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınevi, Ankara 2008, s.350.

⁷¹² A. N. Kurat, 1972, s.86.

⁷¹³ Bertold Spuler, **age**, s.446-7.

⁷¹⁴ Plano Carpini, **age**, s.97.

boru şeklinde atın kuyruğuna geçirilir. Dördüncüsü atın göğsüne bağlanır. Kuyruğa takılan parça dışındaki diğer deri parçaları atın dizlerine veya ayaklarına kadar iner. Beşinci parça deridir ve atın alını ile boynunun her iki tarafını koruyacak şekilde olup, göğüs, sırt ve boyun zırhlarına tutuşturulmuştur.⁷¹⁵

8.3. Savaş Usulleri

Türklerin eski devirlerden beri harp konusunda diğer bütün doğu devletlerinden üstün olduğu kabul edilmiş bir durumdur. Bunun neticesi olarak bütün doğu hükümdarları, Hülefay-ı Abbasiye devrinden beri ordularını daima Türklerden tertip etmeyi tercih etmişlerdir. Ve nihayetinde Türkler, Türk olmayan hükümdarların köleleri olmak şöyle dursun, zamanla çeşitli memuriyetlerden sonra, Türk olmayan milletlerin başına geçmişlerdir.

Türklerin harp konusunda en bilinen usullerinden biri turan taktiğidir. Bu taktiğin iki mühim hususiyeti vardır. Bunlar sahte ricat ve pusudur. Yani kaçıyor gibi görünüp, düşmanı çembere almak üzere, pusu kurulan mahale kadar çekmektir.⁷¹⁶ Simon de Saint Quentin'in raporunda da bu sahte ricat taktiğinin uygulandığına dair kayıtlar mevcuttur. Buna göre askerler, düşmanların önünden kaçıyor gibi yaparlar, düşman silahlı, kaçanlar ise silahsız peşine düşmüş olacağından düşman, silahların ağırlığı ve yolun uzunluğu nedeniyle artık yorgun düşerdi. O zaman kaçan taraf dinlenmiş atlara atlayarak, kendilerini onlara doğru yöneltirler ve onları ele geçirmek ve öldürmek için üstlerine atarlardı. Zaman zaman kaçarken onların girmelerini sağladıkları yeri onlara bırakırlar; kendileri de sağa sola yayılıp açılırlar, kaybolmuş gibi ıslık sesine ya da onlardan birinin bağırması üzerine, bir araya toplanıp her yandan düşmanı çevirirler ve ezerlerdi.⁷¹⁷ Carpini de sahte ricat taktiğinin uygulandığını duymuştu:

Karşılarına çok büyük bir ordu çıktığında ise, ondan iki günlük mesafe kadar uzaklaşırlar. Sonuçta bu yolda başka bir şey elde edemeyeceklerini anlayınca 10-12 günlük mesafeye çekilirler, bazen de saklandıkları yerde durarak, bu büyük ordunun çekip gitmesini beklerler. Ondandan sonra saklandıkları yerden çıkarak, bütün ülkeyi tahrip ederler. Savaş yaparken çok kurnaz ve akıllı hareket ederler, çünkü onlar kırk yıldan fazla bir zamandan beri düşman kavimlerle harp halinde bulunurlar. Bir meydan savaşı yapmaya karar verdikleri zaman, ordunun her bölümü nasıl savaşması gerekiyorsa, o şekilde saf tutar. Beyler veya noyanlar, düşmanı uzaktan görebilecekleri bir noktada dururlar ve emirlerinde, atlı olanlar, kızlar ve kadınlar bulunur. Düşman hattına karşı önce esirleri ve kendilerine savaşta yardım etmek zorunda bırakılan kavimlerin askerlerini sürerler. Bunlar arasında cüzi miktarda Moğol askeri olabilir. Tecrübeli olan esas diğer askerlerini düşmanın göremeyeceği bir şekilde, çevreden

⁷¹⁵ Age, s.98.

⁷¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, age, s.274-5.

⁷¹⁷ S. De S. Quentin, age, s.25.

düşmanın sağ ve sol kanatlarına yollarlar, böylece düşmanı çember içine alarak her yandan üzerine hücum ederler. Düşmanı gördüklerinde hemen üstüne hücum ederler ve her asker, karşısındaki düşman askerine bir ok fırlatır. Fakat bu şekildeki bir hücumda düşman saflarını geçemeyeceklerini anlayınca, kendi saflarına dönerler. Bu davranışları bir savaş taktiği gereğidir, zira şimdi kendilerini takip etmekte olan düşman, hazırlanan tuzağa doğru ilerlemektedir. Düşman kendilerini takip edip bu tuzağa düşünce, etraflarını çevirerek büyük bir yenilgiye uğratırlar.⁷¹⁸

Nihayet Kıpçaklar da bu sahte ricata kanıp, Moğollara karşı büyük bir yenilgi almışlardır. Moğollar, 1223 tarihinde Kıpçaklar üzerine yürümüşlerdi. Bunun üzerine Kıpçak başbuğu Konçak, Rus Knezlerinden yardım istemiş ve olumlu cevap almıştı. Bunu duyan Moğollar, niyetlerinin Ruslara dokunmak olmadığını, Moğolların, “ahır uşakları olan Kıpçaklar için” geldiklerini söyleyip hileye başvurmuşlardı. Fakat Rus Knezleri kabul etmemiş, Ruslar ve Kıpçaklar çekilmeye başlayan Moğolları takip ederek, Kalka nehrine gelmişlerdi. Ancak Moğollar çekilmiş gibi yapıp, Rusların ve Kıpçakların yorulmasını sağlamıştı. Nihayet Kalka nehrinde, Moğolların zaferiyle karşı taraf için büyük bir yenilgi hâsıl olmuştu.⁷¹⁹

Turan taktiğinin yanı sıra Türkler, baskının ancak karşı baskınla durdurulabileceğini düşünüyorlardı. Bu sebeple boylar, hatta küçük aileler uyurken bile “kargu” yani gözcüler ile “yelme” denen öncüler çıkarıyorlardı.⁷²⁰ Moğollar da seferden önce bir öncü kıtasını, kıl çadır, at ve silahla donanmış olarak yollarlardı. Bu grup düşmana saldırıda bulunup ganimet toplamaz, düşman evlerini yakmaz ve hayvanlarını öldürmezdi. Sadece yakaladıkları insanları yaralar veya öldürürlerdi. Rastladıkları insanlara hiçbir şey yapmasalar bile, en azından onları korkutup kaçırdılar.⁷²¹ Bu öncülerin gönderilmesi güvenlik tedbiri için de gerekiyordu. Böylece büyük orduya iki gün mesafede olan düşmanın hareketini izleyebiliyorlardı.⁷²² Ayrıca saklanmış bulunan silahlı veya silahsız insanların da yerlerini tespit edebiliyorlardı.

Türk-Moğol ordusu, düşmanları dışında, büyük nehirleri aşmak gibi zorluklarla karşılaştığı durumlarda da ustalaşmıştı. Carpini’ye göre ordu, nehirleri şu şekilde geçiyordu:

Bütün komutanların yanında, ince deriden yapılmış bir torba vardır. Bu torbanın içine silah, elbise ve şahsi eşyalarını koyduktan sonra, daha önce torbanın ağzına geçirilmiş olan bağlarla ağzını sıkıca bağlarlar. Böylece deri torba şişik haline gelmiş olur. Sonra, atın eyerine bazı büyük eşyalar koyarak, kendileri de üzerine otururlar. Bu torbayı atların kuyruğuna bağlarlar ve askerlerden birisi öne geçip hem yüzer hem de atın yularını tutarak karşı kıyıya geçerler.

⁷¹⁸ Plano Carpini, **age**, s.100-1.

⁷¹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987, s.64.

⁷²⁰ Bahaeddin Ögel, 1979, s.271.

⁷²¹ Altay Tayfun Özcan, “Macar Papaz Julian’in 1237 Tarihli Moğol Raporu” Tarih **Araştırmaları Dergisi**, 29/48, (2009), s.93.

⁷²² Marko Polo, **age**, C:1, s.71.

Bazen de, atları bir blok halinde suya sürerler ve yanlarında yüzerek onlara yön veren askerler koyarlar; kendileri de önceden hazırladıkları iki kısa kürekle torba üzerine oturmuş olarak ve kürek çekerek karşıya geçerler. Diğer atlar da kendiliklerinden, önden suya sürülen atları izleyerek karşıya geçerler. Bu şekilde dereleri ve büyük nehirleri aşmış olurlar. Askerlerin yanlarında da bu tarzda, daha küçük olan birer deri torba bulunur. Onlar da silah veya diğer eşyaları koyarak, ağzını kapatıp atların kuyruğuna bağlarlar. Ama torbaları üzerine binecek kadar büyük olmadığı durumlarda, kendileri yüzerek karşıya geçmek zorundadırlar.⁷²³

Savaşta askerlerin üstlendikleri bu zor taktiklerden başka, barış zamanında da halk, muhtelif yararlı eşya yapar, türlü mükellefiyetler alır; kopçur, avarizat ve posta durağı vergileri verir, araba onarır ve diğer hayvanlara yem tedarik ederdi. Savaş zamanında bütün halk orduya alınır, sefer ve savaş için iğneden ipliğe kadar tüm ihtiyaçlarını kendisi karşılar; at ve sair hayvanları, elbise ve silahlarını temin ederdi. Askerlerin getirdiği bu teçhizatlar, daha yüksek rütbeli kumandanlar tarafından kontrol edilirdi.⁷²⁴

Netice itibarıyla Türk askerleri kaynaklardan da anlaşılacağı üzere çok cesur ve atılgandırlar. Kumanları anlatan Schiltberger'e göre de, bütün Müslüman halklar arasında bozkırlılar kadar savaşçı, ayrıca harpte ve seyahatte daha kanaatkâr bir millet yoktu.⁷²⁵ Marko Polo da, onların her birinin, çok usta ok atıcısı olmalarının yanı sıra, çok cesur ve dövüşçü olduklarını söylemişti. Ona göre hepsi gözü pek ve korkmadan ileri atılan savaşçılardı.⁷²⁶ Kedar'dan geçen Yahudi seyyah Ratisbon'lu Petachia'nın gözünden ise onlar, havada uçan bir kuşu bile anında yere indirecek kadar mahir okçulardı.⁷²⁷

⁷²³ Plano Carpini, **age**, s.99-100.

⁷²⁴ A. Yu. Yakubovsky, **age**, s.233-4.

⁷²⁵ Johannes Schiltberger, **age**, s.116-7.

⁷²⁶ Marko Polo, **age**, C:1, s.72.

⁷²⁷ Ratisbon'lu Petachia, **age**, s.95.

SONUÇ

Bilindiği gibi edebiyat metinleri sadece bir edebiyat ürünü değildir. Hemen her edebiyat metni, türünü zenginleştirme ve çeşitlendirmeye katkı sağladığı gibi, yazıldığı dönemin siyasal-sosyal hayatını, ortak zevklerini ve dönemin değerlerini anlamaya da katkıda bulunur. Buradan yola çıkarak gezi yazılarının da sadece gezilip görülen yerlerin, insan ve mekân odaklı anlatıldığı metinler olmadığı tespit edilebilir.

Gezginler çoğunlukla, dolaştıkları coğrafyanın özelliklerini, o toplumun kültürel, ekonomik ve sosyal hayatını anlatırken çeşitli imgeler aracılığıyla okurunu etkilemeye çalışırlar. Bu açıdan Ortaçağ dönemi gezginlerinin eserlerinde, söylemeyi gerekli gördüğü imgeler aynı zamanda okuyucusuna vermek istediği mesajlardır.

Araplar ve özellikle Avrupalılar gerek yanlış bilgilendirmeler nedeniyle, gerekse sürekli savaş hâlinde oldukları düşman Türkler için hayali bir Türk imgesi oluşturmuşlardır. Buna göre, bu korkunç ve yabani ırkın erkeği de kadını da yüzyıllar boyunca olumsuz bir söylemle dilden dile aktarılarak imgeleştirilmiştir. Erkeği vahşi, barbar, nezaketsiz, saldırgan ve aynı zamanda keyfine düşkün, cinsellik yüklü bu ırkın, kadınları da, kapalı bir hayat süren, erkeğini memnun etmekten başka görevi olmayan insanlardır. Bu imgeler genellikle kulaktan dolma bilgilerden ilham alınarak oluşturulmuştur. Ancak nihayet çalışmamızın konusu olan Deşt-i Kıpçak'a giden Ortaçağ gezginleri, Türk kadınının üstün konumuna şahit olmuş ve bu durumu anlatırken, zihinlerinde yer alan yanlış imgelerden dolayı şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Türk erkeğinin barbar ve nezaketsiz oluşu konusunda da yanılan Araplar ve Avrupalılar, Türklerin misafirperverlikleri ve üstün karakteristik özellikleri karşısında da aynı şaşkınlığı yaşamışlardır.

Ortaçağ seyyahları, Türklerin bu yüksek karakteristik özellikleriyle karşılaşmalarının yanı sıra onların aynı zamanda yediklerine ve içtiklerine ve bu yeme ihtiyacını giderirken ne gibi bir düzende bulduklarına da şahit olmuşlardır. Seyyahlara göre Türkler, bozkırların kendilerine sundukları besinler olan et ve sütü, oldukça farklı şekillerde

değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan seyyahlar, yemek yeme konusunda ise muazzam bir teşrifat ve tertip ile karşılaşmışlardır. Hatta Türklerin sanıldığı gibi elleriyle değil, gerektiği yerde kaşık, çatal ve bıçak kullanarak yemek yediklerine dahi şahit olmuşlardır.

Bir diğer başlık gündelik uğraşlar konusunda da oldukça geniş bilgiler aktaran seyyahlarımız, günlük hayatta Türklerin oldukça düzenli bir iş bölümü içerisinde hayatlarını sürdürdüklerini, kadının ve erkeğin ne gibi işler yaptıklarını not etmişler ve genellikle kadınların toplum içerisinde oldukça önemli işleri görmesinden dolayı bunun onları üstün bir konuma taşıdığını belirtmişlerdir.

Giyim-kuşam konusunda ise daha çok deri ve kürk malzemesinden kıyafetlerini imal eden Türkler, bu malzemeleri oldukça iyi değerlendirmişlerdir. Keza özellikle kadınlar, İbn Battuta'nın deyişiyle yanında erkeğinin kocası değil de kölesi zannedilecek kadar ihtişamlı giyinmişlerdir.

Toplum düzeni açısından önemli bir unsur olan hukuk alanında ise yine seyyahlar, Türklerin toplumda düzeni bozacak büyük suçları, kesinlikle taviz verilmeksizin ölümle cezalandırdıklarını, kadın olsun, erkek olsun herhangi bir cürümde cinsiyet ayrımı yapmadıklarını, bu sebeple toplumda özellikle büyük suçlar arasında yer alan zina ve hırsızlığın oldukça az olduğunu kaydetmişlerdir.

Mimari yapı konusunda ise yerleşik Türklerin oldukça sanatkârane yapılar inşa ettiklerine şahit olan seyyahlar, özellikle konar-göçer yaşayan kesimin ipeklerle ve değerli taşlarla bezeli, sökölüp takılabilen çadırları karşısında adeta büyülenmişlerdir. Özellikle konar-göçer halkın herhangi bir bölgeye yerleşeceği zamanki bu derme evleri muhteşem bir düzen içerisinde ve hızla yerleştirmeleri seyyahları oldukça şaşırtmış ve hayran bırakmıştır.

Deşt-i Kıpçak toplumunun ekonomisine de değinen seyyahlar, daha çok konar-göçer yaşayan halkın hayvancılıkla uğraştığını, buna karşın yerleşik halkın ise tarım ve tüccarlıkla meşgul olduğunu ve bunlardan başka bir esnaf ve zanaatkâr grubun da var olduğunu söylemişlerdir.

Seyyahlar Deşt-i Kıpçak'a vardıklarında Türklerin dini hayatı konusunda ise oldukça farklı inanışlarla karşılaşmışlardır. Bir yandan Moğollar sebebiyle yaşanmaya devam eden şamanistik unsurların yanı sıra, özellikle Özbek Sultan'ın etkisiyle, İslam dinine de inanan

oldukça büyük bir kesimin varlığına da şahit olmuşlardır. Diğer taraftan önemli bir ticaret merkezi olan Kefe’de ise Hıristiyan Kıpçakların da bulunduğunu gören seyyahlar, az miktarda da olsa Museviliğe inanmış olan bir kısım halkın varlığına da şahit olmuşlardır.

Son olarak Deşt- Kıpçak’ta Türklerin askeri hayatına da değinen seyyahlar, Türklerin geleneksel savaş taktiği olan turan taktiğinin unsurlarına değinmenin yanı sıra, devrin en güçlü devletlerinden biri olan Altın Orda Devleti’nin askeri temelini oluşturan Türklerin oldukça disiplinli bir askeri hayata sahip olduklarını belirtmişlerdir.

Bütün bunlardan yola çıkarak, genel olarak bakıldığında seyyahlar Türk insanında, yöneticisinden halkına kadar pek kusur bulamamışlardır. Hatta İbn Battuta’nın seyyahlığı bir geçim kaynağı haline getirdiği göz önüne getirilse, Özbek Han’ın ülkesinden gayet memnun bir şekilde ayrıldığı da akıllara gelecektir.

Unutulmamalıdır ki, gezginlerin aktardıkları imgeler, bir toplumun her yönünü yansıtmaması sebebiyle boşuna değildir. Bu sebeple kişiye dönük anlamda öz imaj, algılanan imaj ve istenilen imaj olarak ayırt edilebilen imgeleri, başkasının zihninde aramadan önce Türk imajı bağlamında kendimizi nasıl gördüğümüz ve nasıl algılanmak istediğimiz sorularına cevap aramak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah İbn Rıdvan Tevarih-i Deşt-i Kıpçak'an Hıttı-i Kırım veya Tevarih-i Tatarhanan-ı Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak, Haz: Mehmet Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012.

ADIVAR Adnan, "Kıpçaklar", **İslam Ansiklopedisi**, C:6, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul 1977.

ADIVAR Adnan, "Deşt", **İslam Ansiklopedisi**, C:3, MEB, İstanbul 1997.

ADJİ Murat, **Kıpçaklar**, Çev: Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

ADJİ Murat, **Kaybolan Millet**, Çev: Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

AHMETBEYOĞLU Ali, **Atilla'nın Sarayı'nda Bir Romalı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

ALINGE Curt, **Moğol Kanunları**, Çev: Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.

ALP İlker; **Pomak Türkleri**, Eser Matbaacılık, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Edirne 2008.

ARSAL Sadri Maksudi, "Eski Türklerin Hususi Hukuku", **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

AYAN Ergin, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", **Karadeniz Araştırmaları**, 30 (2011) s.(43-70).

AYÖNÜ Yusuf, "Simon de Saint Quentin Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 21/2 (2006), s.(252-254).

- BALDİCK Julian, **Hayvan ve Şaman**, Çev: Nevin Şahin, Hil Yayın, İstanbul 2011.
- BARBARO Josaphat, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- BARTHOLD Vasily Vladimirovich, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, 1. Baskı, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1981.
- BARTHOLD Wilhelm, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev: Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2001.
- BARTHOLD Wilhelm, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Çev: Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.
- BENJAMİN Tudeda'lı ve PETACHİA Ratisbon'lu, **Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya,-Afirka Gözlemleri**, Çev: Nuh Arslantaş, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- BİLİCİ İbrahim Ethem, "Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 2 (2011), s.(1-21).
- BİROL Nurettin, **İbn-i Battuta Çağ'ında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- BREGEL Yuri, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Boston 2003.
- BÜYÜM Nazar, "İbn Battuta", **Ana Britannica**, C:11, Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.
- CLAVİJO Ruy Gonzales de, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.
- CLAVİJO, Ruy Gonzales de, **Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler**, Çev: Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- CÜVEYNİ Alaaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- ÇEVİK Mümin, **Büyük Dünya Seyahatnamesi İbn Battuta**, Yeni Şafak Yayınevi, İstanbul, 1983.

DUBROVSKY Dmitry, “Cuci Ulusu’nun Cenaze Törenlerinde At Kurban Edilmesi”, Çev: Nurşen Özsoy, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DUNN, Ross E. **İbn Battuta’nın Dünyası**, Çev: Yeşim Sezdirmez, Klasik Yayınevi, İstanbul 2004.

Dünyada Türk İmgesi, Haz: Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2005.

EBULGAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terakime**, Çev: Zuhale Kargı Ölmez, Şafak Matbaacılık, Ankara 1996.

ELİADE Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C:3, Çev: Ali Berktaş, , Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELİADE Mircea, **Dinler Tarihine Giriş**, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2015.

ELİADE Mircea, **Şamanizm**, Çev: İsmet Birkan, 3. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2014.

GÖKBEL Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2000.

GÖKBEL Ahmet, “Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel Dini Yapı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÖKSU Erkan, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınevi, Ankara 2008.

GÖMEÇ Saadettin; “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, **Türkoloji Dergisi** 1, 2 (2006), s.(9-19),

GÖMEÇ Saadettin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 21/33 (2003), s.(79-104)

GROUSSET Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev: Reşat Uzmen, 1. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.

GROUSSET Rene, **Cihan Fatih Cengiz Han**, Çev: İzzet Tanju, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2001.

GRÖNBECH Kaare, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Çev: Kemal Aytaç, TTK, Ankara 1992.

GÜRSES Mürsel, “Meşrutiyet Dönemi Gezginlerinin Gözlemleriyle Avrupa’da Türk İmgesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, , 5/21 (2012), s.(133-157).

- HEYD Wilhelm, **Yakındoğu Ticareti Tarihi**, Çev: Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 1975.
- İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev: Said Aykut, YKY Yayınları, İstanbul 2005.
- İBN Fazlan, **Seyahatname**, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İNAN Abdulkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, MEB, İstanbul 1976.
- İNAN Abdulkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, C:1, TTK, Ankara 1968.
- İNAN Abdulkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, C:2, TTK, Ankara 1991.
- İNAN Abdulkadir, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İNAN Abdulkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara 1986.
- JOINVILLE Jean de, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev: Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002.
- KAFALI Mustafa, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.
- KAFALI Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2009.
- KAFESOĞLU İbrahim, “Eski Türk Dini”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.
- KAMALOV İlyas, “Altın Orda Hanlığı'nda Hanedan Kadınları”, Altan Çetin (Ed.), **Ortaçağ'da Kadın**, içinde, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s.(593-602).
- KAMALOV İlyas, **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009.
- KAMALOV İlyas, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Kaknüs Tarih Yayınları, İstanbul 2003.
- KAŞGARLI MAHMUD, **Divan-ı Lugati't- Türk**, C:1-3, Çev: Besim Atalay, 5. Baskı, TDK, Ankara 2006.
- KILIÇOĞLU Safa, “İbn Battuta”, **Meydan Larousse**, C:6, Meydan Yayınevi İstanbul 1990.

KOCA Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KOCASAVAŞ Yıldız, “Gök Tanrı İnancı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KÖSE Bayram Arif, **Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Erzurum 2009.

KÖSEOĞLU Nevzat, **Türk dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, 3. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1997.

KUMEKOV Bolat, **Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, Çev: Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, TTK, Ankara 2013.

KUMEKOV Bolat, “Kıpçak Hanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Çev: Aydos Şalbayev, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KURAT Akdes Nimet, **IV.- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK, Ankara 1972.

KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987.

LEVEND Agâh Sırrı, “Deşt-i Kıpçak”, **Türk Ansiklopedisi**, C:13, MEB, Ankara 1966.

LEVEND Agâh Sırrı, “İbn Battuta” **Türk Ansiklopedisi**, C: 19, MEB, Ankara 1971.

LEVEND Agâh Sırrı, “Kıpçak”, **Türk Ansiklopedisi**, C:22, MEB, Ankara 1975.

LİGETİ Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev: Sadrettin Karatay, MEB, İstanbul 1970.

Marko Polo Seyahatnamesi, C:1-2, Haz: Filiz Dokuman, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1979.

MEHMEDOV Celal Beydili, “Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev: Ahmet Temir, TTK, Ankara 1948.

Mustafa Kafalı Makaleler, C.1-2, Haz. Edip Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

OKTAY Hasan, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Ankara 1979.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C: 1-9, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

ÖGEL BAHAEDDİN, **Türk Mitolojisi**, C:1, TTK, Ankara 2014.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Macar Papaz Julian’ın 1237 Tarihli Moğol Raporu” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 29/48, (2009), s.(89-99).

ÖZCAN Azmi, “İbn Battuta”, **İslam Ansiklopedisi**, C:19, Türk Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul 1999.

PARMAKSIZOĞLU İsmet, **İbn-i Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247, Çev: Ergin Ayan, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2015.

Pero Tafur Seyahatnamesi, Çev: Hakan Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

QUENTİN Simon de Saint, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, Çev: Erendiz Özbayoğlu, Daktav, Antalya 2006.

RADLOFF Wilhelm, **Sibirya’dan Seçmeler**, Çev: Ahmet Temir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

RASONYİ Lazslo, **Tarihte Türklük**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971.

RASONYİ Lazslo, **Tuna Köprüleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984.

ROUX Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

ROUX Jean Paul, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl**, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, Ankara 2004.

SAFRAN Mustafa, “Kuman/Kıpçaklar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SAFRAN Mustafa, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.

SARAY Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, **İslam Ansiklopedisi**, C:2, TDV, İstanbul 1989.

SARIKÇIOĞLU Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, 2.Baskı, Fakülte Kitapevi, Isparta 2002.

SCHAMİLOGLU Uli, “Altın Ordu”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Çev: Bülent Keneş, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

SCHILTBERGER Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında**, Çev: Turgut Akpınar, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

SCHIMMEL Annemaria, **Dinler Tarihine Giriş**, Çeviren yok, Güven Matbaası, Ankara 1955.

SPULER Bertold, **İran Moğolları**, Çev: Cemal Köprülü, 3. Baskı, TTK, Ankara 2011.

ŞENTÜRK Onur Kutlu, “Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, 4 (2010), s.(263-272).

TANYU Hikmet, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.

TANYU Hikmet, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980

TEMİR Ahmet, **Cengiz Han**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

TIESENHAUSEN W. De, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev: İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Vekâleti, İstanbul 1941.

TOGAN İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, C:5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TOGAN Zeki Velidi, **Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

TOGAN Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

TURAN Fatma Ahsen, “Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Çev: Tufan Gündüz, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

YÜCEL Mualla Uydu, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK, Ankara 2007.

YÜCEL Mualla Uydu, “Kıpçaklar”, **İslam Ansiklopedisi**, C:25, TDV Yayınları, Ankara 2002.

YÜCEL Mualla Uydu, “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

VLADİMİRTSOV Boris Yakovleviç, **Moğolların İçtimai Teşkilatı**, TTK, Ankara 1944.

WAİNES David, **İbn Battuta'nın Destansı Seyahati**, Çev: Ebru Kılıç, Alfa Yayınevi, İstanbul 2012.

WİLLEM Ruysbroeckli, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255**, Çev: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

YAKUBOVSKY Aleksandr Yureviç, **Altın Orda ve Çöküşü**, Çev: Hasan Eren, MEB, Ankara 1976.

EKLER

Taytuğlu Hatun'un Verdiği Yarlıklar

EK 1. Taytuğlu Hatun'un Metropolit İvan'a Verdiği Yarlık

Bu yarlığı Çariçe Taytuğlu, Kiev ve Bütün Rusya Metropoliti İvan'a verdi. Taytuğlu'nun sözü. Bu Metropolit İvan, Tanrı'nın önünde bizim hamimizdir. İlk dönemlerden günümüze kadar o, aynen diğer duacılar gibi, bize dua etmekte. Onlardan rüşvet, tamga gibi başka bir şey almasınlar ki, onlar bizim için Tanrı'ya dua etmektedirler. Burada söylenenlerden de herkesin haberi olsun. Şehirlerde herhangi tamga alınırsa, ya da birileri onlara herhangi bir iş [verse] veya şiddet uygulasa ve onlarda şikâyetle bulunsa, onları dinle ve haklı bir şekilde [sorunu] çöz. Eğer sana da onlarla ilgili şikâyet gelirse, onarla karşı güç kullanma ki onlar, rahat olsun ve bize dua etsinler. Ve siz, bütün Rus Metropolitleri, eskiden birinci çarlar zamanına olduğu gibi ne yapıyor idiyse şimdi de aynısını yapınız. Böyle içerikli yarlık verdim. Domuz yılının sekizinci ayı, eski ayın beşi. Orda Sarıkamış'tayken yazıldı.⁷²⁸

EK 1.1. Yarlık Hakkında Bilgi

Elimize ulaşan yarlıklar arasında ikinci en eski yarlık, metropolit İvan'a verdiği yarlıktır. Devlet işlerinde de etkili olan Taytuğlu Hatun, Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Tin-i-Bek ve Can-ı Bek'in annesidir. Taytuğlu Hatun Hıristiyanlara karşı iyi davranmakla tanınmaktadır ki bundan dolayı Rus kronikleri kendisinden sıkça bahsetmektedirler. Uygur harfleriyle Türk dilinde 25 Eylül 1347 tarihinde düzenlenen bu yarlık, aslında Metropolit İvan'ın, Rus knezliklerine çıkacağı yolculukta kendisine dokunulmaması ve kendisine yardımcı

⁷²⁸ İlyas Kamalov, 2009, s.136.

olunması gerektiğine dair bir belgedir. Diğer taraftan Altın Orda dönemi boyunca Rus metropolitleri arasında İvan adıyla bir metropolit olmamıştır. A. P. Grigoryev, bu yarlığın Saray piskoposu İvan'a verildiğini düşünmektedir. Nitekim yarlığın verildiği tarihte Saray Piskoposluğu'nun başında İvan vardı. Yine Grigoryev, yarlığın metninin zamanla din adamları tarafından değiştirildiğini ve Piskopos İvan'a güvenli yolculuk yapması için verilen yarlığın, bütün kiliseyi imtiyazlı hale getiren tarhanlık yarlığına çevrildiğini ileri sürmektedir.⁷²⁹

EK 2. Taytuğlu Hatun'un Metropolit Feognost'a Verdiği Yarlık

Bu yarlığı Can-ı Bek'in Çariçesi Taytuğlu, Kiev ve bütün Rusya Metropoliti Feognost'a verdi. Can-ı Bek'in yarlığı Taytuğlu'nun sözüdür. Altın Orda'lı ulus knezleri, nahiye, şehir ve köy darugaları, gümrükçüler ve kıyı gümrükçüleri ve geçici elçiler veya kim hangi işe giderse, bütün tahsildarlar. Eski iyi günlerden bugünlere kadar Tanrı'ya dua edenler ve bütün papaz takımı hiçbir vergi ödemiyor, bunun karşılığında bizim için ve kabilemiz ve soyumuz için Tanrı'ya dua ediyorlar. Böyle diyerek Çar, Metropolit Feognost'a al tamgalı yarlık verdi. Ve biz ilk yarlıklara dayanarak Metropolit Feognost'a bu yarlığı verdik. O, Vladimir'de [metropolit tahtına] oturduğundan beri Can-ı Bek Çar'a ve bizim çocuklara dua etmekte ve o ve adamları tamga vergisi ödemesin; ne ulak, ne yem, ne istek parası, ne herhangi hediye, ne hürmet parası versinler. Onun topraklarına, sularına, bahçelerine ve değirmenlerine ve diğer kilise [mülklerine] kimse dokunmasın, güç kullanmasın buralardan kimse hiçbir şey almasın. Veya nerde olurlarsa onlardan hiçbir şey alınmasın, bizim belirttiğimiz gibi. Buna rağmen kim [onlara karşı] güç kullanırsa veya vergi alırsa [bunun cezası] ölümdür. Ve sen Metropolit Feognost, sana [yarlık] verildiğini söyleyerek sana ait olmayan bahçelerde, üzümlüklerde, sularda, topraklarda haksızlık yaparsan, sen de biliyorsun Tanrı'nın karşısında cevap vereceksin, günahı senin üzerinde olacak. Bizim için Tanrı'ya dua et. Daimi muhafazası için bu yarlığı verdik. Tavşan yılının Aram ayının sekizinci gününde orda Saray'dayken yazıldı. [Metropolit Feognost'un talebini] Tayboğa, Akhoca, Muhtar üçlüsü verdi, Karapçi yazdı.⁷³⁰

⁷²⁹ İlyas Kamalov, 2009, s.135.

⁷³⁰ Age, s.136-7.

EK 2.1. Yarlık Hakkında Bilgi

Özbek Han'ın eşi ve Canı Bek Han'ın annesi olan Taytuğlu Hatun'un 4 Şubat 1351 tarihinde Metropolit Feognost'a verdiği yarlık, Uygur harfleriyle Türk dilinde düzenlenmiştir. Taytuğlu'nun yarlığı, aslında Can-ı Bek Han'ın 1351 yılından önce Metropolit Feognost'a verdiği yarlığın tanıdığı imtiyazları bir kez daha onaylayan yarlıktır. Nitekim Rus kronikleri Özbek Han'ın ölümünden sonra Metropolit Feognost'un Orda'ya gittiğini ve Can-ı Bek Han'dan yarlık alarak 1343 yılında Moskova'ya döndüğünü yazmaktadır. Bu yarlık günümüze kadar ulaşmasa da Taytuğlu'nun Feognost'a verdiği yarlık, Can-ı Bek Han'ın yarlığının içeriği hakkında da bilgi vermektedir. Taytuğlu'nun daha oğlu hayattayken Feognost'a benzer bir yarlık daha vermesi aslında ilginç bir durumdur. Yarlıklar üzerinde çalışan A. P. Grigoryev, yarlığın veriliş tarihinde Can-ı Bek Han'ın seferde bulunduğunu ve Taytuğlu'nun da bundan istifade ederek biraz gelir elde etmek amacıyla Konstantinapol'den Moskova'ya dönmek üzere Saray'a uğrayan Rus din adamına bu yarlığı verdiğini ve bunun karşılığında da para aldığını yazmaktadır. Feognost'un bu yarlığa ihtiyacı olmamasına rağmen, Taytuğlu'nun yarlığını da reddetme gibi bir şansı yoktu.⁷³¹

EK 3. Taytuğlu Hatun'un Metropolit Aleksey'e Verdiği Yarlık

Bu yarlığı Kiev ve Bütün Rusya Metropoliti Mucizeler yaratan Aleksey'e, Can-ı Bek'in Çariçesi Taytuğlu verdi ki kendisi Çargrad'a [İstanbul'a] gitmektedir. Can-ı Bek'in yarlığı Taytuğlu'nun sözü yüzbaşı ve binbaşı (olan) knezlere ve tümen beylerine ve onbaşlarına ve valilere ve şehir darugalarına ve knezlere ve geçici elçilere ve birçok kişiye daha ve bütün emirlere. Bu Metropolit Aleksey, Çargrad'a gittiğinde nereden geçerse geçsin, kim olursa olsun onu alıkoymasın, ona hiçbir güç uygulanmasın, nerede durursa dursun kimse ona, adamlarına, atlarına dokunmasın ki o, Can-ı Bek Çar'a, onun çocuklarına ve bize dua etmektedir. Ona karşı şiddet kullanan iktidardakiler, büyük kanunlara göre

⁷³¹ İlyas Kamalov, 2009, s.136-7.

cezalandırılacaktır. Yarlık, isimli nişanla verilmiştir. At yılının Aram ayının ikisinde Orda Gülistan'dayken yazıldı. [Metropolit Aleksey'in] talebini Timur-hoca ilettili.⁷³²

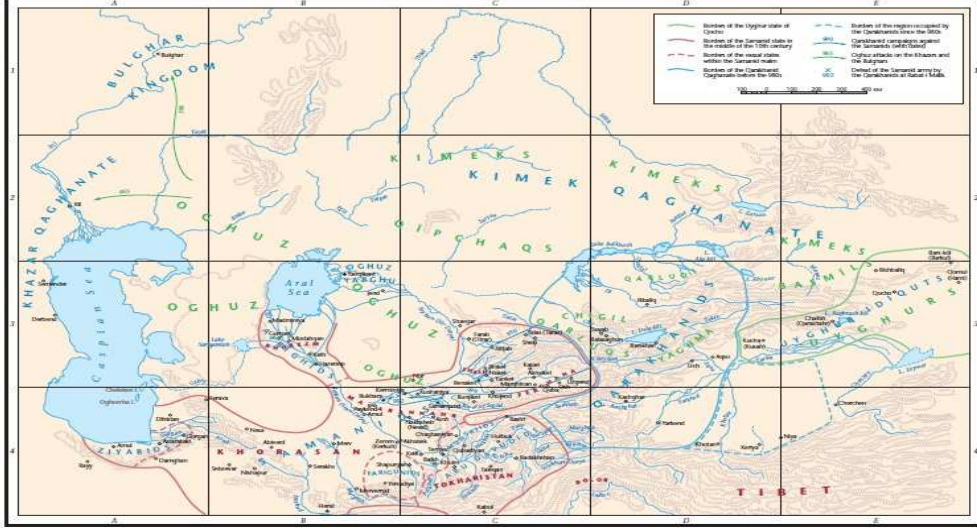
EK 3.1. Yarlık Hakkında Bilgi

Taytuğlu'nun Metropolit Aleksey'e verdiği yarlık, aslında Metropolit Aleksey'in, Saray'dan Konstantinopolis'e yapacağı ziyaret boyunca kendisine dokunulmaması ve kendisine yardımcı olunması gerektiğine dair bir belgedir. Metropolit Feognost'un vefatından (11 Mart 1353) önce Konstantinapol Patriği'nden, kendisinden sonra Aleksey'in metropolit tahtına atanmasını istemiştir. Bunun üzerine Patrik, Aleksey'i yanına çağırılmıştır. Aleksey, Konstantinapol'e gitmeden önce Saray'a uğramış ve "Hıristiyanların koruyucusu" Taytuğlu'dan kendisine yolculuk boyunca dokunulmazlık hakkı tanıyan belge verilmesini istemiştir. Bu belge Uygur harfleriyle Türk dilinde 10 Şubat 1354 tarihinde düzenlenmiştir.⁷³³

⁷³² Age, s.139.

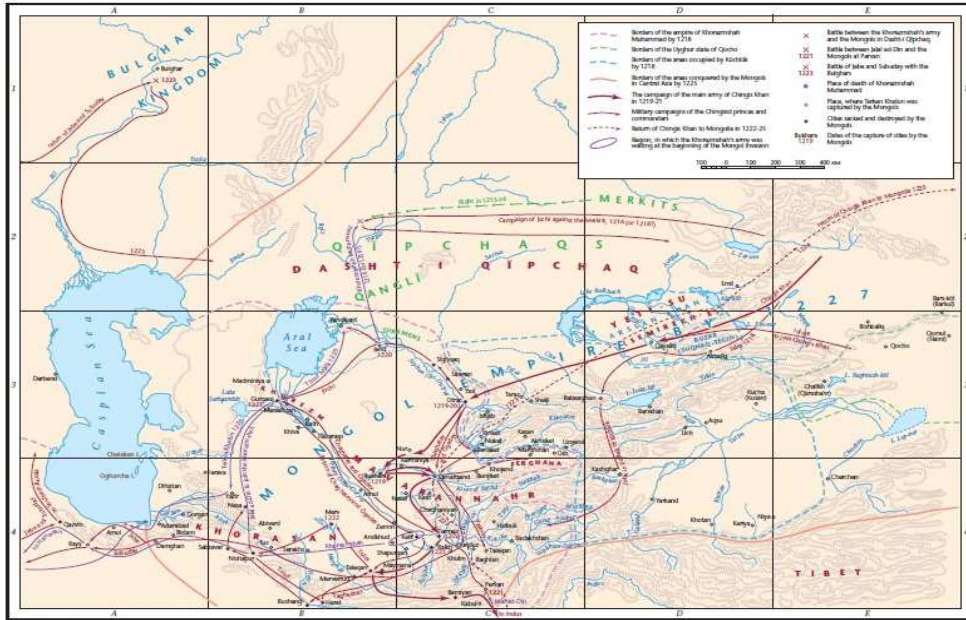
⁷³³ İlyas Kamalov, 2009, s.138.

Şekiller

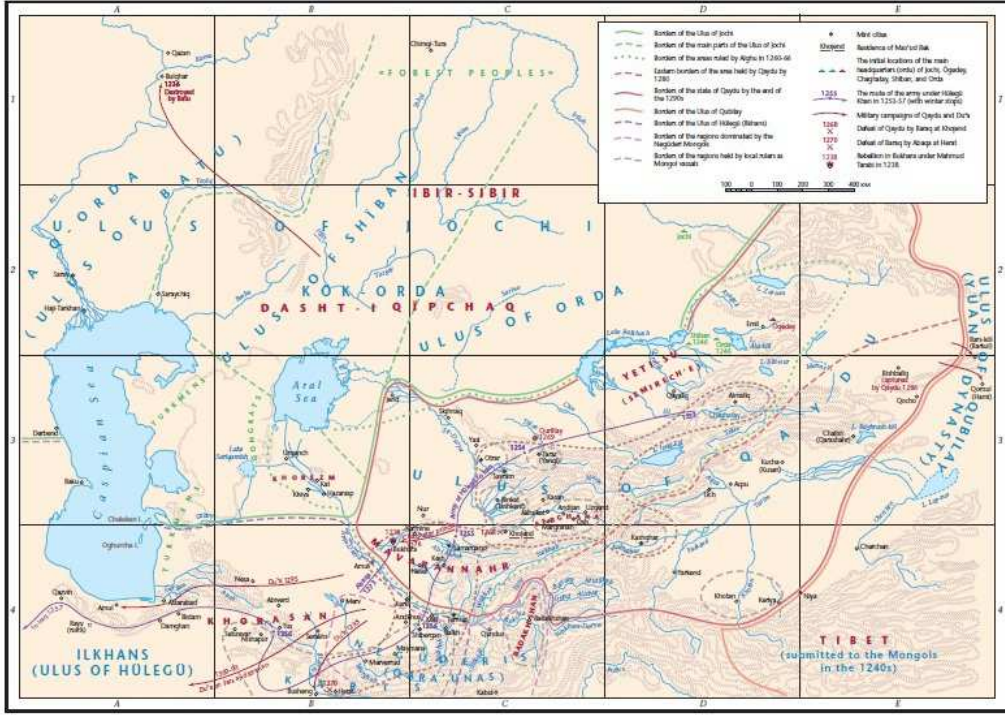
Şekil 1. 10. yüzyılda Deşt-i Kıpçak sahasında Kıpçaklar.

Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Boston 2003, s.38.

Şekil 2. Moğol fethi.

Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Boston 2003, s.52.

Şekil 3. 13. yüzyılda Moğol ulusu.

Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Boston 2003, s.54.

Şekil 4. 1200-1241 döneminde Deşt-i Kıpçak sahası.

https://tr.wikipedia.org/wiki/De%C5%9F-i_K%C4%B1p%C3%A7ak (28.09.2016).

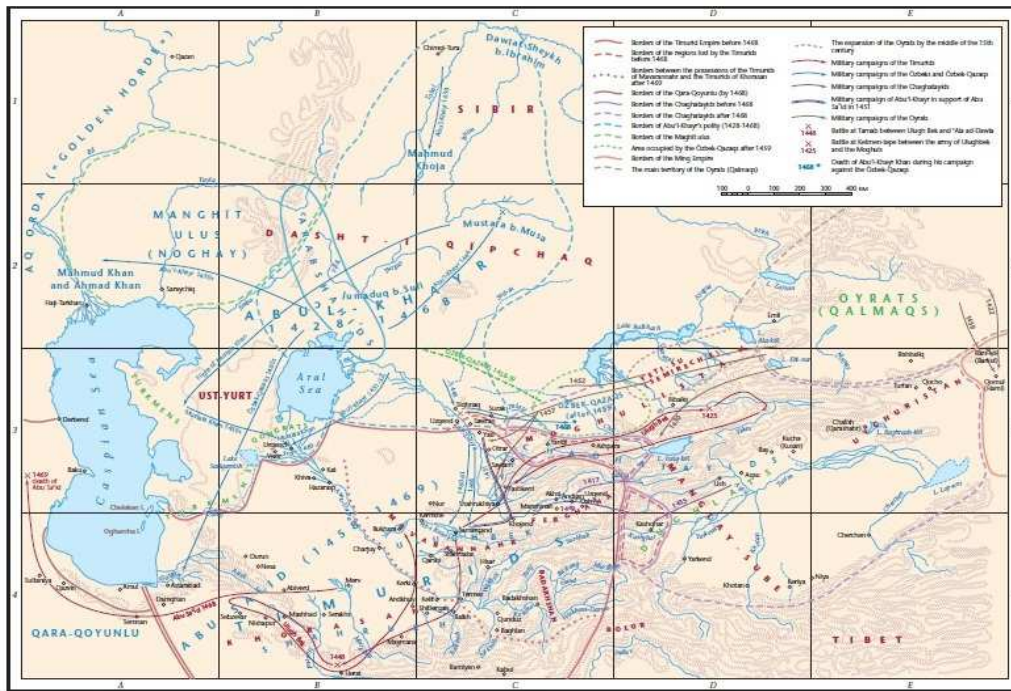
Şekil 5. 1256-1335 döneminde Deşt-i Kıpçak sahası.

<http://www.alasayvan.net/harita-kadastro/384295-turk-devletleri-kipcaklar-haritasi.html>
(28.09.2016).

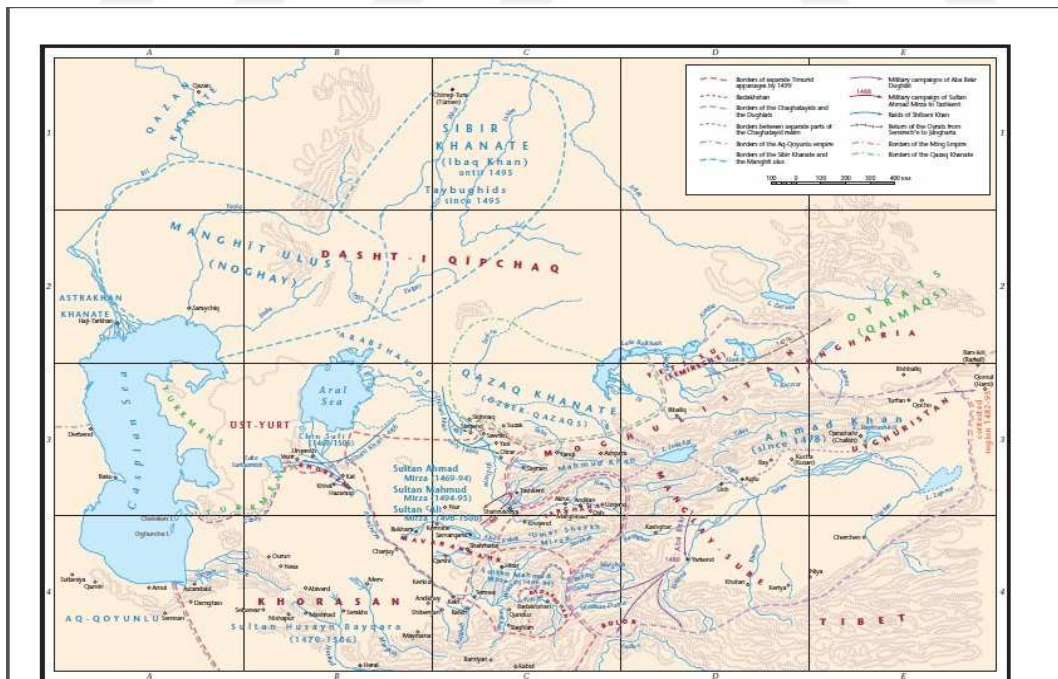
Şekil 6. 1400 yılında Moğol İmparatorluğu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_tarihi#/media/File:T%C3%BCrk_Tarihi_1400.jpg
(28.09.2016).

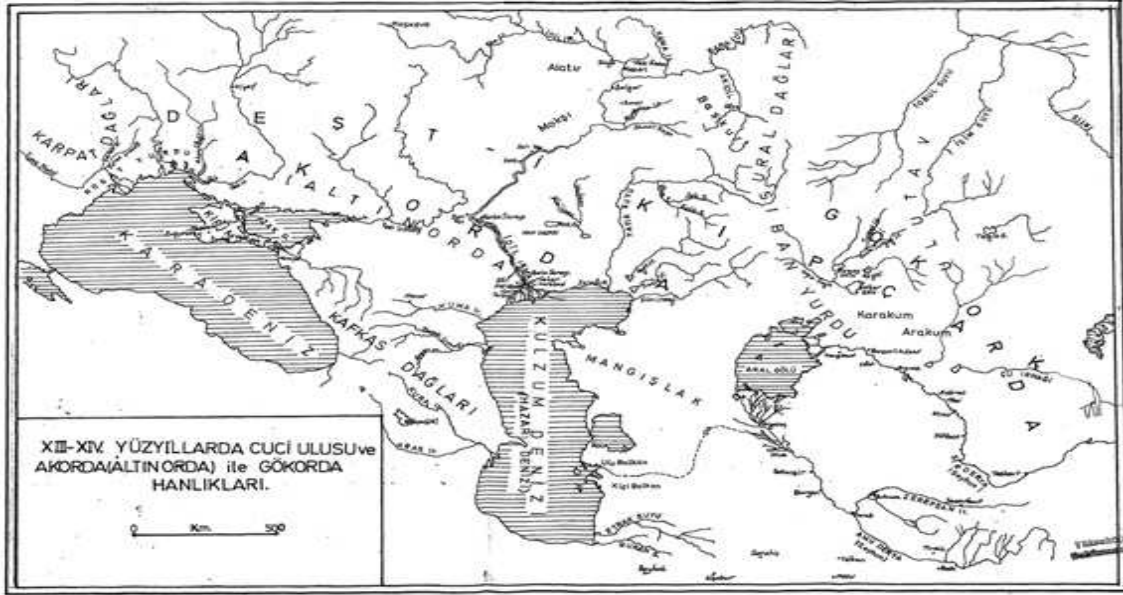
Şekil 7. 1405-1468 Timurlular, Moğollar ve Özbekler.

Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Boston 2003, s.60.

Şekil 8. 1469-1499 Timurlular, Moğollar ve Özbekler.

Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Boston 2003, s.64.

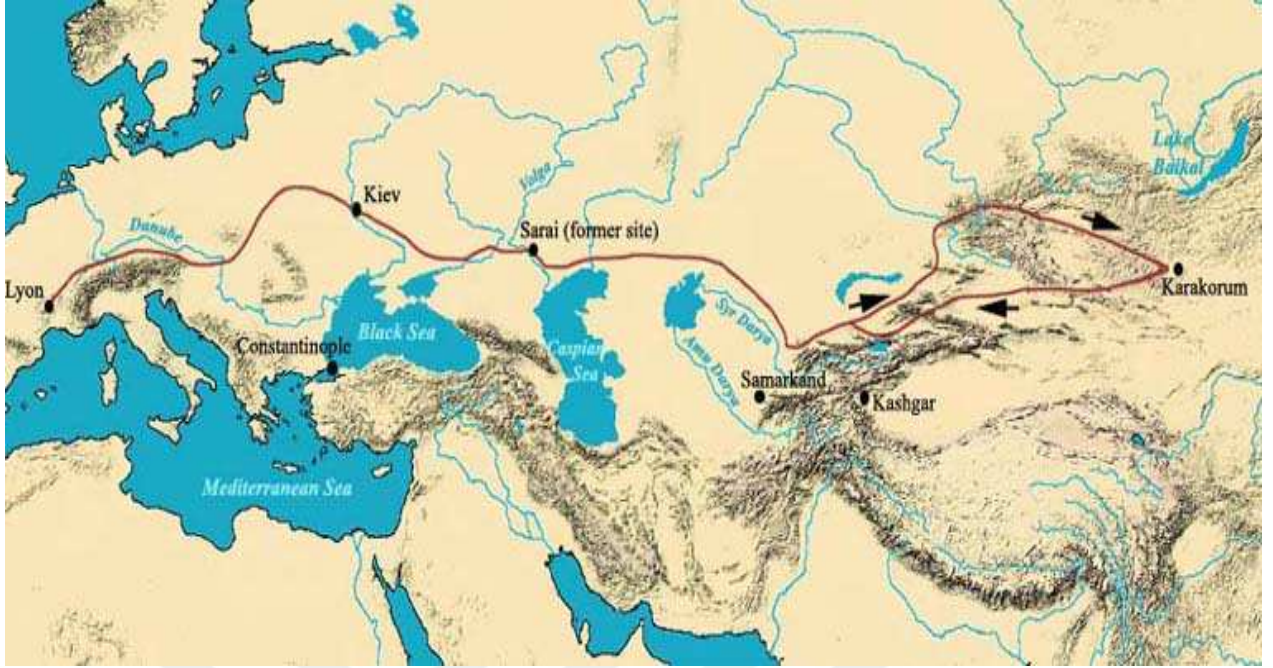

Şekil 9. 13.-15. yüzyıllarda Cuci Ulusu ve Ak Orda (Altın Orda) ile Gök Orda Hanlıkları. Nurettin Birol, **İbn-i Battuta Çağı'nda Deşt-i Kıpçak ve Türkistan**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s.180.

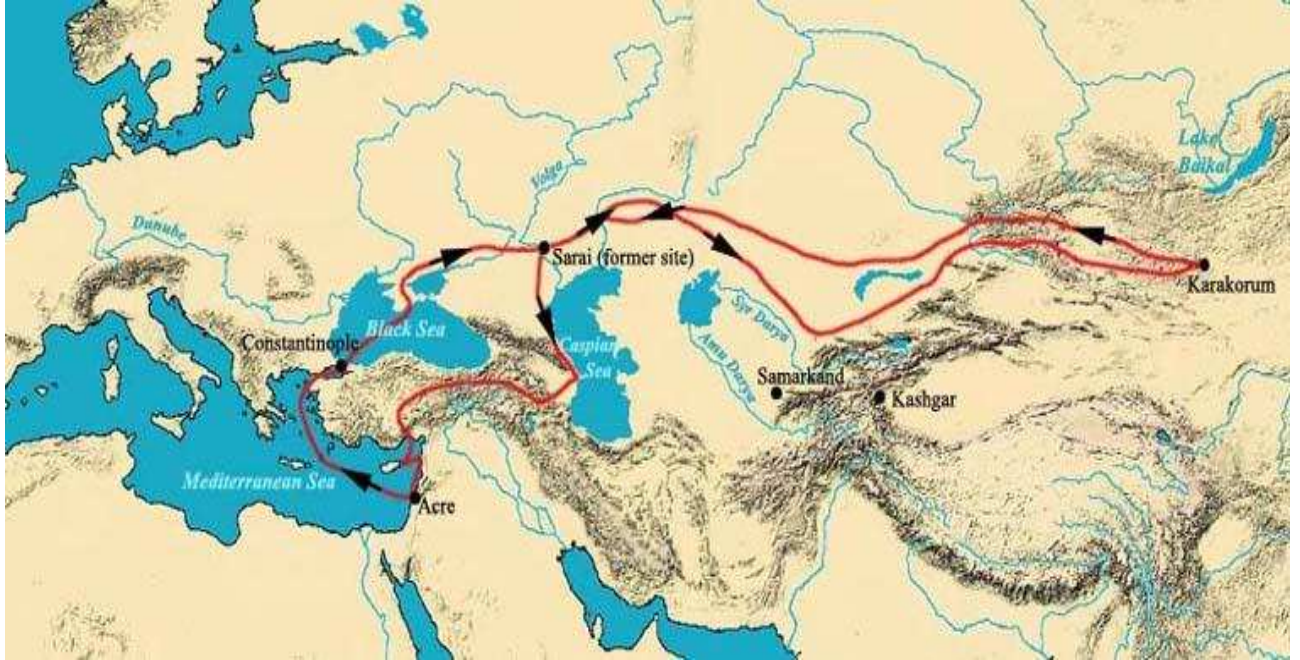
Şekil 10. Ratisbon'lu Rabbi Petachia'nın seyahat güzergâhı.

https://en.wikipedia.org/wiki/Petachiah_of_Regensburg#/media/File:Petachiah.png
(11.10.2016).

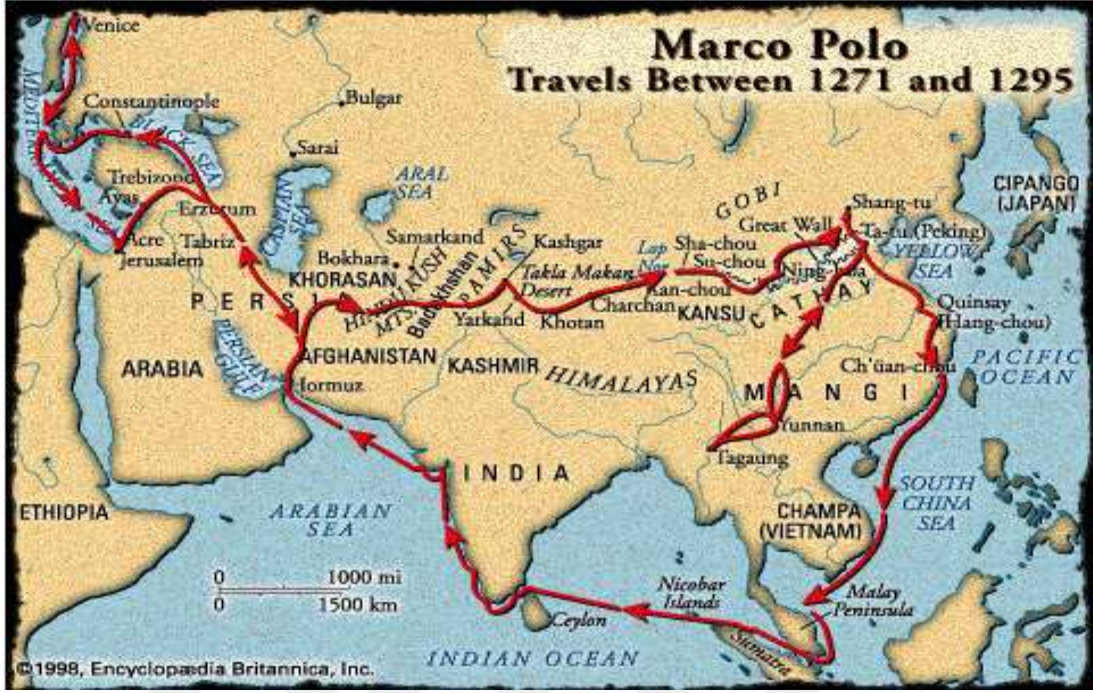
Şekil 11. Plano Carpini'nin seyahat güzergâhı.

http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/HST140_2008/project/Carpini.html (11.10.2016).

Şekil 12. Ruysbroeckli Willem'in seyahat güzergâhı.

https://en.wikipedia.org/wiki/William_of_Rubruck#/media/File:Route_rubrouck_1253_5.JPG (11.10.2016).

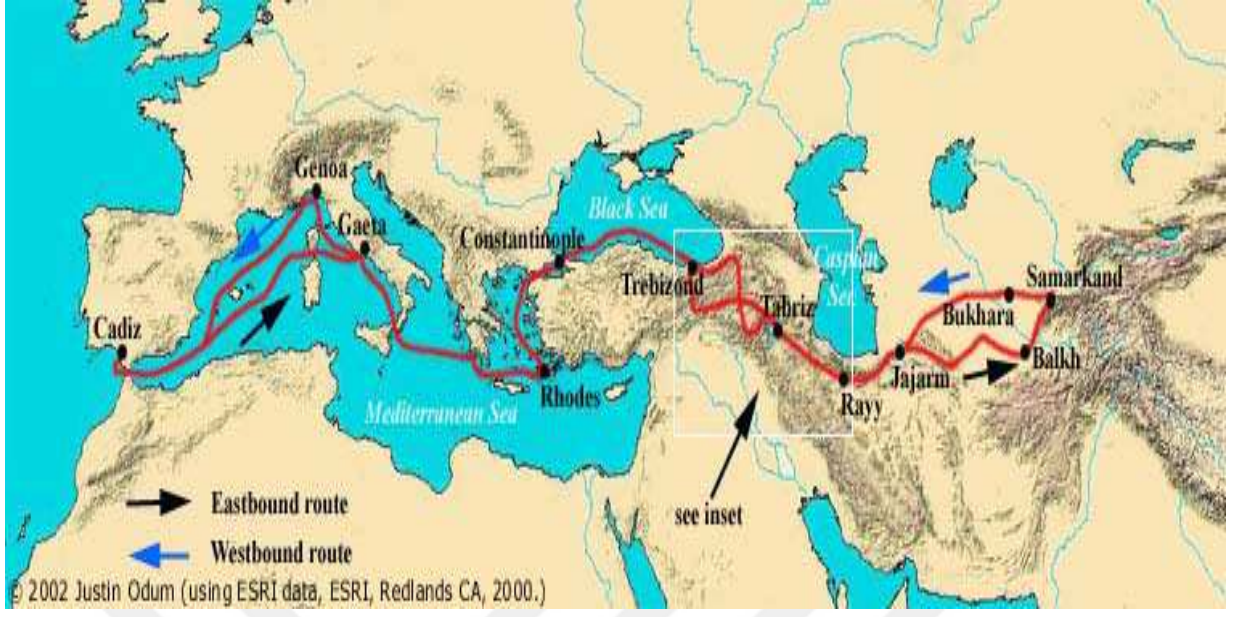
Şekil 13. Marko Polo'nun seyahat güzergâhı.

http://www.emersonkent.com/map_archive/marco_polo_travels.htm (11.10.2016).

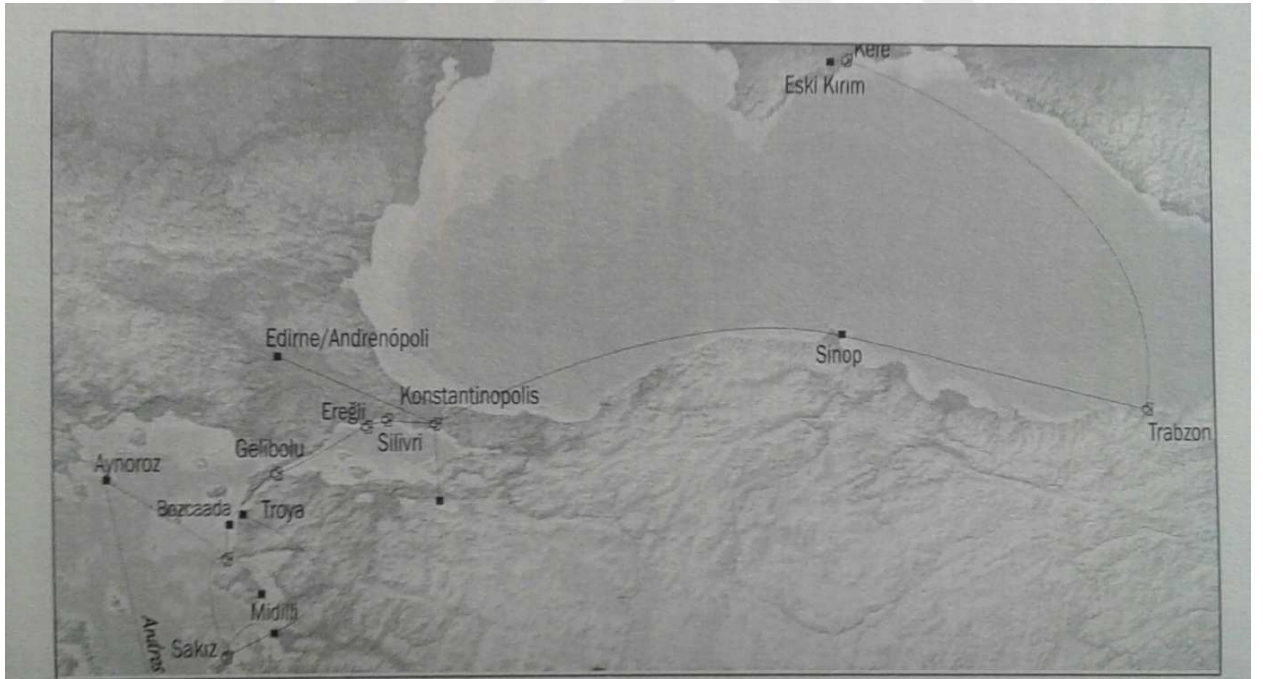
Şekil 14. İbn Battuta'nın seyahat güzergâhı.

Said Aykut, "İbn Battuta", **İslam Ansiklopedisi**, C:19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s.364.

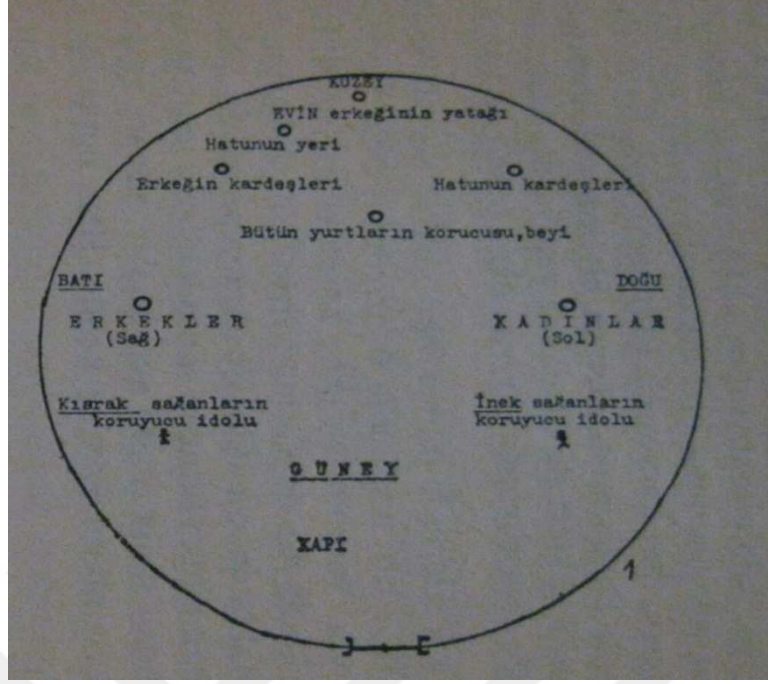
Şekil 15. Ruy Gonzales de Clavijo'nun seyahat güzergâhı.

<http://www.pisa-bcn.net/wp-content/uploads/2014/01/clavijo1.jpg> (11.10.2016).

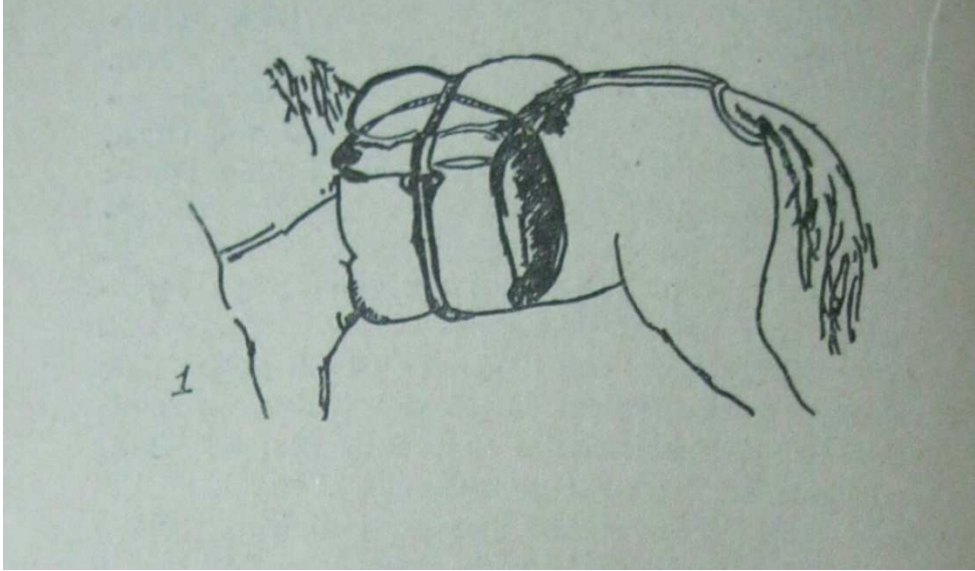
Şekil 16. Pero Tafur'un seyahatinin Anadolu ve Karadeniz safhası.

Pero Tafur Seyahatnamesi, Çev: Hakan Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.36.

Şekil 17. Cengiz Han'ın torunlarının otağlarındaki oturma düzeni ve protokolü (Willem'in anlatısına göre).

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.372.

Şekil 18. Orta Asya'da yükleme biçimleri.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.328.

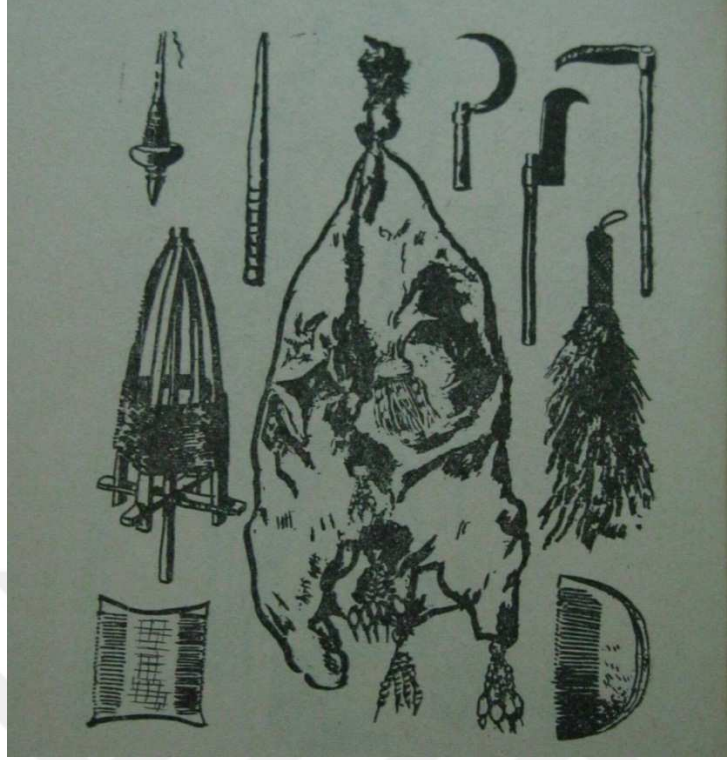
Şekil 19. Türklerde içki içme protokolü ve kadeh tutma.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.60.

Şekil 20. Orta Asya karakterinde yemek pişiren biri.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.104.

Şekil 21. Orta Asya'da çıkırık, iğ, nazarlıklı kımız tulumu, süpürge ve tarak.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.174.

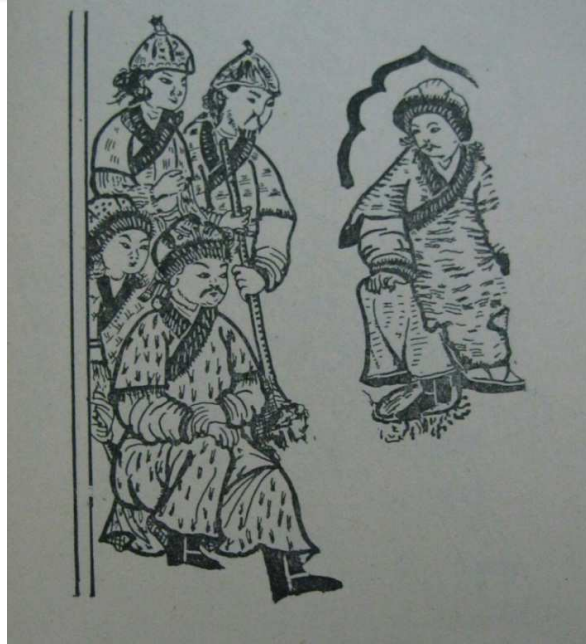

Şekil 22. Kıpçak-Karagay Türklerinin ak-sekmen veya ak-çekmen dedikleri paltoları.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.26

Şekil 23. Orta Asya kaftanlı iki Uygur beyi.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.19.

Şekil 24. Fatih albümünde Orta Asya köklü resimler ve kürklü kaftanlar.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.27.

Şekil 25. Fatih albümünde kürk ve geniş Orta Asya çizmelerinin altındaki binek pantolonları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.104.

Şekil 26. Fatih albümünde görülen Orta Asya asıllı çeşitli çizmeler.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.122.

Şekil 27. Fatih albümünden geniş Orta Asya çizme ve karlıkları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.123.

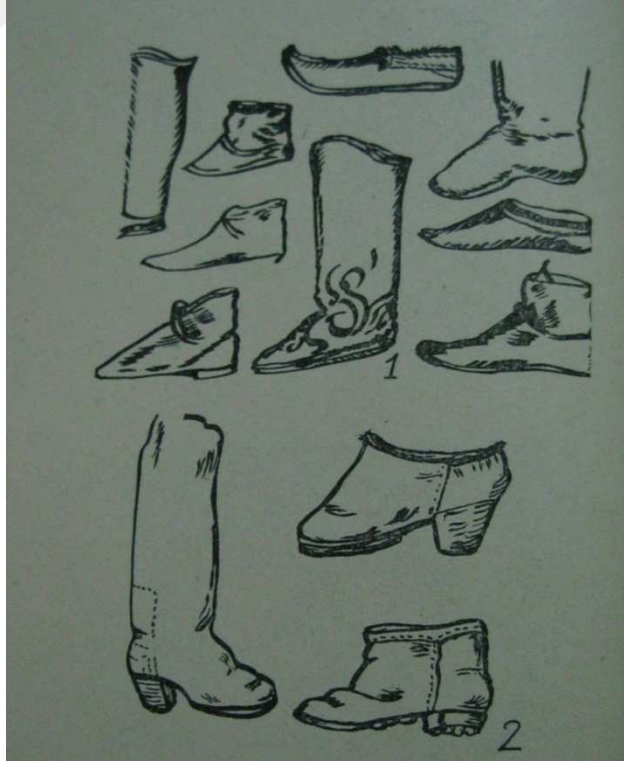
Şekil 28. Fatih albümünde geniş ve akıntılı Orta Asya çizme ve karlıkları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.124.

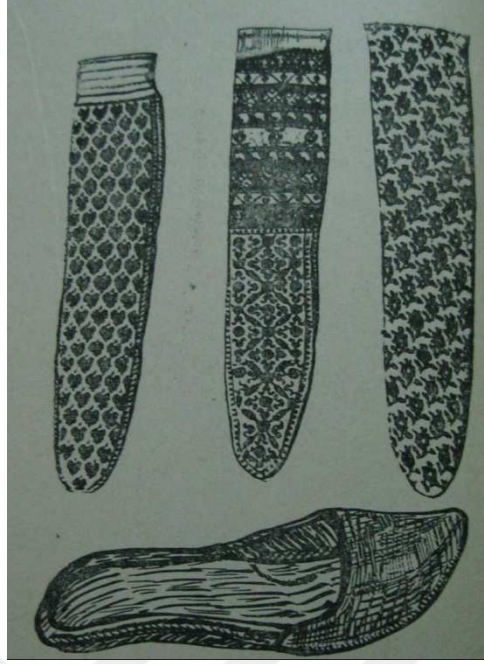
Şekil 29. Orta Asya'da çizme ve ayakkabı çeşitleri.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.128.

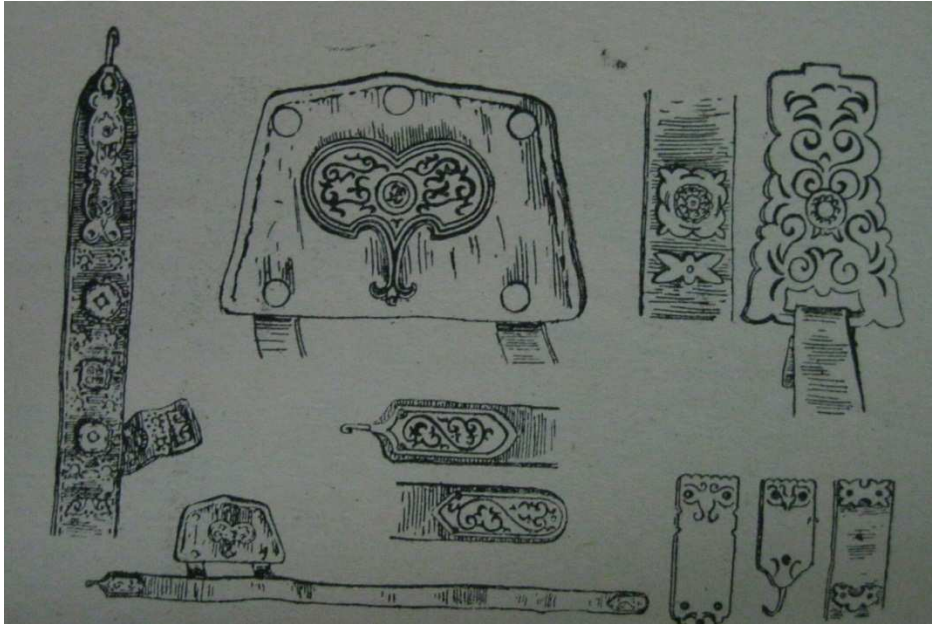
Şekil 30. Kıpçak Türklerinin (biraz dış tesirli) çizme ve ayakkabıları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.130.

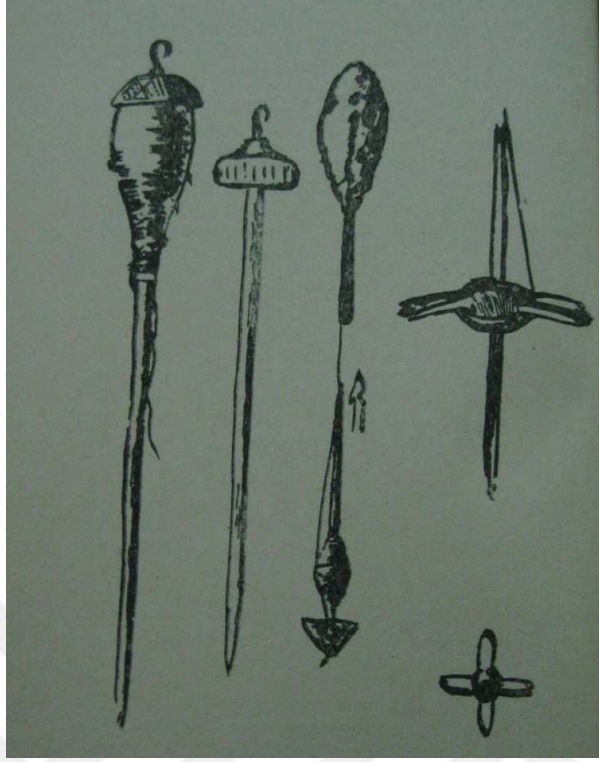
Şekil 31. Orta Asya'da çorap ve terlikler.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.136.

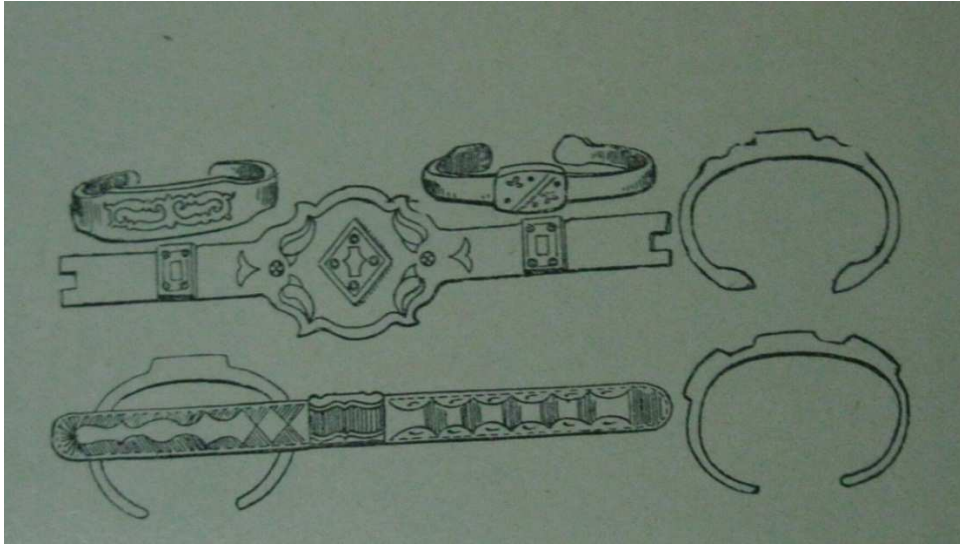
Şekil 32. Orta Asya'da süs ve kemer parçaları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.94.

Şekil 33. Orta Asya'da iğler ve ip bükme aletleri.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 172.

Şekil 34. Bazı eski Orta Asya bilezikleri.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.268.

Şekil 35. Hotoz. Eski Türklerin “kutuz” geleneğinin Osmanlılarda devamı.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.221.

Şekil 36. Fatih albümünde önlüklü ve sarıklı Orta Asya tipindeki şapkalar.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.196.

Şekil 37. Fatih albümünde Orta Asya asıllı şapkalara sarık sargısı.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.198.

Şekil 38. Orta Asya'da kışlık ve yazlık şapkalar.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:5, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.212.

Şekil 39. Fatih albümünde çamaşır yıkayan Orta Asyalı yaylacılar.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1978, s.106.

Şekil 40. Türk ustaların tasviriyle Deşt-i Kıpçak'ta cesur kadın biniciler.
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi
Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.248.

Şekil 41. Kıpçaklara göre Gök Tanrı'nın ilk tasvirlerinden biri.
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.210.

Şekil 42. Şaman davulları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:8, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.215.

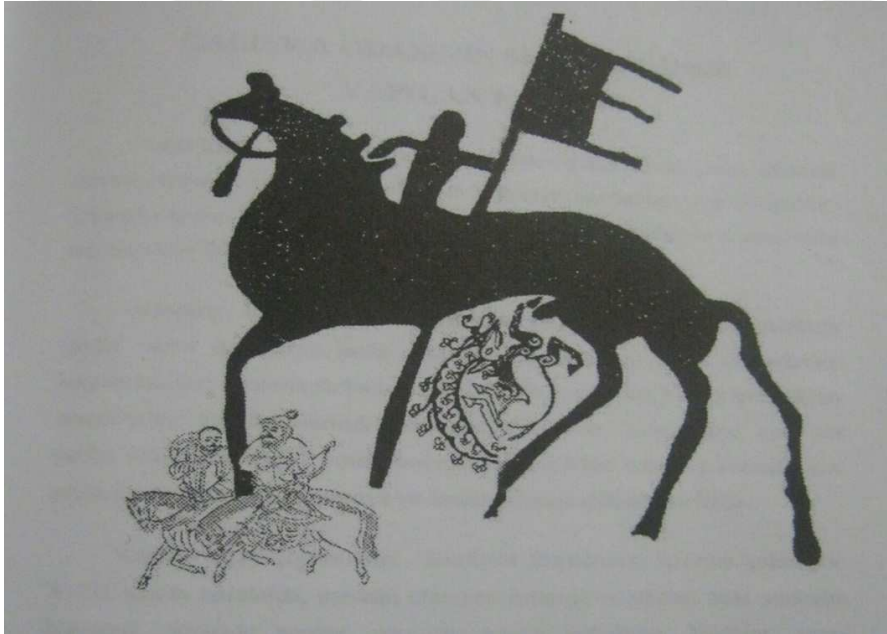

Şekil 43. Koyun Kıpçaklarda her zaman zenginlik ve varlık ölçüsüydü.

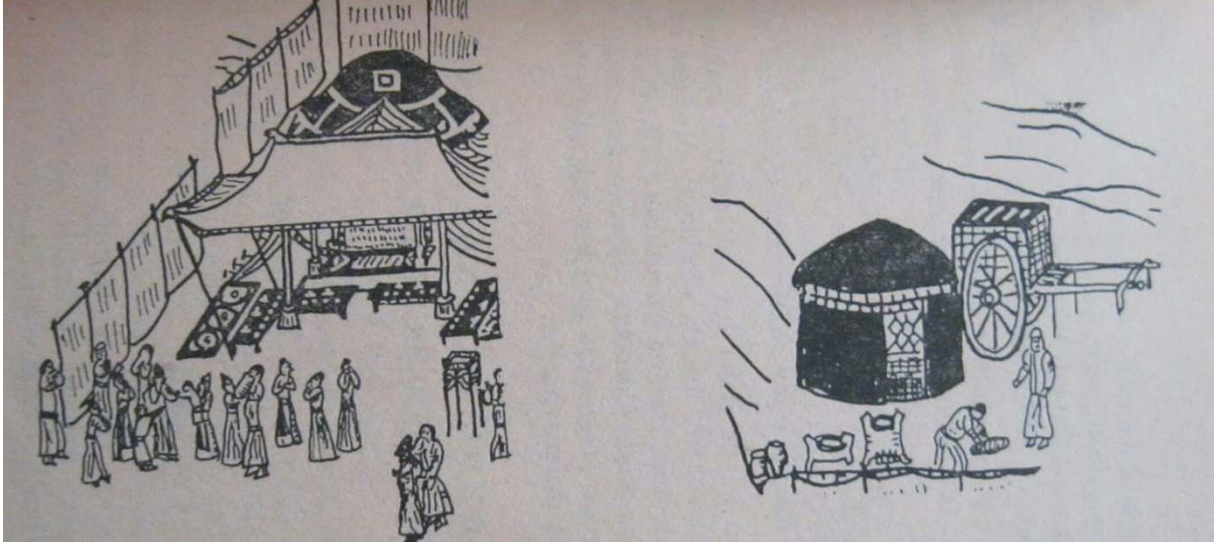
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.267.

Şekil 44. Kıpçakların V. asırda doğanla yaptıkları bir av sahnesi.
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.271.

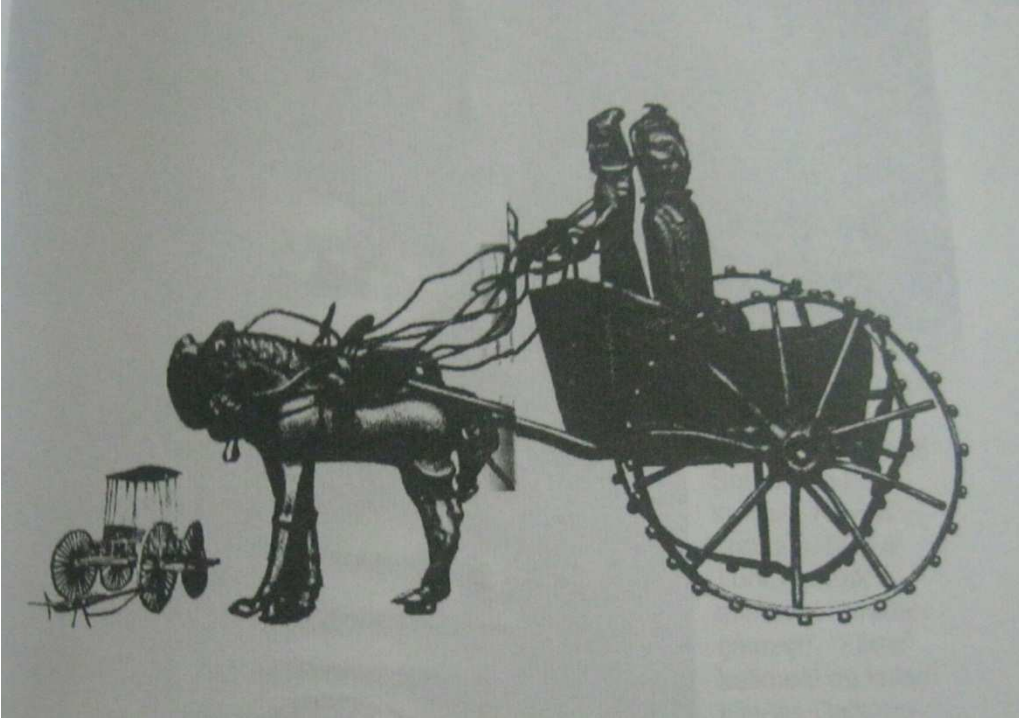

Şekil 45. Türk ile bir bütünlük ifade eden at.
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.13.

Şekil 46. Orta Asya'da II. asırda kapalı eşya ve azık arabaları.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.97.

Şekil 47. Arkeologların araştırmalarına göre Kıpçakların kullandığı ilk tekerlekli taşıt.

Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.120.

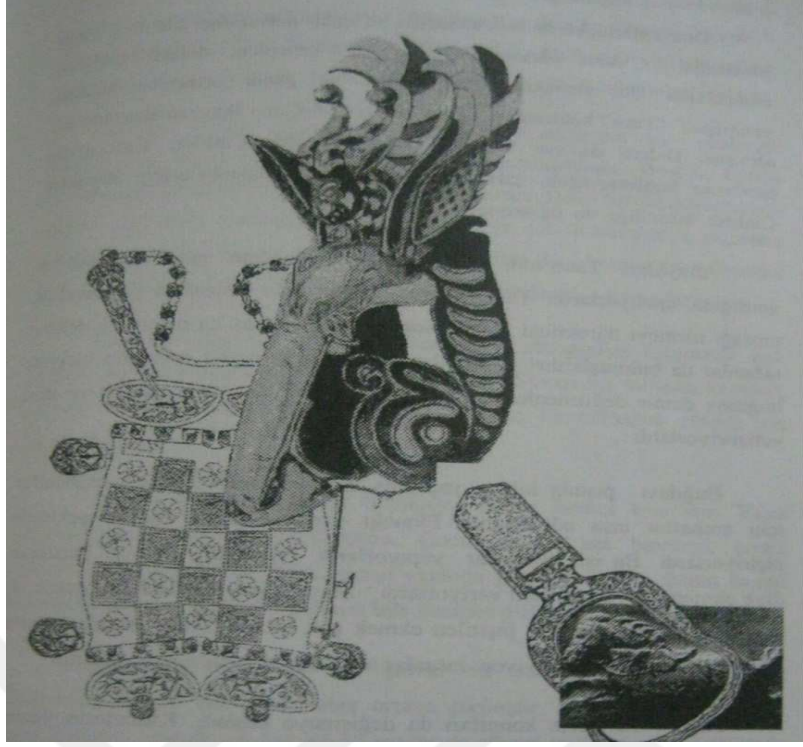
Şekil 48. Cengiz Han çağında hakanın arabalı otağı.

Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:7, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.14.

Şekil 49. Süvari maskeli bir Kıpçak askeri (Temsili).

Murat Adji, **Kıpçaklar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.81.

Şekil 50. Orta Asya kazılarında bulunmuş koşum ve üzengi.
Murat Adji, **Kaybolan Millet**, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.75.

Şekil 51. Cengiz Han savaş kösleri.
Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C:8, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s.170.